

II HİSSƏ

Təhsil sistemində psixoloji xidmətin tətbiqi məsələləri

I fəsil

Məktəbəqədər müəssisələrdə psixoloji xidmətin əsasları

2.1.1. Məktəbəqədər yaşda psixi inkişafın ümumi səciyyəsi

Yer kürəsi əhalisinin yarısından çoxunu uşaqlar təşkil edir. Uşağın inkişafı gələcək yaşlı adamın ruhi və praktik fəaliyyətinin, mənəvi simasının və yaradıcılıq potensialının inkişafının zəruri şərtidir.

Psixologiyada insan həyatının məktəbəqədər yaş dövrünün elmi izahına müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşılır. K.Q.Yunq bu dövrü **“fəallığın kapital yığıcı”** dövrü, Q.S.Sallivan **“simvolik imkanların təşəkkülü”**, L.S.Vıqodski **«Mən»in sosializasiyası**”, J.Riaje **“sensomotor qabiliyyətlərin və intellektin inkişafı”** kimi səciyyələndirmişlər, B.Blyuma görə, 4 yaşında uşağın fərdi xüsusiyyətləri o səviyyəyə çatır ki, artıq bu yaşda şəxsiyyətin və əqli xüsusiyyətlərin bir sıra daimi əlamətlərindən danışmaq olar.

Uşaq dünyaya köməksiz bir varlıq, iqtidarsız bir məxluq kimi gəlir. Demək olar ki, o heç nəyə qadir olmur, lakin illər keçdikcə, anatomik-fiziki inkişafda baş verən kəmiyyət dəyişiklikləri uşağın psixi aləmində də dərin izlər buraxır, yeni keyfiyyət dəyişiklikləri kimi üzə çıxır.

Uşağın inkişafı, böyüməsi həmişə yaşlılarda təəccüb və sevinc hissləri doğurur: bu gün o dünənkinə bənzəmir, sabah isə bu gündündən fərqlənəcək. Budur, o, iki-üç aylığında oturur, altı-yeddi aylığında iməkləyir, bir yaşın sonlarında dil açır, ilk titrək addımlarını atmağa başlayır. Bu addımlar nə qədər kövrək və etibarsız olsa da, hər halda bu gələcəyə-onun üçün geniş aləmə, sirli-sehrli dünyaya tərəf yönəlmişdir.

Yeni şəraitdə körpənin inkişafı anadangəlmə mexanizmlər vasitəsi ilə təmin olunur. O, orqanizmin xarici şəraitə uyğunlaşmasını təmin edən hazır sinir sistemi ilə doğulur. Uşaq dünyaya gələn andan orqanizmin əsas

sistemlərinin işini tə'min edən reflekslər işə qoşulur. (Məsələn, qan dövranı, tənəffüs). Həyatın ilk günlərində körpədə müxtəlif müdafiə refleksləri -dərindən qıcıqlanması (iynə vurarkən), gözlərin qıyılması, sifətin səyirməsi və s. özünü biruzə verir. Yeni doğulmuş körpədə **müdafiə refleksləri** ilə yanaşı qıcıqlandırıcılarla əlaqəyə istiqamətlənmiş **bələdləşmə refleksi**ni də aşkar etmək mümkündür. Həyatın birinci üç günü ərzində körpə güclü işığın təsirinə reaksiya göstərir. Doğulduğu ilk gündən etibarən körpədə bələdləşmə-qida refleksi də özünü göstərir: ana yanağını uşağın dodaqlarına toxundurduqda onda axtarış reaksiyası yaranır, başını qıcıqlandırıcıya tərəf çevirir, ağızını açır.

Uşaq doğularkən bir sıra digər anadangəlmə reaksiyalara-əmmə, tutma, itələmə və s. kimi reflekslərə də malik olur. Bu reflekslərin sırasına **Babin** və **Robinzon reflekslərini** də aid etmək olar. Belə ki, yeni doğulmuş körpənin ayağının altını küt kibrit çöpü ilə qıcıqlandırdıqda, ayaq barmaqları bir-birindən aralanır (Babin refleksi), çağanın əlinə qələmi qoyduqda, o elə bərk yapışır ki, qələmdən tutub onu qaldırmaq mümkündür. (Robinzon refleksi).

Yeni doğulmuş körpənin bədən çəkisi 3000-3500 qram, boyu 45-50 sm olur. Körpə qeyri-mütənasib bədən quruluşu ilə doğulur. Onun başı böyük, təxminən boyun dördüdə birinə bərabər, bədəni uzun, aşağı və yuxarı ətrafları, yəni qıçları və qolları gödək olur.

Uşaq doğularkən onun beyin çəkisi 300-350 qram, bir dəqiqədə ürək döyüntülərinin sayı 134-ə bərabər olur.

Yeni doğulmuş körpə müstəqil fəaliyyət subyektidir. O, özünün həyati vacib üzvü tələbatlarını belə ödəməyə qadir olmur. Lakin aylar keçdikcə uşağın fiziki inkişafında bir sıra dəyişikliklər özünü aşkar büruzə verir. Bir yaşın sonunda o, əşyalarla oynayır (manipulyativ fəaliyyət), addımlamaqla, ayaq üstə yeriməklə yerdəyişməyə nail olur və dil açır.

Bir yaşın sonunda körpədə pisixikanın maddi əsasını təşkil edən beynin çəkisi təxminən iki dəfə artaraq 780-800 qrama çatır ki, bu da doğulan anla müqayisədə dəfə çox olmaqla, yaşlıların orta beyin çəkisinin yarısına

bərabərdir. Bu dövrdə uşağın bütün duyğu orqanları aparatı-analizatorlar normal şəkildə fəaliyyət göstərir. Uşağın emosional sferasında diqqəti cəlb edən keyfiyyət dəyişkənlikləri müşahidə olunur. Artıq əldə edilmiş çoxsaylı maraqlı faktlar sübut edir ki, körpənin psixi həyatı indi elmə məlum olduğu qədər də sadə deyildir, əksinə, onun öyrənilməsi üçün hələ tədqiqatçıların bir neçə nəslə çalışmalı olacaqdır. Həyatın sonrakı dövrlərində də uşağın həm fiziki, həm də psixi inkişafı intensiv dəyişikliklərə uğrayır. Yaş yarımında o, 30-100, iki yaşın sonunda 200-300, üç yaşın sonunda 1200-1500 və altı yaşın sonunda 3000-3500 sözdən ibarət lüğət fonduna malik olur. Uşaqda psixi funksiya və proseslərin inkişafında sosial mühit və tərbiyə şəraiti başlıca rol oynayır. Uşağın psixi həyatında fəaliyyət növləri güclü stimula çevrilir. İlk uşaqlıq dövründə (1-3 yaş) uşağın qavrayışı intensiv inkişaf edir. Bu prosesdə uşağın diqqətini cəlb edən görmə obrazları–müxtəlif əşyalar əsas rola malik olur. Əzələ - hərəkət duyğularla görmə duyğuları arasında formalaşan koordinasiya uşağın əşyalara doğru yönəlməsini və onlarla müstəqil fəaliyyətinin zəruri şərtinə çevrilir. Əşyalarla **manipulyativ fəaliyyət** zəminində qavrayış prosesinə elementar müqayisə, fərqləndirmə və ümumiləşdirmə formasında təfəkkür prosesi də qoşulur. Bu yolla **qavrayış obrazları** ilk dəfə ümumiləşmiş xarakter almağa başlayır. Qavrayışın diferensiallaşdırma və ümumiləşdirmə imkanları əvvəlcə passiv, sonra isə aktiv nitqlə tamamlanır: ilk uşaqlıq dövründə uşağın duyğu orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədə eşitdiyi sözlər onun qavrayışının inkişafında böyük rol oynayır. Eşidilən sözlər **birinci siqnal sisteminin** qıcıqlandırıcıları ilə əlaqədə böyük əhəmiyyət daşıyır ki, bununla da uşaq gerçəkliyin dərk edilməmiş ümumbəşəri təcrübəsinə qoşulmuş olur. Bu prosesdə uşağın aktiv nitqi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. **İkinci siqnal sisteminin** fəaliyyətə başlaması uşağın sosial təcrübəsinə zənginləşdirir, dərk etmə imkanlarını genişləndirir və onun münasibətlər sisteminin formalaşmasının əsasını qoymuş olur.

Məktəbə daxil olmaq ərəfəsində uşağın qavrayışının struktur əlamətləri tam şəkildə formalaşmış olur: birinci və ikinci signal sistemləri arasında möhkəm əlaqələr yaranır, uşağı qavrayış prosesinə isitqamətləndirən ikinci signal sisteminin üstünlüyü təmin olunur, qavrayış obyektinin hissələri və xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün aydın sözlü nitqə yiyələnməsi əsasən tamamlanır. Uşağın qavrayış obyektində duran obrazlar ifadəli ümumiləşmiş xarakter alır.

Uşağın diqqətinin inkişafı anadangəlmə şərtsiz elementar reflekslərdən başlayır. Artıq iki həftəliyində uşaq uca səslərə, parlaq əşyalara, bir qədər sonra isə hərəkət edən obyektlərə reaksiya göstərir. Lakin bu reaksiyalar olduqca davamsız olur: uşağın psixikasının məhdud imkanları onun diqqəti obyektində duran əşyalara psixi fəaliyyəti uzun müddət yönəltməyə imkan vermir. Bu dövrdə uşağın diqqəti **qısamüddətli bələdləşmə refleksi** səviyyəsində məhdudlaşıb qalır.

Təxminən altı aylığında uşağın psixi fəaliyyətində **diqqətin** cəmləşməsi təşəbbüsləri təzahür edir: O, əşyalara doğru maraq göstərir, onları əlinə alır, onlara tərəf dartınır, döşəməyə atır. Davamsız olan bu fəaliyyət uşağın digər obyektlərə maraq göstərməsi ilə nəticələnir. Həyatın II ilində diqqətin mərkəzləşmə müddəti bir qədər artır ki, bu da oyun fəaliyyəti fonunda baş verir, lakin kənar qıcıqlandırıcıların təsiri nəticəsində bu dövrdə də diqqət davamlı olmur.

Məktəbəqədər dövrdə uşaqlar oyun fəaliyyəti prosesində diqqətlərini xeyli müddət eyni bir fəaliyyət növü üzərində cəmləşdirmək imkanı qazanmış olurlar. Artıq altı yaşlı uşaqlar fasiləsiz olaraq bir saatdan artıq oynamağa nail olurlar. Doğrudur, bu yaşda diqqət qeyri-ixtiyari olur: onun davamlılığı oyun əməliyyatlarının xarakterindən və böyüklərin göstərişlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur. Kiçik məktəbəqədər yaşlı uşaqlar diqqəti paylamağı bacarmır, müxtəlif xarakterli tapşırıqları paralel şəkildə icra edə bilmirlər. Onlarda diqqətin davamlılığı da 10-12 dəqiqədən çox olmur.

Məktəbəqədər yaş dövründə **qeyri-ixtiyari diqqət** dominant rola malik olduğuna görə, uşaqlarda diqqətin keçirilməsi, həcmi kimi xarakterik xüsusiyyətlərdə də yaş məhdudiyətindən irəli gələn çatışmazlıqlar nəzərə çarpır.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların psixi inkişafında idrak proseslərindən biri olan **hafizənin** böyük əhəmiyyəti vardır.

Körpəlik dövründə uşaqlarda hafizənin ilkin təzahürləri müşahidə olunur. Körpədə ilk şərti reflekslər iki həftəlikdə qida qıcıqlandırıcılarının təsiri altında yaranır. Beş aylıqda körpədə bütün analizatorların iştirakı ilə şərti reflektor rabitələr yaranır ki, bu da hafizə proseslərinin təşəkkülünə imkan verir.

Uşaqlarda hafizənin ilkin forması tanımadan ibarət olur. Onlar ətrafındakı sifətləri, əşyaları tanıyır və onlara qarşı emosional reaksiya göstərir. Artıq 2-3 aylıqda körpədə psixoloqların "**canlanma kompleksi**" adlandırdıqları emosional reaksiya yaranır ki, bu da tanıma prosesi ilə sıx bağlıdır.

Uşağın müvafiq qıcığı qavraması "tanışlıq hissi" fonunda baş verir. Uşaq tanıdığı adama tərəf dartınır, gülümseyir, yad adamlardan ehtiyatlanır.

Bir yaşın sonunda uşaqda hafizənin daha mürəkkəb forması – yadasalma aktı müşahidə olunur. Uşaq əvvəllər qavradığı obyektlər içərisində çatışmayan obyektə axtarır və ya onun yerini soruşur.

İlk uşaqılıq dövründə yadasalma niyyətsiz xarakter daşıyır və iradi səy tələb etmir, yəni uşaq nəyisə yada salmağa, xatırlamağa cəhd göstərmir. Niyətli, ixtiyari yadasalma uşaqlarda ilk dəfə 3-4 yaşlarında müşahidə olunur ki, bu da uşağın oyunda, hər hansı digər fəaliyyət növündə fəal iştirakı ilə şərtlənmiş olur (qaydaların, şərtlərin, sözlərin və s. yada salınması).

Məktəbəqədər yaşda **təfəkkürün** inkişafı uşaqlarda sensor etalonların qavranılması prosesi ilə sıx əlaqədə baş verir. Artıq ilk uşaqılıq dövründə ətraf aləmin cisim və hadisələri, onlar arasındakı asan, sadə rabitələr uşaqlar

tərəfindən dərk olunur. Sonralar uşaqların dərk etmə qabiliyyəti həyat təcrübəsinin, tərbiyəvi təsirin altında tədricən genişlənir və bir sıra yeni xüsusiyyətlər qazanır. Həyatın birinci ilində uşaqların təfəkkürü əyani-əmali xarakter daşıyır. Bu xarici aləmin predmetlərinin birbaşa qavranılması və onlarla praktik əməliyyatlarla bağlıdır. Belə ki, bir yaşlı uşaq qaynar su ilə dolu olan parlaq metal çaynikə toxunmaqla yanğı duyğusu hiss edir. Bu, onu digər parlaq əşyalarla yaxın təmasdan çəkindirir ki, bu da sadə ümumiləşdirmə olub, məzmunca təfəkkür aktından ibarətdir. Parlaq, soyuq çaynikə toxunan uşaq sonralar yandırıcı xassəsinin heç də çaynikin özünə yox, onun içərisindəki qaynar suya aid olduğunu dərk etmiş olur. Bu təfəkkür aktı əyani səviyyədə icra olunur. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar əşyalarla xarici bələdləşmə və real əyani-əmali fəaliyyətdən tədricən əşya və hadisələr arasındakı əlaqə və asılıqları fikrən müəyyən etməyə, bu zaman konkret əşyaların özlərinə deyil, onların obrazlarına istinad etməyə başlayırlar. Deməli, əyani-əmali təfəkkür forması əyani obrazlı təfəkkürə keçir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar problem-situasiya məzmunu kəsb edən mürəkkəb məsələlərin həlli ilə qarşılaşırlar. Fəaliyyətin müxtəlif növləri - rəsm, yapma, quraşdırma, applikasiya və təlim tipli məşğələlər uşaqların təfəkkürünün inkişafının çox güclü stimuluna çevrilir. Məsələn, gilin nəmliyi və yapışqanlıq xüsusiyyətini təyin etməklə, onlar verilən fiquru hazırlayırlar, topun zərbə gücü ilə onun sürəti arasındakı asılılığı və yaxud, topun asfalt meydançada bərk, otluqda yavaş getməsinin səbəbini dərk etməyə çalışırlar.

İdrak maraqları, hər şeyi bilmək tələbatı bu cəhətdən güclü stimullaşdırıcı rolunda çıxış edir. Sadə təfəkkür əməliyyatları vasitəsilə uşaqlar səbəb-nəticə əlaqələrini, fiziki-mexaniki əlaqələri anlamağa nail olurlar.

Bu cəhətdən uşaqların idrak əhəmiyyəti kəsb edən problem-situasiyalarla qarşılaşması olduqca əhəmiyyətlidir: məsələn:

“Şaxtalı qış günü idi. İki ovçu ova getmişdi. Axşam düşürdü. Onlar meşədə gecələmək qərarına gəldilər. Qarı təmizləyib çadır qurdular, ocaq

yandırdılar. “Ax, indi qaynar çay olsa idi, necə içərdim!”-deyə ovçulardan biri dilləndi. Amma hər tərəf ağappaq qar və meşə idi, su yox idi.” “Suyu haradan götürmək olar?” deyə birinci ovçu səsləndi. İkinci ovçu isə boş çayniki götürüb “Mən indi çay hazırlayaram.”-deyə çadırdan bayıra çıxdı”.

Məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqlar tədricən əyləncəli, obrazlı təfəkkürdən **sözlü-məntiqi təfəkkür** əməliyyatlarına doğru fəaliyyətə qoşulurlar. Cisim və hadisələrin mühüm, başlıca və fərqləndirici əlamətlərinin aşkara çıxarılması, sadə ümumiləşdirmə və müqayisə, təhlil və tərkib kimi fikri əməliyyatlara tədricən yiyələnməklə uşaqlar intellektual inkişafın müəyyən səviyyəsinə çatırlar ki, bu da uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlığının əsas meyarlarından biridir.

Uşaq onu əhatə edən aləm haqqında, həyat haqqında ilk təəssüratı ailədə alır, onun davranış motivləri, hərəkətləri, vərdisləri, xarakterinin əsasları, dünyagörüşünün ünsürləri ilk dəfə ailədə yaranır. Ailə onun bütün həyat tərzini, valideynlərin əxlaqi etiqad və hissləri, onların bir-birinə, yaşadıkları mühitdə olan adamlara, cəmiyyətə münasibətləri - bütün bunlar uşaqlıq illərinin parlaq təəssüratlarıdır. Uşaqların gələcək inkişafında həmin təəssüratların rolu olduqca böyükdür. Körpəyə ana baxışı normal səhhətin və fiziki inkişafın əsasını qoyur. Uşaqla fəal ünsiyyət nitqin, təxəyyülün və digər psixi proseslərin inkişafını təmin edir.

2.1.2. Körpəlik dövründə psixoloji müayinənin keçirilməsinə verilən tələblər

İlkin ontogenezdə, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların psixi inkişafının diaqnostik göstəricilərinin aşkara çıxarılması psixodiaqnostika təcrübəsində çox çətin, həm də olduqca əhəmiyyətli bir problemdir. Uşaqların psixodiaqnostikası onların psixi vəziyyətinə ixtisaslı baxış və onların psixoloji müayinəsi deməkdir.

Uşaqlarda fərdi xüsusiyyətlərin psixoloji diaqnostikasını artıq körpəlik dövründən başlamaq lazım gəlir. Körpəlik və erkən uşaqlıq dövrü yalnız sensomotor, idraki, nitq sahəsinin intensiv inkişafı ilə deyil, həm də özünüqiymətləndirmə, xarakterin bəzi əlamətlərinin, emosiyaların və s. kimi mühüm şəxsiyyət keyfiyyətlərinin təşəkkülü ilə səciyyələnir. Bu yaş dövründə psixoloji müayinənin əsas məqsədi psixi inkişafın gedişinə nəzarətin və normadan kənara çıxma hallarının vaxtında aşkar edilməsi zərurəti ilə bağlıdır.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrin bir çoxunda körpə və erkən yaşlı uşaqlarla psixoloji müayinənin keçirilməsi məqsədi ilə çoxsaylı metodikalardan istifadə olunur. Bunların sırasında **Gezəllin inkişaf cədvəlləri**, **Leşlinin inkişaf şkalası**, **Körpələrin inkişafının Beyen şkalası**, R.Kettel tərəfindən işlənmiş **Uşağın inkişaf şkalası**, C.Feqanın hazırladığı **Körpənin intellekt testi** mühüm yer tutur.

Uşaqlarla psixoloji müayinənin aparılmasında bir sıra çətinliklər özünü büruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik yaşlı uşaqlar eksperimentator ilə emosional kontaktlara heç də asan qoşulmur, verilmiş tapşırıqları təlimata uyğun icra etməkdə çətinlik çəkirlər. Ona görə də, uşaqla münasibətdə optimal kontakt yaratmaq, tapşırığın icrası üçün uşağın fəaliyyətini motivləşdirmək olduqca zəruri şərtidir. Bir yaşlı uşaqları psixoloji müayinəyə cəlb etmək üçün onların diqqətini əlvan, parlaq əşyalara yönəltmək lazımdır. Bir qədər böyük uşaqların müayinəsində isə onları müxtəlif tapşırıqlar daxil edilmiş ümumi süjetli oyuna cəlb etmək məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə oyuna müxtəlif personajlar daxil edilir və guya onlar üçün “ev tikmək”, “körpü, qatar düzəltmək” lazım gələn uşaqlara bildirilir.

1-2 yaşlı uşaqlar yad adamlardan qorxduqlarına və bu, tədqiqata mane olduğuna görə, onları ananın dizləri üzərində oturtmaq lazımdır. İki yaşından yuxarı uşaqlar isə eksperimental situasiyaya, eksperimentatorun onlara verdiyi oyuncaqlarla təcrübəyə çox asanlıqla qoşulurlar. Bu zaman

ananın iştirakına ehtiyac qalmır.

Təcrübə adətən müvafiq yaş qurupuna aid olan ən asan tapşırıqlardan başlanır. Sonra uşağa tədricən çətinliyi artırılmış yaddasaxlamaya, tanımaya, diqqətə, həmçinin ümimləşdirməyə və s. aid tapşırıqlar vermək olar.

Uşaqda dalğınlıq, yorğunluq halları yarandıqda işə fasilə vermək, uşağı əyləncəyə gəlb etmək və sonra eksperimenti davam etdirmək mümkündür.

Təcrübə zamanı uşaqla xoş rəftar edilməli, hər bir tapşırığa qarşı onda maraq yaradılmalı və darıxdırıcılığa yol verilməməlidir . Bu, uşağın sonrakı təcrübələrə cəlb edilməsi üçün çox zəruri amildir.

Psixodiagnostika təcrübəsində uşaqların psixoloji müayinəsinə adətən 1,5-2 aylıqdan başlanılır. Bu dövrə qədər uşağın psixi həyatında əsasən müxtəlif şərtsiz reflekslər üstünlük təşkil edir. Aylar keçdikə bu reflekslər uşağın davranış reaksiyaları sırasından yox olur. Bu reflekslər uşağın gələcək psixi inkişafının əsasında duran sinir sisteminin yetişməsi vəziyyətini əks etdirir.

Psixodiagnostika təcrübəsində uşaqlarla psixoloji müayinənin keçirilməsinin bir sıra ümumi priyomları mövcuddur:

1. Psixoloji müayinə (diagnostika) zamanı başlıca diqqət uşağın ana ilə əlaqəsinin xarakterinə yönəldilməlidir. Uşağın sağlam, gümrah və fəal olması çox zəruridir.

2. Əvvəlcə uşaqla kontakt yaradılır və onun xüsusiyyəti qeyd olunur . Bu, pis nəticə hesab olunur ki, 8 aylıqdan böyük uşaq yad adamlarla doğma, tanış adamlarla olduğu kimi kontakta qoşulur, onları fərqləndirə bilmir.

3. Hərəkəti sferanın vəziyyəti müəyyən edilir: başın vəziyyətinə və onun oturmuş halda və yerləş zamanı addımlama hərəkətlərinə nəzarət.

4. Sensor reaksiyaların inkişafı vəziyyəti. İzləmə və qeyd etmənin xarakterinin öyrənilməsi. Bunun üçün uşağın gözü qarşısında 30sm məsafədə 7-10sm ölçülü parlaq oyuncaq üfqi və şaquli vəziyyətlərdə qoyulur. 2-4,5 aylıq uşaqlar üzərində bu təcrübə aparılarkən uşağın əşyanın

duruş vəziyyətinin dəyişməsinə izləməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu təcrübə zamanı səsli oyuncaqdan da istifadə olunur ki, bu da uşağın səs mənbəyini izləməsinin xarakterini aşkara çıxarmağa xidmət edir.

5. Əşyalarla əməliyyatların inkişafı vəziyyətinin müəyyən edilməsi. Bu məqsədlə dörd aylıqdan yuxarı uşaqlara çax-çax tipli oyuncaq verilir, tutmanın xarakteri, sürəti və dəqiqliyi, tutma zamanı barmaqların hərəkəti, onun müddəti, manipulyasiyanın xarakteri müşahidə olunur və qiymətləndirilir.

6. Yaşlılarla qarşılıqlı əlaqə üsullarının təyin edilməsi. Ana ilə uşaq arasında emosional və görmə əlaqələrinin məcmuyu aydınlaşdırılır, eyni əlaqələr tədqiqatçı ilə uşaq arasında yaradılır. Tədqiqatçı anaya uşağın ağlamasının nə ilə əlaqədar olduğunu, uşağın ananın gözlərinə baxmasını, oyuncaqlarla oynamasını, mimika və jestlərinin ifadəsini aydınlaşdırır.

7. Müayinə zamanı emosional və nitq reaksiyalarının inkişaf vəziyyəti müəyyənləşdirilir, təbəssümün ifadəlilik xarakteri qeyd olunur, hansı situasiyalarda onun daha çox təzahür etməsi aydınlaşdırılır. Tədqiqatçı uşağın ümumi əhvalı fonunda onun mənfi emosional reaksiyalarının təzahürlərinə diqqət yetirir, situasiyanın dəyişməsindən asılı olaraq qavrayış fonunda ağlama, çığırta kimi emosional reaksiyalarını müşahidə edir, ağlamanın kəsilməsinə səbəb olan amilləri aşkara çıxarır. Bu zaman uşağın ona doğma olan yaşlılarla bağlılığı, emosional əlaqələrinin xarakteri və yad adamlarla ünsiyyət reaksiyalarının olub-olmaması və ya onun ehtiyatlı xarakterdə olması müəyyənləşdirilir. Səs reaksiyalarının təhlili zamanı onların yaranması tezliyi, müxtəlifliyi, səsli cavab reaksiyalarının mümkünlüyü, o cümlədən onların forması -“ulama”, kəkələmə, dil dolaşması və ilk hecaların olub-olmaması xüsusi olaraq qeyd olunur.

Psixodiagnostika işində praktik uşaq psixoloqunun əlində diaqnostik meyarların-normativ diaqnostik göstəricilərin olması olduqca zəruridir. Müəyyən edilmiş bu göstəricilərlə müayinə olunan uşağın psixi sağlamlıq dərəcəsini aydınlaşdırmaq, psixi pozğunluğun səviyyələrini aşkara çıxarıb

qiymətləndirmək mümkündür.

Psixodiagnostika işində qeyd olunan bu amilin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, həmin normativ göstəriciləri əks etdirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

I. Hərəkəti sfera:

İlkin ontoqenezdə hərəkətlərin inkişafı başın vəziyyətinə (12 həftəlikdə), əllərin hərəkətinə (20 həftəlikdə), bədənin hərəkətinə (40-44 həftəlikdə), yerimə (13 aylıqda) nəzarət bacarığının qazanılması ilə müşayiət olunur. Psixoloji ədəbiyyatlarda bu normativ diaqnostik göstəricilərin formalaşması müddətləri aşağıdakı kimi qeyd olunur.

- 3 aylıqda - diffuz hərəkəti fəallıq, başın hərəkətinə yaxşı nəzarət;
- 4 aylıqda - qarnı üstə yatmış vəziyyətdə əllərdən dayaq kimi istifadə etmə;
- 6 aylıqda - görmə-hərəkəti koordinasiyasının formalaşması (əşyaya tərəf dartınma və oyuncağı xeyli vaxt əldə saxlama);
- 8 aylıqda - müstəqil oturma, istənilən vəziyyətdən ixtiyari səmtə çevrilmə;
- 9 aylıqda - hər hansı dayaqdan tutaraq ayağa qalxma;
- -10 aylıqda - qarnı üstə sürünmə, inamla və sərbəst oturma;
- -11 aylıqda - addım atma;
- 13 aylıqda - müstəqil yerimə.

II. Sensor sfera:

- 1 aylıqda - anaya zillənmiş baxış. Ana danışarkən ağız açıb-yumma;
- 1,5 aylıqda - hərəkət edən adamı izləmə;
- 2 aylıqda - gözün reaksiyalarının inkişafı: nəzərləri cəmləmə, uyğunlaşma, fokusaalma;
- 3 aylıqda- başı səs gələn səmtə çevirmə, əlləri müşahidə etmə, oyuncaqların hərəkətini izləmə;
- 4 aylıqda - yoxa çıxan obyektə duyma;

- 5 aylıqda - güzgüdəki əksinə baxıb gülümsəmə;
- 6 aylıqda - əlləri müşahidənin yox olması, yeni, parlaq oyuncaqlara maraqlı, başı səs gələn ixtiyari səmtə çevirmə, eşidilən səsləri təqlid etmə;
- 7 aylıqda - başı səs gələn səmtə çevirmə, pozaya uyğunlaşma, müşahidə üçün əlverişli mövqe seçmə;
- 8 aylıqda - yad adamları fərqləndirmə, yarısı gizlədilmiş əşyaları tapma, atılmış dəsmalı götürmə, əşyanın yoxa çıxmasından təəccüblənmə, növbə ilə eyni vaxtda iki oyuncağa baxma;
- 10 aylıqda - gözü qarşısında gizlədilmiş əşyanı tapma, yaşlı adamın cibinə əşya qoyulduqda görərkən onu çıxartma;
- 12 aylıqda - şəxsi adı ilə çağrıldıqda dönüb baxma, səs tonunu fərqləndirmə, kitabdakı şəkillərə maraqlı göstərmə.

Körpəlik dövründə uşaqlarda sensor (hissi) sferanın inkişaf səviyyəsini yoxlamaq, diaqnostikası üçün aşağıdakı təcrübələri aparmaq məqsədə uyğundur:

Təcrübə 1

Böyük deşikli dairələrin oxa keçirilməsi:

Bu təcrübədə məqsəd uşaqda görmənin nəzarəti altında əl hərəkətlərinin koordinasiyasının inkişaf səviyyəsini aşkara çıxarmaqdır. (Şəkil 1) Əgər uşaq 2-3 təcrübədən sonra bu təcrübəni müstəqil yerinə yetirə bilərsə, bu onun sensomotor - (hissi-hərəkəti) sferasının normal inkişaf etdiyini əks etdirir:

Şəkil 1

Şəkil 2

Təcrübə 2

Kiçik deşikli dairələrin oxa keçirilməsi:

Bu təcrübədən yenə də məqsəd uşaqlarda hissi-hərəkəti koordinasiyanın inkişaf səviyyəsini aşkara çıxarmaqdır. Əgər uşaq dairələri oxa müstəqil olaraq və ya yaşlının (tərbiyəçinin) köməyi ilə taxıb çıxara bilirsə, bu həmin uşaqda hissi-hərəkəti sferanın normal inkişaf etdiyini göstərir (şəkil 2).

III. Əşyalarla manipulyasiya

- 3 aylıqda - yapışma (Robinzon) refleksinin yoxa çıxması, qoyulmuş və ya asılmış oyuncaqlarla oynama, obyektlərə zillənmiş diqqət, çax-çax tipli oyuncaqları görürkən əllərin hərəkət etməsi;
- 4 aylıqda - İxtiyari olaraq tutma, qeyri-spesifik manipulyasiya, obyektlərlə çığırtı şəklində əlaqə;
- 6 aylıqda - Birinci oyuncağı ataraq ikincini götürmə, manipulyasiyaya görmə vasitəsilə nəzarət, hər şeyi ağıza aparma, kağız və ya xışıldayan əşyalarla oynamağa həvəs, dodağına toxunan şüşədən və ya stəkandan çay içmək;
- 7 aylıqda - əşyaları əldən-ələ ötürmə, eyni vaxtda iki oyuncağı götürmə, görmənin nəzarəti ilə başqa əşyalar içərisindən gərəkli oyuncağı götürmə;
- 8 aylıqda - maneənin arxasındakı oyuncağı çıxarmağa cəhd, bu zaman maneəyə yaxın olan əli uzatma;
- 10 aylıqda - kiçik əşyaları götürmə, topu itələmə, zəngi basma, piramidaya taxılmış həlqələri çıxarma;
- 11 aylıqda - oyuncaq və əşyaları çantaya və ya qutuya yığma;
- 12 aylığında - maneə arxasındakı əşyanı çıxarma, kitablara maraqlı onları vərəqləməyə cəhd, şəkillərdə cizma-qara etmək; əşyaları ağızına aparmanın yoxa çıxması, əşyaları döşəməyə atma.

IV. Yaşlılarla qarşılıqlı fəaliyyət üsullarının inkişafı:

- 3 aylıqda - ətrafdakılara maraqlı, ananı tanıma, özü üçün yemək hazırlan-dığını duyma, emosional kontakt;
- 4,5 aylıqda - ünsiyyətə təşəbbüs, nitqi dinləmə, insan səsi gələn səmtə başı çevirmə;
- 6 aylıqda - yaşlıların baxışlarını izləmə, qucağa getmək üçün əlləri uzatma və ya geri çəkmə, ilk yamsılama cəhdləri, “əlləri-əlləri” “jestini anlama;
- 7 aylıqda - hərəkətləri və səsləri yamsılama, arabir öskürməklə diqqəti cəlb etməyə çalışmaq, öz adı səsləndikdə səs vermə cəhdi, oynamaq istəmədikdə dodaqları büzmə;
- 8 aylıqda - ana onun burnunu silmək istədikdə onun əllərini tutma, itələmə, qadağanı başa düşmə, səsləri təqlid etmə;
- 9 aylıqda - əlləri yumaq istəmədikdə, onları gizlətmə, “gizlənpaç” oynamağı sevmə;
- 10 aylıqda - ananın paltarından tutma, “ hələlik”, “sağ ol” jestini anlama,
- “ ata hanı?” sualına baxış və ya hərəkətlə cavab vermə;
- 11 aylıqda - oyuncaqları götürüb yenidən ona versinlər deyərək onları döşəməyə tullama, geyinməyə kömək etmə;
- 12 aylıqda - işarə jestini anlama, etiraz əlaməti olaraq başı bulamaq.

V. Emosional inkişaf:

- 2-3 aylıqda - təbəssüm, anaya emosional bağlılıq.
- 2-4-6 aylıqda - inildəmə, sızıldama, zingildəmə, ağlama, çığırtı; yaşlının reaksiyasını qavramaq üçün pauzalarla ağlama;
- 8 aylıqda - yaşlıların emosional reaksiyalarına qarşı seçici münasibət barmağı əmmənin, yaşlıları görərkən əllərlə üzünü örtmək cəhdinin, vermiş yırğalanmanın olmaması.

VI. Şəxsi səs fəallığının inkişafı

- 2-3 aylıqda - ilk vokalizasiyanın meydana gəlməsi;
- 2-4 aylıqda - onlardan böyüklərlə ünsiyyətdə istifadə;
- 3-4 aylıqda - inləmə, təsadüfən tələffüz edilən səslərin repertuarının genişlənməsi: “a”, “e”, “yu”, “ya”, “m”, “p”, “b”, “t”, “d”, ilk səs birləşmələrinin - “a-o-u”, “yu-a-a” təzahürü;
- 4-5 aylıqda - manipulyasiya zamanı vokalizasiya, diqqət mərkəzində olmaq təşəbbüsü;
- 8 aylıqda - “day-day-day”, “ta-ta-ta” tipli səs birləşmələrinin tələffüzü;
- 9 aylıqda - baş verənlərə qarşı uşağın münasibətini əks etdirən yalançı, uydurma sözlərin tələffüzü cəhdi;
- 10 aylıqda - arzunu səslər vasitəsilə ifadə etmək cəhdi;
- 12 aylıqda - yalnız ana tərəfindən anlaşılan qeyri-sosial, jarqon sözlərin - məsələn, “fu”, “qaqa”, “məhmi”, “apışı”, “oppa” və s. tələffüzü, 2-3 sözün tələffüzü və onların əşyavi mənsubiyyətinin anlaşılması.

Psixodiyagnostika təcrübəsində körpəlik dövrünün diaqnostik göstəricilərinin patologiyasına aşağıdakı xüsusiyyətlər aid edilir:

I. Hərəkət reaksiyaları üzrə:

- **yüngül dərəcədə pozğunluq:** ayrı-ayrı reaksiyaların inkişaf tempinin yavaşması, bir sıra hərəkət vərdişlərin yarımçıq formada olması;
- **orta dərəcədə pozğunluq:** hərəkətlərin formalaşması sisteminin və ardıcılığının pozulması, onların ləngiməsi, bəzilərinin olmaması;
- **ağır dərəcədə pozğunluq:** hərəkətlərin inkişafdan qalması, onların kütləvi xarakterdə olması.

II. Sensor reaksiyaları üzrə:

- **yüngül dərəcədə pozğunluq:** müşahidəni təmin etmək üçün gözün hərəkətlərinin normal inkişafdan qalması, xarici aləmə ifadəli

maraqların olmaması, onların məhdudluğu, sıçrayışlı izləmə, baxışları zilləməkdə çətinliklər;

- **orta dərəcədə pozğunluq:** xarici aləmin obyektlərinə davamsız maraq, daha kiçik yaş dövrü üçün reaksiyaların xarakterik olması;
- **ağır dərəcədə pozğunluq:** görmə reaksiyaları zamanı əhəmiyyətsiz ifadəlilik, qısamüddətli zillənmə, xarici aləmin obyektlərinə qarşı marağın olmaması.

III. Əşyalarla manipulyasiya üzrə:

- **yüngül dərəcədə pozğunluq:** norma ilə müqayisədə bəzi hərəkət reaksiyalarının ləngiməsi, onların tamamlanmaması, əşyalarla manipulyasiya üzrə bəzi əməliyyat vasitələrində məhdudluq;
- **orta dərəcədə pozğunluq:** özündən kiçik yaş dövrü üçün xarakterik reaksiyaların icrası, hərəkətlərin davamsızlığı, əşyalara marağın qısamüddətli olması, çətin situasiyalarda əşyalara marağın yoxa çıxması, yeni əşyalara maraq reaksiyalarının zəifliyi;
- **ağır dərəcədə pozğunluq:** praktik olaraq əşyalara və onlarla oynamağa marağın sönüklüyü və olmaması.

IV. Yaşlılarla qarşılıqlı fəaliyyət üsulları üzrə:

- **yüngül dərəcədə pozğunluq:** uşağın ümumi psixi inkişafının normal xarakterdə olması, lakin yaşlılarla və onlarla qarşılıqlı əlaqə üsullarının norma ilə müqayisədə məhdudluğu;
- **orta dərəcədə pozğunluq:** özündən kiçik yaş dövrü üçün xarakterik reaksiyaların olması, ünsiyyət tələbatının formalaşmaması, yaşlılara yüngül və davamsız maraq, maneəni aradan qaldırmaq cəhdinin olmaması;
- **ağır dərəcədə pozğunluq:** yaşlılarla qarşılıqlı fəaliyyət üsullarına, sosial əlaqələrə marağın olmaması;

V. Emosional reaksiyalar üzrə:

- **yüngül dərəcədə pozğunluq:** xarici stimullara emosional uyğunlaşmanın natamam xarakterdə olması;
- **daha ağır dərəcədə pozğunluq:** emosional davamsızlıq, münasibətlərin formalaşmasında aydın hiss edilən pozğunluq və qüsurlar əlamətləri.

2.1.3. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixoloji diaqnostikasının keçirilməsi

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların (1-6 yaş) psixoloji müayinəsi onların psixofizioloji inkişaf səviyyəsini, şəxsiyyət baxımından inkişafı gedişini öyrənməkdən, sosiallaşma prosesini izləməkdən və nəhayət, məktəb təliminə funksional hazırlığının səviyyəsini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Psixodiaqnostika təcrübəsində məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarla aparılan diaqnostik işlər dörd əsas qrupa ayrılır

1. İdrak proseslərinin diaqnostikası;
2. Emosional-iradi sferanın diaqnostikası;
3. Nitqəqədərki dövrün və nitq inkişafının diaqnostikası;
4. Hərəkət sferasının diaqnostikası.

İndi isə, qeyd olunan qrupların hər biri ilə ayrı-ayrılıqda diaqnostik işin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

I. İdrak proseslərinin formalaşması xüsusiyyətlərinin diaqnostikası

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda idrak sferasının formalaşması xüsusiyyətlərinin diaqnostikası zamanı uşağın psixi fəaliyyətinin inikasını kimi ayrı-ayrı tapşırıqların yerinə yetirilməsinin keyfiyyət və kəmiyyət baxımından təhlili uşaq psixoloqunun diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu sahədə əldə edilən nəticə nə qədər əhəmiyyət kəsb edirsə, tapşırığın icrası üçün uşağın

fəaliyyətinin təşkili də bir o qədər əhəmiyyət kəsb edir. İdrak proseslərinin diaqnostik göstəricilərinin təhlilində uşağın verilən tapşırığın icrasına marağı, fəallığı, intizamlılığı, birgə fəaliyyət imkanları, uğursuzluğa münasibəti və öyrənməyə qabilliyi kimi amillər ciddi nəzərə alınmalıdır.

Aşağıda uşaqların idrak sferasının inkişafını qiymətləndirməyə imkan verən tapşırıqları və onların yerinə yetirilməsi normativlərini qeyd edirik

1. Kubiklərlə iş metodikası

Uşağa 8sm^3 ölçülü 10 kubik verilir. Ona bu kubikləri üst-üstə qoymaqla qülləni necə qurmaq lazım gəldiyi göstərilir. Bundan sonra uşağa qülləni sərbəst qurmaq imkanı verilir. Daha sonra uşağa qatar (sıra ilə qoyulmuş 4 kubik), körpü (bir kubik digər ikisinin üstündə durur), nərdivan (10 kubik hər tərəfdən sıra ilə 5-5 olmaqla qarşı-qarşıya düzülür, hər bir sonrakı əvvəlkindən 1kubik qısadır) qurmaq tapşırığı verilir. Bu tapşırığın yerinə yetirilməsi əsasında uşağın maksimal xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Təcrübə zamanı lazım gələrsə, uşağa nümunə göstərmək olar.

3 yaşdan yuxarı uşaqlara nümunəni köçürməklə **Koos kubikləri** ilə sadə tapşırıqların yerinə yetirilməsini təklif etmək olar. 4 yaşdan yuxarı uşaqlara isə bir qədər çətin tapşırıqların yerinə yetirilməsi təklif oluna bilər.

Bu metodika əsasında alınan nəticələr müvafiq normativlərlə müqayisə olunur və uşağın idrak sferasının inkişafı haqqında qənaət əldə edilir.

Normativlər:

- 15 aylıqda – bir əlində 2 kubik tutur, kubiklərdən qüllə tikir; kubikləri ağzına aparmır;
- 18 aylıqda – 3-4 kubikdən qüllə tikməyi bacarır; onları döşəməyə atmır;
- 2 yaşda – 8 kubikdən qüllə tikir, nümunə əsasında qatar qurur;
- 3 yaşda - 9 kubikdən qüllə tikir, qatar modelini qurur, nümunə əsasında körpü tikir;
- 3,5 yaşda – verilmiş modelə görə körpü tikir, Koos kubikləri əsasında

nümunəni təqlid etməklə ən sadə tapşırıqları icra edir, bu zaman eyni ölçülü kubikləri seçir;

- 4 yaşda – nümunəni görməklə qapı modelini qurur, Koos kubikləri əsasında nümunəni təqlid etməklə ən sadə tapşırıqları icra edir, bu zaman eyni ölçülü kubikləri seçir.
- 5 yaşda – model üzrə nərdivan qura bilir, kubiklərdən ev tikir, Koos kubikləri ilə bir qədər mürəkkəb tapşırıqları nümunə əsasında yerinə yetirir.
- 6 yaşda - Koos kubikləri əsasında bəzü mürəkkəb tapşırıqları icra edə bilir.

2. Həndəsi fiqurlarla tapşırıqlar metodikası

Bu metodika ilə diaqnostik iş zamanı uşaqlara “**Seqen lövhələri**” təqdim olunur. İş ən sadə, asan tapşırıqdan başlanır. Uşağa müstəvi lövhə üzərində yerləşdirmək üçün dairə, kvadrat və üçbucaq olmaqla üç həndəsi fiqur verilir. Hər bir fiqurun lövhədəki yeri fiqura uyğun oyuqla müəyyənləşir. Oyuqdan həmin fiqurlar çıxarılır, uşağa verilir və təklif olunur ki, bu fiqurları öz yerlərinə qoysunlar. Əgər uşaq səhvə yol verərsə, onun əlindən tutub lövhəyə yaxınladırmaq və demək lazımdır ki, görürsən, sən fiquru elə qoydun ki, lövhə hamar olmadı. Deməli, o öz yerində deyil, onu öz yerinə yerləşdirmək lazımdır.

Uşaq təlimatı başa düşmədikdə ona bu təcrübəni 2-3 dəfə təkrar etmək lazımdır.

Bu təcrübənin sonunda fiqurlardan qurulmuş bu lövhə uşağın gözü qarşısında sökülür və onun yenidən yığılması təklif olunur.

Normativlər:

- 15 aylıqda – dairəni nümunə göstərmədən lövhə üzərindəki oyuğa özü sərbəst qoymağı bacarır;
- 18 aylıqda – “Seqen lövhəsi” üzərində ən sadə tapşırığı yerinə yetirir, 2 digər fiquru da qoymağı bacarır;

- 2 yaşda – lövhə üzərindəki 3 blokun hər birinə fiqurları düzgün yerləşdirir, lakin bu zaman 4 səhvə yol verir, sonra düzəldir;
- 3 yaşda – elementlərdən ayrı-ayrı fiqurları yığır;
- 4 yaşda – 2 düzbucaqlıdan və ya üçbucaqdan kvadrat, 4 bərabər hissədən dairə yığır;
- 5 yaşda – “Seqen lövhəsi” üzrə bütün tapşırıqları yerinə yetirməyi bacarır.

3. Fiqurların uyğun yerlərə düzgün yerləşdirilməsi:

Həyatın II ilində uşaqlarda forma və ölçünü qavrama səviyyəsini aşkara çıxarmaq məqsədilə aşağıdakı metodika əsasında təcrübə aparmaq olar.

Təcrübə 1.

Bu təcrübədən məqsəd 2 yaşlı uşaqların sensor etalonları mənimsəmə səviyyəsini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir (şəkil 1).

Bu məqsədlə kartondan şəkildə göstərilən formada yeşik düzəldilir. Yeşiyin üzərində deşiklər ölçüdə kubik və kürə hazırlanır.

Elə etmək lazımdır ki, qutunun üstündəki fiqurların ölçüləri uyğun deşiklər boyda olsun.

Şəkil 3.

Əgər təcrübə zamanı uşaq fiqurları uyğun deşiklərə düzgün yerləşdirə bilirsə, və yaxud yaşlının nümunəsi əsasında təcrübəni düzgün icra edə bilirsə, bu onun normal sensor inkişafını əks etdirir.

Təcrübə 2

Öz formasına görə bir-birindən kəskin fərqlənən əşyaların iki qrupa ayrılması. (Şəkil 4)

Təcrübəçi şəkildə göstərilən dairə və kvadratları şəkilin yuxarısındakı kimi 2 qrupa ayırmağı və onları fərqləndirərək qruplaşdırmağı bacarmalıdır. Yaşlının təlimatı və nümunəsindən

Şəkil 4

sonra uşaq fiqurları iki qrupa sərbəst ayıra bilirsə, bu onda forma qavrayışının normal inkişaf etdiyini əks etdirir (Şəkil 4).

Bu məqsədlə təcrübənin digər variantlarından da istifadə etmək olar (şəkil 5, 6).

Şəkil 5

Şəkil 6

Uyğun təcrübələri 3-4 yaşlı uşaqlarla aşağıdakı şəkillər əsasında aparmaq olar (Şəkil 7, 8).

Şəkil 7

Şəkil 8

Təcrübə 3.

Fiqurların uyğun yerlərə yerləşdirilməsi. (Şəkil 9,10)

Şəkil 9

Şəkil 10

Təcrübə 4.

Hissələrdən uyğun fiqurların yığılması (Şəkil 11, 12)

Şəkil 11

Şəkil 12

Məişət əşyaları ilə tapşırıqlar metodikası

Normal ailə şəraitində tərbiyə olunan uşaqlar həyatın ikinci ilindən başlayaraq məişət əşyaları ilə uyğun davranış bacarıqları qazanırlar. Bunun üçün valideynlərdən uşağın ayrı-ayrı əşyalarla rəftarı barədə soruşmaq və ya əşyanı uşağa göstərməklə onunla nə etməyin mümkünlüyünü öyrənmək olar.

Normativlər

- 15 aylıqda – qaşığı ağızına aparır, stəkandan özü sərbəst çay içir, şüşəyə salınmış düyməni çıxarır, qələmlə cızma-qara edir, kitaba maraq göstərir;
- 18 aylıqda – əlcəyi, corablarını çıxarır, eyni vaxtda 2-3 vərəqi çevirməklə kitabı vərəqləyir, şəkilləri göstərir, quru yeməyi qaşıqla yeyir, gözü qarşısında gizlədilmiş əşyanı tapır;
- 2 yaşda – qapının dəstəyini çevirir, zəngin düyməsini basır, kuklanı yedizdirir və yatdırır, maşını “sürür”, kitabı səhifə-səhifə vərəqləyir,

corablarını, ayaqqabılarını özü geyinir, oyun zamanı bir sıra məntiqi əlaqəli hərəkətləri yerinə yetirir;

- 3 yaşda – yaşlıların məişət əşyaları ilə çoxsaylı hərəkətlərini yamsılayır, oyun zamanı hərəkətləri ardıcıl yerinə yetirir (kuklanı oyadır, geyindirir, yedizdirir, gəzintiyə aparır və s.). Sərbəst geyinir, paltarını düymələməyi bacarır, ayaqqabısını böyüklərin köməyi ilə bağlayır.

I. Diqqətin xüsusiyyətlərinin diaqnostikası

Diqqətin diaqnostikasının gedişində başlıca diqqət, tapşırıqların icrası zamanı uşağın öz psixi fəaliyyətini uzun müddət cəmləşdirmək, fəaliyyətin məqsədə yönəlmişliyini saxlaya bilmək və həmin fəaliyyətdən ayrılmamaq kimi xüsusiyyətlərinə yönəldilməlidir.

Bu məqsədlə bir sıra metodikalardan istifadə olunur. Xüsusi eksperimental priyomlardan biri kimi uşağın əyləşdiyi stolun üstünə qoyulmuş, ona tanış olan obyektlər təsvir olunmuş şəkillərdən istifadə olunur. Uşağın qarşısına 30-40 şəkil qoyulur və ondan şəkildə nə təsvir olunduğu soruşulur. Bundan sonra ona analoji olaraq həmin şəklə oxşar şəkli tapmaq tapşırığı verilir. Əgər o, tapşırığı düzgün yerinə yetirirsə, hər iki şəkil stolun üstündən götürülür, digər şəkillər üzrə bu qayda ilə iş davam etdirilir.

Bu diaqnostik metod vasitəsilə uşağın diqqətinin inkişaf səviyyəsi aşkara çıxarılır və normativ göstəricilərlə müqayisə edilir.

Normativlər

- 3 yaşda – 10 şəkildən 5-6-nı tapa bilir;
- 3.5 yaşda – 10 şəkildən 8-10-u tapır, bu zaman tez-tez şəklin adını ucadan deyir. Kiçik səhvlərə yol verir və bu səhvləri şəkilləri müqayisə edərkən özü düzəldir. Məsələn, almanı da, qarpızı da alma adlandırır, uyğun şəkli seçərkən bu səhvi düzəldir;
- 4 yaşda – bu tapşırığı asanlıqla yerinə yetirə bilir.

II. Hafizənin diaqnostikası

Bu məqsədlə 3 qrupa ayrılan tapşırıqlar sitemindən istifadə olunur.

1. Uşağa ardıcıl icra olunan bir sıra tapşırıqlar verilir: stuldan qalxmaq, stolun ətrafında dövrə vurmaq, stolun üstündəki kitabı götürmək, qapıya tərəf getmək, qapını döymək, onu açmaq və öz yerinə qayıtmaq (cəmi 7 hərəkət).

- 18 aylıqda –3-4 hərəkəti icra edir;
- 2,5 yaşda- 4-5 hərəkət hərəkəti icra edir;
- 3,5 yaşda –5-6 hərəkəti icra edir;
- 4,5 yaşda –bütün hərəkətləri yerinə yetirir.

2. Uşaqdan aşağıdakılar soruşulur:

O, evdə kiminlə yaşayır; səhər o nə yemişdir; nə ilə oynamağı sevir; adı və soyadı necədir və bu cümlələri təkrar etmək: "Bu gün küçədə çoxlu palçıq və gölməçə vardır" , "Onun adı Arifdir. O, məktəbdə oxuyur", "Turan fit səsi eşitdi və qatar gördü", "Yayda meşədə çoxlu göbələk və meyvə vardı". Sonra uşağa rəqəmləri bu ardıcılıqla təkrar etmək tapşırığı verilir:

4-7-1; 3-8-6; 2-5-9; 3-4-1-7; 6-1-5-8; 7-2-9-6;

Normativlər

- 2,5 yaşda - öz adını və soyadını deyir, suallara qismən cavab verir;
- 3 yaşda - suallara yaxşı cavab verir, 6-7 sözdən ibarət cümləni və 3 rəqəmi təkrar etməyi bacarır;
- 4 yaşda-bütün suallara tam cavab verir, 4-5 rəqəmi və bütün cümlələri təkrar edir.

3. Uşağa üzərində sadə və ona tanış obyektlər təsvir olunmuş 10 şəkil göstərilir Şəkillər bir-bir uşağa göstərilir və onun nə olduğu soruşulur. Əgər uşaq bu şəkillərdən hər hansının adını deyə bilmirsə, digər şəkil göstərilir. Sonra şəkillərin hamısı təcübəçinin əlində cəmləşdirilir və arxası uşağa tərəf çevrilir ki, o şəkli görməsin. Bundan sonra uşağa belə bir müraciət olunur: "Mənim əlimdə hansı şəkillər var? Hansını düzgün desən, onu sənə

verəcəyəm". Uşağın tapmadığı şəkillər axırda bir-bir ona göstərilir və şəklin adı soruşulur.

Normativlər

- 3,5 yaşda - 10 şəkildən 4-6- nı 6 dəfə təkrar etdikdən sonra tapa bilir.
- 5 yaşda – 10 şəkildən 7-8- ni yadda saxlayır və tapır.

5-6 yaşlı uşaqlara 10 standart sözün məsələn: *ev, meşə, pişik, zəng, iynə, bal* və s. yadda saxlanması tapşırığı da verilə bilər. Bu yaş dövründə ixtiyarı yaddasaxlamanın həcmi üzrə normativ 10 sözdən 6-7 yə bərabərdir.

III. Emosional - iradi sferanın inkişafının diaqnostikası.

İdrak proseslərinin diaqnostikasına aid yuxarıda istifadə olunan tapşırıqlardan uşaqlarda iradi-emosional sferanın xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq üçün də istifadə etmək mümkündür. Müayinə zamanı uşağın fəaliyyətini müşahidə edərkən aşağıdakı göstəricilərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

1. Uşağın əhvalının ümumi fonu (*adekvat, depressiv, həyəcanlı, eyforik* və s.), onun fəallığı; idrak maraqları, oyanıqlığı və ləngliyi.

2. Uşağın əlaqəyə qoşulması (*yaşlılarla əməkdaşlıq etmək istəyi*). Bu zaman uşağın yüngül hərəkətləri, səthi davranışı, ünsiyyətə əhəmiyyətsiz münasibəti intellektual qüsurlub, **oliqofren uşaqlar** üçün səciyyəvi hal kimi qiymətləndirilir. Uşaqların yaşlılarla əlaqəyə çətin qoşulması yüksək həyəcanlılıq simptomları, yeni şəraitə, yad adamlara çətin uyğunlaşması, qorxu və s. kimi **nevrotik reaksiyalarla** da bağlı ola bilər.

3. Tərif və rəğbətləndirməyə qarşı emosional reaksiya:

Tərif və rəğbət 1-1,5 yaşdan başlayaraq normal uşaqlarda şən, müsbət emosiyalarla müşayiət olunan reaksiyalar doğurur. Əsəbi uşaqlarda tapşırıqların icrası zamanı fəaliyyətin rəğbətləndirmə ilə stimullaşdırılması fərəh hissi doğurmaqla yanaşı, əhvalın enməsinə, emosional gərginliyin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

4. Məzəmmət və tələblərə qarşı emosional reaksiya:

3 yaşdan böyük uşaqlarda danlaq və tələblərə qarşı hədsiz etinasızlıq, onun ərköynlüyü, intellektual zəifliyi və ya məzəmmətin mənasını başa düşməməsi ilə bağlı ola bilər. Aydın ifadə olunan aqressiv və neqativ reaksiyalar onu göstərir ki, uşaq tələbləri və məzəmmətin mənasını anlayır və onlara tabe olmaq istəmir.

5. Fəaliyyət zamanı çətilik və uğursuzluqlara qarşı reaksiya:

2,5-3 yaşlı uşaqlar fəaliyyət prosesində buraxdıqları səhvləri müstəqil olaraq aşkar edə bilir, əyani-obrazlı situasiyaya “belə”, “elə yox”, “bəs necə”, “düzdür”, “düz deyil” və s. kimi sözlü mülahizələr vasitəsilə asanlıqla uyğunlaşır. Bu cür mülahizələr əsasında buraxdıqları səhvləri tapan uşaqlar tapşırığın icrasına daha ciddi yanaşır, arzu edilən nəticəni əldə etmək üçün səy göstərir, zəruri hallarda isə kömək üçün yaşlılara müraciət edirlər.

Uşağın uğursuz fəaliyyəti bir sıra mənfi reaksiyalar da doğura bilər:

- birinci çətinlikdən sonra marağın sönməsi;
- tapşırığın icrasına passiv yanaşma və ya susaraq imtina etmə;
- tapşırığın icrasına adətən aqressiv hərəkətlərlə müşayiət olunan fəallıqla;
- girişmə və eksperimental situasiyanın pozulması;
- tapşırığın yerinə yetirilməsində buraxılan səhvlərə görə edilən məzəmmətə qarşı ağlamaq və ya ucadan təlxəkçəsinə gülüş reaksiyası;
- yüksək səviyyəli ləngimə, obyektlərlə sürətli, qeyri-adekvat, xaotik-manipulyativ hərəkətlər(olliqofren uşaqlarda).

IV. Nitqəqədərki dövrün və nitq sferasının formalaşması xüsusiyyətlərinin diaqnostikası

Uşaqlarda nitqəqədərki dövrün diaqnostikası xeyli çətin olduğundan, adətən valideynlərlə sorğu metodundan istifadə olunur. Aşağıda həmin

sorğunun nümunəsi və sualın psixoloji mahiyyəti verilmişdir: (cədvəl 1)

Uşağın nitqəqədərki dövrünün və nitq inkişafı vəziyyətini əks etdirən sorğu nümunəsi

Yaş	Valideynlərə veriləcək suallar	Sualın psixoloji mahiyyəti
1	2	3
12 aylıqda	<p>Uşaq jestlərin və səslərin köməyi ilə sizə öz istəkləri, vəziyyəti barədə məlumat verməyi və ya etirazını bildirməyi bacarırmı? O, bu jestlər vasitəsilə sizin diqqətinizi özünə cəlb etməyə cəhd edirmi? O, sizi oyuna təhrik etməyə çalışırmı?</p> <p>Sizinlə uşağınız arasında hər ikiniz üçün anlaşılıqlı olan oyunlar varmı? Uşaq bu oyuna aid sözlər bilirmi? O, bu sözləri eşidərkən özü oyuna başlayırmı?</p>	Tanış kontekstdə məhdud miqdarda sözü anlama

Yaş	Valideynlərə veriləcək suallar	Sualın psixoloji mahiyyəti
1	2	3
12-18 aylıqda	<p>Sizin uşağınız öz istəyini necə ifadə edir? Bu zaman o sözlərdən istifadə edirmi?</p> <p>Uşaqla ünsiyyət zamanı siz özünüz və uşaq üçün anlaşılıqlı xüsusi sözlərdən istifadə edirsinizmi?</p> <p>Siz uşağa müraciət edərkən nitq zamanı jest və mimikadan istifadə etmədikdə, o sizi başa</p>	<p>Tanış sözlərdən ixtiyari şəkildə istifadə etmə</p> <p>Yalnız ana və uşaq üçün anlaşılıqlı olan spesifik jarqonların olması</p>

	düşürmə? Məsələn, siz soruşursunuz: “Ata hanı?” . Bu zaman uşaq ataya tərəf çevrilirmi? O, xarici görkəminə görə oxşar olan bir neçə əşya içərisindən formaca eyni olan iki əşyanı söz əsasında göstəriş verildikdə tapa bilirmi? Uşağınızın bildiyi və tələffüz etdiyi sözləri sadalayın	Tanış kontekstdən kənar olan sözü anlama. Nitqli ünsiyyətdə sosiallaşmış sözləri az-çox anlama Aktiv lüğətin həcmi
15 aylıqda	Uşağınızın bildiyi və tələffüz etdiyi sözləri sadalayın	20-yə yaxın söz. Onların sırasında uşağın adətən oynadığı əşya adları, əşyalar arasındakı münasibətə aid sözlər (<i>yoxdur, yenə</i>). Salamlaşma ilə bağlı sözlər (<i>hələlik sağ ol və s.</i>)
18 aylıqda	“ _____ ”	50-yə yaxın söz
24 aylıqda	“ _____ ”	150-yə yaxın söz
Yaş	Valideynlərə veriləcək suallar	Sualın psixoloji mahiyyəti
1	2	3
18-24 aylıqda	Sizin uşağınız öz istək, narazılıq və təəsüratını ifadə edərkən iki sözlü cümlədən istifadə edirmi?	İkisözlü sabit “teleqraf” tipli cümlələr mənsubiyyət bildirən: “atanın papağı”; yer bildirən : “evdə yoxdur”,

		işarə bildirən: “bu itdir“, təkrar bildirənŞ “yenə konfet, yenə ver”“
18-24 aylıqda	<p>Sizin uşağınız sözlü göstərişlə müraciət etdikdə, o biri otaqdan hər hansı bir əşyanı gətirə bilirmi?</p> <p>Uşaq sizə sual verməyə cəhd göstərirmi? O sizin göstərişlərinizə hansı üsulla (verbal, yoxsa qeyri-verbal) cavab verir?</p> <p>Sizin uşağınız tanış olmayan əşyaların adını bilməyə necə cəhd edir? Bu zaman o, sözlərdən istifadə edirmi? Əgər edirsə, bu sözlər hansılardır?</p> <p>Sizin uşağınız şüklə baxarkən ona verdiyiniz suallara cavab verirmi?</p>	<p>Müvafiq əşyalara aid sözlərin anlaşılması</p> <p>Nitqə nitqlə cavab verməyin zəruriliyinin anlaşılması</p> <p>İnformasiya almaq üçün nitqdən və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə</p> <p>İnformasiyanın ötürülməsində nitqdən istifadə</p>

Cədvəl 1

İki yaşdan yuxarı uşaqların nitq inkişafının diaqnostikası zamanı aşağıdakı əsas cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır:

- 1) cümlənin orta uzunluğu (norma: 2-4 söz);
- 2) cəm şəkilçisi, keçmiş zamanın işlədilməsi; (Məsələn, Sabah xalamgile getdim);
- 3) Uşağın nitqində **“alma-ama”**, **“çay-şay”**, **“kitab-tifat”**, **“məktəb-ləftəf”** tipli düzgün olmayan sözlərin işlənməsi;

4) Sadə cümlələr üçün morfologiya və sintaksis qaydalarının mənimsənilməsi (3,5 yaşdan yuxarı uşaqlar **“Anaya de ki, mən səninlə yenə oynamaq istəyirəm”** tipli cümlələri asanlıqla transformasiya edə bilir, onu **“Xala dedi ki, o mənimlə yenə oynamaq istəyir”** şəklinə salmağı bacarır);

5) Mürəkkəb cümlələrdən istifadə (norma: 3 yaşdan sonra);

6) Əşya və hadisələrin zaman və məkan münasibətlərini nitqdə düzgün işlətmə (başqa yerdə və keçmişdə olmuş hadisələri düzgün anlama);

7) Müəyyən mövzuda dialoq qurma (3,5 yaşdan yuxarı asanlıqla dialoqa qoşulur);

8) Nəzakətli sözlərdən istifadə (3,5 yaşdan sonra uşaqlar **“Xahiş edirəm, bir də deyin”** tipli müraciətlərdən istifadə edə bilir);

9) Ünsiyyətdə müxtəlif tərzlərin yaranması (4 yaşdan yuxarı uşaqlar özlərindən kiçiklərlə bir cür, yaşlıları ilə başqa cür, böyüklərlə isə tam nəzakətlə danışmağı bacarır);

Uşaqlarda nitq inkişafının diaqnostikası zamanı xüsusi eksperimental priyomlardan da istifadə olunur:

1. Əşyaların adlandırılması:

Bu məqsədlə uşağa bir neçə sadə obyekt: butulka, kukla, maşın, top, konfet göstərilir və “Bu nədir?” sualı ilə ona müraciət olunur.

Normativlər: 18 aylıqda – 1 obyekt adlandırır.

2 yaşda – 2-5 obyekt adlandırır.

2,5 yaşda – bütün obyektləri adlandırır.

Bu tapşırıq uşağın lüğət fondunu müəyyən etməyə imkan verir.

2. Təsvirlərin ada görə eyniləşdirilməsi (identifikasiya)

Bu məqsədlə uşağa pişik, it, çörək, xoruz, don, qaşiq, alma təsviri olan şəkillər göstərilir və “Pişik haradadır?” və ya “Mənə pişiyi göstər” və s. kimi suallar verilir.

Normativlər: 18 aylıqda – 1-2 şəkli düzgün göstərir.

2 yaşda –5 şəkli düzgün göstərir.

Bu tapşırıq uşağın əşyaların adı ilə onların təsvirlərini eyniləşdirmək (identifikasiya etmək) bacarığını nümayiş etdirir.

3. Təsvirlərin (şəkillərin) adlandırılması:

Bu məqsədlə çoxsaylı şəkillər: pişik, it, çörək, xoruz, don, qaşığıq, alma, maşın, stol, gəmi, qatar, avtobus, təyyarə, stul, qapı, köynək, corab, papaq, gavalı, limon, armud, qarpız, oğlan, qız, nənə, baba, çağa, ördək, qaz, inək, qazan, çarpayı, bıçaq, çəngəl, dəftər, qələm, kitab, qəzet, nar kimi sadə şəkillər göstərilir və ayrı-ayrılıqda “Bu nədir?”, “Orada nə çəkilməmişdir?” sualı verilir.

Normativlər:

2 yaşda –3-4 şəkli adlandırır;

2,5 yaşda – heyvan, insan, qab-qacaq, paltar, mebel qruplarına aid bir çox şəkilləri adlandırma bilir;

3 yaşda – nəqliyyat, heyvan, insan, qab-qacaq, mebel, paltar qrupuna aid 1-2 şəkil istisna olmaqla bütün şəkilləri adlandırır;

3,5 yaşda – praktik olaraq bütün şəkillərin adlarını deyir.

Bu tapşırıq böyüyün müraciətli nitqini anlama səviyyəsini əks etdirir.

4. Hərəkəti sferanın inkişafı diaqnostikası

Bir yaşdan sonra uşaqlarda hərəkəti fəallıq artır və “böyük motorika” adlandırılan mürəkkəb hərəkətlər sistemi tədricən formalaşır. Psixodiaqnostika təcrübəsində böyük motorika aşağıdakı normativ parametrlərlə, diaqnostik ölçülərlə müəyyənləşdirilir:

13 aylıqda – müstəqil yerimək;

15 aylıqda — uzun məsafəni qət etmə, oturmaq, əyilmək, nərdivana dırmanmağa cəhd, kreslodada sərbəst oturma, dizləri ilə qalxmaq;

18 aylıqda – nərdivana sərbəst qalxmaq və düşmək, döşəmə üstündəki çubuğun üstündən adlamaq;

2 yaşda- döşəmə üstündəki oyuncağı götürmək, maneənin üstündən adlamaq, topu təpikləmək;

2,5 yaşda – bir-birindən 20 sm məsafədə qoyulmuş bir neçə maneəni addımlamaq üsulu ilə keçmək;

3 yaşda – bir neçə saniyə tək ayağı üstündə durmaq, nərdivanla qalxarkən hər ayağı bir pilləyə növbə ilə qoymaq, düşərkən ayaqları cüt qoymaq, iki ayağı üstə tullanmaq, üçtəkərli velosipedi sürmək;

4 yaşda – nərdivanla düşərkən hər ayağı bir pilləyə qoymaq;

5 yaşda – buz üzərində iki ayağı ilə sürüşmək;

II fəsil

Psixoloqun kiçik məktəb yaşlı uşaqlarla işinin sistemi

2.2.1. Kiçik məktəb yaşlı dövründə psixi inkişafın qısa səciyyəsi

Psixi inkişafın dövrləşdirilməsi baxımından ontogenetik inkişafda 6 yaşdan 10 yaşadək olan dövr kiçik məktəb yaşlı dövrü adlanır. Altı yaşın sonunda uşağın orqanizmi anatomik-fizioloji cəhətdən xeyli inkişaf etmiş olur, ayrı-ayrı bədən orqanlarının morfoloji və funksional baxımdan inkişafı dinamik xarakter alır. Altı yaşda uşaqların boyu *112-114 sm-ə*, çəkisi isə *20-21 kq-a* çatır. Bu yaş dövründə orqanizmin yetkinləşməsi prosesi intensiv şəkildə davam edir. Belə ki, bu yaş dövründə uşağın çəkisi ayda orta hesabla *200 q*, boyu isə *0,5sm* artır. Altı yaşında uşağın hərəkəti sferası yaxşı inkişaf etmiş bir həddə çatır: o müxtəlif sürətlə yeriyir, addımlar bərabərölçülü və geniş olur, asan və sürətli qaçmağı bacarır .

Altı yaşında uşaqlar anatomik-fizioloji, intellektual, iradi, şəxsi və sosial-psixoloji cəhətdən əsasən məktəb təlimi üçün yetkinlik həddinə çatır, funksional baxımdan məktəb təliminə hazır olurlar. Onlar rəbitəli, qrammatik və fonetik cəhətdən düzgün nitqə, təlim fəaliyyəti üçün zəruri olan bir sıra bacarıq və vərdislərə malik olurlar.

I sinif şagirdlərinin məktəb şəraitinə adaptasiyası müəyyən bir mərhələdir. Bu dövrlə bağlı yaranan problemlərin mərhələli şəkildə həll edilməsi psixoloqdan planlı iş aparmağı tələb edir. I sinif şagirdlərinin yeni şəraitə - məktəb mühitinə maneəsiz uyğunlaşdırılması üçün psixoloq adaptasiya işinin aşağıdakı metod və priyomlarından istifadə edə bilər:

- adaptasiya treninqləri;
- məktəb mövzusunda oyunlar;
- sinifdə norma və qaydaların birgə yaradılması;
- yuxarı siniflərə ekskursiyalar;
- təşəkkür və rəğbətləndirmə sistemindən istifadə;

- motivləşdirici söhbətlərin keçirilməsi.

Məktəbə daxil olmaqla uşağın sosial münasibətlər sistemində mövqeyi dəyişir. O, məktəbli olur, təlim uşaq üçün məcburi, həm də əsas fəaliyyət formasına çevrilir.

Uşağın məktəbə daxil olması onun həyatında, şəxsiyyət baxımından formalaşmasında və psixi inkişafında ən məhsuldar mərhələnin, dönüş anının başlanğıcıdır. Məktəbli adını qazanmaqla sosial funksionerə çevrilən uşağın həyatında **təlim** ön plana çıxır. Məktəbdə sistematik olaraq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnən şagird həm də yeni sosial münasibətlərə daxil olur. Onun yaşlılar və yaşlıları arasında mənəvi-emosional ünsiyyəti və qarşılıqlı münasibətlər sistemi möhkəmlənir.

Kiçik məktəb yaşы dövründə təlim fəaliyyəti məktəblilərin sağlamlığı və fiziki inkişafı ilə sıx əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir. Xüsusilə, I-II sinflərdə uşaqların sağlamlığına qarşı etinasız münasibət onların təlim uğurları yolunda ciddi əngələ çevrilə bilər. Son illər uşaqlar arasında həyəcan və depressiya əlamətli nevrozların artması, streslərin

Şəkil 13

çoxalması, uşaq psixotravmaları bu barədə ciddi düşünməyə əsas verir .

Kiçik məktəb yaşы dövründə uşaq orqanizminin immun sistemi kifayət qədər möhkəm olmadığına görə, hər hansı xəstəlik onların əqli iş qabiliyyətinə ləngidici təsir göstərir. Orqanizmin sümük sisteminin kifayət qədər möhkəm olmaması, xüsusilə, barmaq, oturacaq və onurğanın

Şəkil 14

sümükləşməsinin başa çatmaması təlim işində müəyyən çətinliklərin yaranmasına, tez yorulmaya səbəb olur.

Kiçik məktəb yaşı dövründə uşaqlarda psixikanın maddi əsası olan beyin çəki artımı dinamik şəkildə davam edir. 6 yaşda bu 1240, 9 yaşda 1350, 12 yaşda isə orta hesabla 1400 qrama çatır. Beynin strukturunda analitik-lokal mərkəzlərin cəmləşdiyi alın payının inkişafı daha sürətlə gedir. Beynin digər şöbələrinin də funksional baxımdan təkmilləşməsi davam edir. Təfəkkürün analitik-sintetik fəaliyyəti yüksəlir. I-II siniflərdə I signal sisteminin üstünlüyü diqqəti cəlb edir. Baş beyin yarımkürələri qabığında müvəqqəti sinir rabitələrinin yaranmasında bütün analizatorların, xüsusilə, görmə və eşitmənin üstün rolu ön planda olur. Bu yaş dövründə uşaqlarda **qeyi-ixtiyari diqqət** özünün dominant təsiri ilə seçilir. Onlar çox vaxt öz diqqətlərini idarə edə bilmədikləri üçün xarici təəssüratların təsiri altında olurlar. Bu, oyanmanın ləngimə reaksiyası üzərində dominant təsire malik olması ilə bağlıdır. Kiçik yaşlı məktəblilər diqqətlərini niyyətli olaraq keçirməkdə, cəmləşdirməkdə, paylaşmaqda, xüsusilə, çətinlik çəkir, nəticədə müxtəlif xarakterli səhvlərə yol verirlər. İbtidai sinif şagirdlərinin dərs prosesində tez-tez müşahidə olunan **dalğınlığı və diqqətsizliyi** onların təlim müvəffəqiyyətinə mənfi təsir göstərir. Diqqətsizlik və dalğınlığın əsas səbəbini çətin, zehni gərginlik yaradan fəaliyyət növlərində axtarmaq lazımdır. Uzunmüddətli gərgin iş uşaqların sinir-əzələ sistemində, xüsusilə, görmə və eşitmə analizatorlarının fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Enosional təəssüratlarla yüklənmə nəticəsində kiçik yaşlı məktəblilərin beyin qabığında ləngimənin qüvvəsi artır. Uşağın gün rejimi düzgün təşkil edilməzsə, bu onun psixikasında və davranışında mənfi hallara yuxusuzluğa, əsəbiliyə, iştahasızlığa və s. gətirib çıxara bilər.

Kiçik məktəb yaşı dövründə öz inkişaf tempinə görə diqqəti cəlb edən idrak proseslərindən biri də **hafizədir**. Məktəbə daxil olarkən uşaqlar müəyyən səviyyədə inkişaf etmiş hafizəyə, ixtiyari yaddasaxlama

bacarıqlarına malik olsalar da, bunu tamamlanmış bir proses kimi qiymətləndirmək doğru olmazdı.

Məktəbdə, sistemətik təlim şəraitində uşaqların hafizəsində məktəbəqədər uşaqlıq illərinin bir sıra xüsusiyyətləri özünü biruzə verir. Bu yaş dövründə qeyri-ixtiyarı mexaniki yaddasaxlamanın üstünlüyü hələ də özünü aydın şəkildə göstərir. Kiçik məktəb yaşının

başlanğıcında uşaqlar parlaq,

Şəkil 15

cəlbedici, al-əlvan və emosional təəssürat yaradan materialları daha yaxşı yadda saxlamağa nail olurlar.

İntensiv təlimin təsiri altında uşaqlarda hafizənin bütün növlərinin, xüsusilə, nisbətən sadə, mürəkkəb əqli əməklə bağlı olmayan növlərinin inkişafı davam edir. Bütövlükdə kiçik məktəblinin hafizəsi kifayət qədər yaxşı inkişaf etmiş olur və təlimin ilk üç-dörd ilində mütərəqqi forma alır. Bu, xüsusilə mexaniki hafizəyə aiddir.

Məktəb təhsili illəri hafizənin inkişafı üçün geniş meydan açır, onun ixtiyarı, niyyətli və məntiqi formalarının formalaşmasını təmin edir.

Təlimin ilkin mərhələlərində, xüsusilə, **I-II siniflərdə** şagirdlərin **əzbərçiliyə meyli olması** çox vaxt müəllimləri və valideynləri narahat edir. Əslində isə, bu tamamilə təbii və adi bir hal hesab edilməlidir. Kiçik yaşlı məktəblilər mexaniki yaddasaxlamanın köməyi ilə təlimin ilkin formalarını, oxu, yazı, hesablama vərdişlərini mənimsəyərək tədricən daha yüksək hafizə formalarına doğru inkişaf edirlər. Hafizənin inkişafında keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdikcə, şagirdlər tədricən mənalı və ixtiyar yaddasaxlamanın üsul və vasitələrinə yiyələnirlər.

Kiçik məktəb yaş uşaqların **qavrayışının** inkişafının məhsuldar dövrüdür. Birinci sinfə daxil olan uşaqların qavrayışı **reproduktiv** xarakter

daxıyır. Təlimin ilk dövründə, xüsusən, **I-II** siniflərdə şagirdlərin qavrayışı səthi, az fərqləndirici olması ilə seçilir. Bu dövrdə uşaqların qavrayışı ilə təfəkkürü arasında funksional asılılıq özünü göstərir. Onun nəticəsində uşaqlar qavrayış obyektlərini bəzən qarışdırır, yanlış müqayisə və ümumiləşdirmə əsasında doğru olmayan nəticələrə gəlib çıxırlar. Bu cəhət əşyaların, anlayışların müqayisəsi vasitəsilə onların oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkara çıxarılması prosesində də müşahidə olunur. Bəzən onlar **hərfləri və rəqəmləri, həndəsi fiqurları qarışdırır**, əşyaların mühüm, başlıca əlamətlərinə əhəmiyyət vermədən qeyri-mühüm əlamətləri əsas götürürlər. Parlaq, al-əlvan rəngli şəkillər, emosional cəlbedicilik yaradan obyektlər uşaqların diqqətini daha tez cəlb etdiyindən, onların qavrayış obyektində əsas yer tutmuş olur.

Kiçik yaşlı məktəblilərin **qavrayışı** özünün itiliyi, təravəti, bununla belə, seyrçi xarakteri və səthliliyi ilə fərqlənir. Yaş və psixi məhdudiyyətdən irəli gələn bu cəhət özünü uşaqların təlim fəaliyyətində aşkar büruzə verir. Bu yaş dövründə qavrayışın fərdiləşdirmə imkanları çox məhdud olur. Onlar çox vaxt oxşar obyektləri qeyri-dəqiq, səhv olaraq ayırır, bir çox hallarda onları qarışdırır, fərqləndirə bilmirlər. Bu qavrayışın analitik funksiyasının zəif inkişaf etməsi ilə izah olunur. Bu dövrdə uşaqların qavrayışı özünün praktik-əməli məzmunu ilə seçilir. Qavrama prosesində tutma, toxunma, çevirmə və s. kimi manipulyativ hərəkətlər müşahidə olunur. Kiçik məktəb yaş dövründə qavrayışın emosionallığı aydın və ifadəli xarici təzahürə malik olur. Onlar ilk növbədə xarici emosional təzahürə malik əlvan, parlaq, cəlbedici obyektləri daha yaxşı qavrayırlar. Təlim prosesində uşaqlarda müşahidəçilik, praktik müqayisə priyomları inkişaf edir, idrak imkanları genişlənir.

Bu yaş dövründə I siqnal sisteminin üstün olması səbəbindən uşaqlarda sözlü-məntiqi hafizəyə nəzərən əyani-obrazlı, emosional hafizə tipi diqqəti daha çox cəlb edir. Onlar konkret, emosional təsirə malik fakt və hadisələri, obyektləri, məlumatları daha yaxşı və asan şəkildə yadda saxlayırlar.

Uşaqların təlimdə əzbərçiliyə meyilli olması onlarda mexaniki hafizənin üstün olduğunu sübut edir. Mənalı və ixtiyari yaddasaxlama, sözlü-məntiqi hafizə tipi bu yaş dövründə yalnız müəyyən təzahürlərə malik olur.

Kiçik məktəb yaşı dövründə uşaqların **təfəkkürü** özünün əyani-

Şəkil 16

obrazlı xarakteri ilə fərqlənir. O, qavrayışın bir hissəsi kimi özünü göstərir, öyrənilən hadisələrin konkret xüsusiyyətlərinə yönəlişliyi ilə seçilir. Bu dövrdə mücərrəd anlayışlar, xüsusilə, əşya və hadisələr arasındakı dərin, daxili əlaqə, asılılıq və qanunauyğunluqlar əsasən səthi, formal şəkildə dərk olunur. Bunun səbəbi kiçik yaşlı məktəblilərin təfəkküründə mücərrədləşdirmənin olmaması, təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərinin məhdud olması ilə izah olunur. Ona görə də bu yaş dövründə əyani obrazlardan təcrid olunmuş əməliyyatlar az səmərəlidir. Bu dövrdə təfəkkürün inkişafında aktiv praktik fəaliyyətlər, oyun olduqca əhəmiyyətlidir.

Kiçik məktəb yaşı dövründə **aparıcı fəaliyyət forması olan təlimin** gedişində **təfəkkürün inkişafında** əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir.

Məktəbdə təlim prosesində uşaqların anlayış və təsəvvürlərinin həcmi genişlənir, onlar bütöv və dəqiq olur, fikirlərin həcmi və məzmunu dəqiqləşir. Anlayışları mənimsəmək vasitəsilə onlar biliklərə, bacarıq və vərdislərə sahib olurlar.

Şagirdin öyrəndiyi hər bir anlayış öz-özlüyündə müəyyən məzmun kəsb edir. Anlayışın məzmununu dərk etmək üçün şagird müvafiq məntiqi təfəkkür səviyyəsinə malik olmalıdır. Məsələn, ətraf aləmlə tanışlıq dərslərində şagirdlərə “vəhşi heyvanlar” və “ev heyvanları” haqqında məlumat verən müəllim onların mühüm əlamətlərini qeyd edir, təhlil yolu ilə onların oxşar və fərqli əlamətlərini şagirdlərin diqqətinə çatdırır. Bu zəmində şagirdlərdə “vəhşi

heyvanlar” və “ev heyvanları” anlayışlarının formalaşdırılmasına nail olur. Eyni yolla şagirdlər “iynəyarpaqlı ağaclar”, “enliyarpaqlı ağaclar”, “ilin fəsilləri” və s. kimi anlayışları mənimsəyirlər. Riyaziyyat dərslərində “vaxt ölçüləri”, “uzunluq ölçüləri”, “qiymət”, “miqdar”, “kəsir” və s. ana dili dərslərində “nitq hissələri” haqqında təsəvvürlər yaradılır. Məlumdur ki, hər bir anlayış ümumiləşdirmə əsasında formalaşır. Ümumiləşdirmə əməliyyatının mühüm şərti öyrənilən əşya və hadisələr arasında ümumi, xarakterik xassə və əlamətlərin aşkara çıxarılmasıdır. Təlim prosesində şagirdlərin istinad etdikləri ümumiləşdirmə əməliyyatlarının forması dəyişir.

I-II sinif şagirdlərinin

ümumiləşdirmələrində adətən

zahiri əlamətlər üstün olur.

Günəş, bitki, heyvanlar və s.

haqqında mühakimə yürüdən

uşaqlar qeyd edirlər ki, “günəş

işıq və istilik verir”, “alma

Şəkil 17

ağacları böyüyür bar verir, biz onun meyvələrini yeyirik”, “inək bizə süd verir”,

“quşlar uçur və oxuyurlar” və s. Kiçik yaşlı məktəblilərin ümumiləşdirmələrində

zahiri əlamətlər üstünlük təşkil etdiyinə görə həyat bilgisi dərslərində

müəllimin izahatına baxmayaraq, onlar yenə də balinanın diri bala

doğmasına, onu südlə bəsləməsinə, hava ilə tənəffüs etməsinə baxmayaraq,

yanlış olaraq yenə də balıq hesab edirlər.

Təlim prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin idrak fəallığını artırmaq

məqsədilə onları problemlə situasiyalarla, hadisələr arasında səbəb-nəticə

əlaqələrinin axtarışı istiqamətində düşündürücü məsələlərlə qarşılaşdırmaq

faydalı nəticələr verir.

İbtidai təlimin sonrakı mərhələlərində uşaqların ümumiləşdirmələrində

əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Onların ümumiləşdirmələrində əşya və

hadisələrin daxili, daha mühüm əlaqə və asılılıqları ön planda durur. Məsələn,

cansız təbiətin su, hava, metallar və başqa cismlərini ümumiləşdirərkən onların temperaturdan asılı olaraq sıxılması və genişlənməsi formaca dəyişməsi kimi ən ümumi əlamətini əsas götürürlər.

Müasir ibtidai təlim sistemində inkişafetdirici istiqamət gücləndiyindən tədris proqramları və dərsliklərdəki mövzu və materiallar kiçik yaşlı məktəblilərin idrak fəaliyyətinin potensial imkanlarını maksimum hərəkətə gətirməyə xidmət edir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin məktəb təlimi təcrübəsi sübut edir ki, xüsusi təşkil edilmiş təlim metodikası zəminində IV sinifdə təlimi başa çatdırmış uşaqlarda əşya və hadisələrin əyani əlamətlərinin ardıcıl olaraq nümayiş etdirilməsinə ehtiyac qalmır. Onlar əşya və hadisələrin mühüm, başlıca, fərqləndirici əlamətlərini **sözlü-məntiqi təfəkkür səviyyəsində mücərrədləşdirmə yolu ilə** müəyyən edə bilirlər.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə **bərpaedici təxəyyül surətləri** öz məzmunu baxımından təsvirə uyğun surətlərin yaradılması ilə məhdudlaşır və yaradıcı surətlərə nəzərən daha dolğun olur. Onlar bir sıra spesifik cəhətləri ilə fərqlənir. Bununla belə bu dövrdə uşaqların bərpaedici təxəyyül surətləri davamlı olmur, tez-tez dəyişir. Oxunmuş mətn üzrə rəsm çəkərkən uşaqlar mətnə aid olmayan başqa obyektləri də rəsme daxil edirlər. Uşaqların **bərpaedici təxəyyülündə hafizə təsəvvürləri və görmə obrazları** üstün rola malikdir. Odur ki, kiçik yaşlı məktəblilərin təbiətə ekskursiya və gəzintilər vasitəsilə təəssüratlarının zənginləşdirilməsi olduqca vacibdir. Üçüncü sinifdən başlayaraq uşaqların təxəyyülü xeyli təkmilləşir və o, fikri fəaliyyətin tərkib hissəsinə çevrilir. Əmək təlimi, rəsm dərslərində **təxəyyül surətləri fikri fəaliyyətin yaradıcı məhsullarına çevrilir**. Uşaqların ən yaxşı əl işlərindən ibarət sərgilər buna konkret nümunədir. Kiçik məktəb yaşlı dövründə, xüsusilə, **III-IV** siniflərdə şagirdlərin yaradıcı təxəyyül obrazları realist məzmun kəsb etməyə, gerçəkliklə uyğunluq yaratmağa doğru inkişaf edir, təxəyyül surətlərinin yaradılması prosesində psixi fəaliyyətin ixtiyarı formaları meydana

gəlir. Uşaqların yaradıcı təxəyyül surətlərində real həyat hadisələri ilə yanaşı **fantastik obrazlar** da özünə yer tutmağa başlayır. Onlar ana dili dərslərində ovunmuş hekayə, təmsil və ya nağıllara aid illüstrasiyalar çəkir, müxtəlif modellər hazırlayırlar. Məktəblilərdə təxəyyülün inkişaf etdirilməsində **düzgün pedaqoji rəhbərlik** mühüm şərtlərdən biridir.

Kiçik məktəb yaşı dövrü uşaqların şəxsiyyət yönümündə inkişafında kifayət qədər əhəmiyyətli dəyişikliklərlə müşayət olunur. Məktəb həyatı uşağın sosial münasibətlər dairəsini genişləndirir, onların yaşlılar və yaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqələrinə geniş meydan açır. Uşaqların daxil olduğu məktəb həyatı başqa adamlar və kollektiv, təlim vəzifələri onların xarakter və iradəsini formalaşdırır, maraq dairəsini genişləndirir, qabiliyyətlərin inkişafını təmin edir. Uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən fəaliyyət növləri içərisində təlimlə yanaşı əmək, oyun, ünsiyyət, idman da əhəmiyyətli yer tutur.

Kiçik məktəb yaşı dövründə **əxlaqi davranışın** bünövrəsi qoyulur, əxlaqi norma və davranış qaydalarının mənimsənilməsi baş verir, şəxsiyyətin motivlər sahəsi formalaşmağa başlayır. **I** siniflə müqayisədə **IV** sinifdə uşaqların **əxlaqi şüurunda** əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Kiçik yaşlı məktəblilərin mənəvi həyatında yeni keyfiyyətlər özünü biruzə verir: **əxlaqi biliklər, təsəvvürlər və mühakimələr** hiss olunacaq dərəcədə zənginləşir, onlar daha çoxcəhətli və düşüncəli olur, ümumiləşmiş xarakter alır. Bununla belə, kiçik yaşlı məktəblilərin münasibətlər sistemində və xarakterində davamlı və möhkəmlənmiş davranış formaları hələlik çox mütəhərrik olur, xarakter hələlik formalaşma dövrünü keçirir. Kiçik yaşlı məktəblilərin davranışında ali sinir fəaliyyətinin tipoloji xüsusiyyətləri daha aydın təzahür edir. Utancaqlıq və qapalılıq, sinir sisteminin zəifliyi, impulsivlik və səbrsizlik ləngimə prosesinin zəifliyini, bir fəaliyyətdən digərinə keçid zamanı müşahidə olunan astagəllik sinir proseslərinin az mütəhərrikliyinin təzahürü kimi özünü göstərir. Bu yaş dövründə uşaqların sinir sistemi plastikliyi ilə fərqlənir və bu

uşağın davranışının xarici təsirlərdən birbaşa asılılığına səbəb olur. Uşaq öz davranışını iradi olaraq tənzimləməkdə çətinlik çəkir, onun xarici təsir və təhriklərdən asılılığı yüksək olur. Ona görə də, kiçik yaşlı məktəblilərin məktəbdə daxili intizam qaydalarını pozmalarını heç də həmişə onların tərbiyəsizliyi və intizamsızlığı kimi qiymətləndirmək doğru olmazdı. Bu dövrdə uşaqlarda müşahidə olunan yaş xüsusiyyətləri sırasında **iradənin ümumi zəifliyi** də diqqəti cəlb edir. Kiçik məktəblilərdə iradi səy qabiliyyəti, çətinliklərə qarşı dözümlülük zəif olur. Bu isə uğursuzluq zamanı uşaqlarda ruh düşkünlüyünə, öz qüvvə və bacarığına inamsızlığına gətirib çıxarır. Kiçik məktəb yaşları dövründə uşaqların **xarakterində** müşahidə olunan qüsurlar içərisində şıltaqlıq və tərsliyin səbəblərini psixoloqlar ailə tərbiyəsində buraxılan nöqsanlarda görürlər. Uşaq ailədə bütün istək və tələblərinin yerinə yetirilməsinə adət etdikdə, sonralar ona qarşı yönəldilən qanuni tələblərə qarşı özünəməxsus tərzdə etiraz edir, müqavimət göstərir.

2.2.2. Uşaqların məktəb təliminə psixoloji hazırlığının diaqnostikasının keçirilməsi

Uşaqların məktəbə qəbulu psixoloqun işində məsuliyyətli bir dövrdür. Bunun üçün məktəbdə irəlicədən müəyyən hazırlıq işləri aparılır, direktor müavinindən, məktəb psixoloqundan və I sinifləri qəbul edəcək müəllimlərdən ibarət xüsusi komissiya yaradılır. Hər bir tədris ilinin sonunda, adətən aprel-may aylarında uşağın I sinfə qəbulu ilə əlaqədar ərizə ilə müraciət etmiş valideynlər müəyyən edilmiş günlərdə uşaqla birgə məktəbə dəvət olunurlar. Komissiya üzvlərindən biri (psixoloq və ya direktor müavini) valideynin iştirakı ilə uşaqla mülayim tonda söhbət aparır, ona müəyyən sadə suallar verir. Digər komissiya üzvü müayinə protokolu tərtib edir. Daha sonra uşaqların məktəb təliminə psixoloji hazırlığının müəyyənləşdirilməsi üçün diaqnostik işlər aparılır, nəticələr hər bir uşaq üçün fərdi olaraq qiymətləndirilir.

Komissiya uşaqların müayinəsini başa çatdırdıqdan sonra nəticələri müzakirə edir və aşağıdakı məsələləri həll edir:

1. Uşaqlardan hansılar məktəb təliminə psixoloji hazırlığın bütün tələblərinə tam şəkildə cavab verir və I sinfə qəbul edilə bilər;
2. Hansı uşaqlarda məktəb təliminə psixoloji hazırlıq üzrə az əhəmiyyətli çatışmazlıqlar vardır və məktəbə bu şərtlə qəbul oluna bilər ki, həmin sinfi qəbul edəcək müəllim həmin qüsurların aradan qaldırılması üçün hansı korreksiya işini aparmalıdır.
3. Hansı uşaqlar məktəb təliminə ümumiyyətlə hazır deyillər. Belə uşaqlardan ibarət xüsusi hazırlıq qrupu yaradılır və həmin qrupla xüsusi tərtib olunmuş inkişafetdirici – korreksiya proqramı əsasında məktəb psixoloqu 1-2 ay (may-iyun) məktəbdə və ya bağçada məşğələlər keçirir.

Yeni dərs ilinin başlanğıcında müayinədən keçmiş və məktəb təliminə hazırlıqlı olan uşaqlardan ibarət I siniflər komplektləşdirilir. Bu zaman uşaqların həm cins tərkibini, həm də hazırlığının balanslı olmasını təmin etmək lazımdır

Məlum olduğu kimi məktəb psixoloqunun iş sistemində mühüm istiqamətlərdən biri psixodiyagnostikadır. Praktik psixoloqun bu sahədə qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri uşaqların sistemik məktəb təliminə hazırlığının, başqa sözlə desək “məktəb yetkinliyi”nin müəyyənləşdirilməsidir. Son dövrlərdə “məktəbə hazırlıq” anlayışına münasibət xeyli dəyişmiş, onun müəyyənləşdirilməsi üçün daha etibarlı meyarların axtarışı təşəbbüsləri genişlənməmişdir. Hal-hazırda uşaqların məktəbə hazırlığının diaqnostikasının keçirilməsi üçün çox geniş metodikalar mövcuddur. Bu anlayışa müxtəlif yanaşmalar olunduqdan olsa da, onların hansının uşağın məktəb təliminə hazırlığı səviyyəsini kifayət qədər daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verdiyi barədə birmənalı rəy söyləmək çox çətindir. Bununla belə, uşaqların müəyyən zəruri psixi keyfiyyətlərinin inkişaf

göstəriciləri artıq elm tərəfindən qəbul edilmiş aşağıdakı əsas parametrlərə əsaslandığı sübut edilmişdir.

1. Əyani-obrazlı təfəkkürün inkişafı təfəkkürün bu növünün 6 yaşlı uşaqlarda formalaşma səviyyəsi sonralar təlim materiallarının mənimsənilməsində mühüm amil olan sözlü-məntiqi təfəkkürün normal inkişafın əsasıdır.

2. Fəaliyyətin təşkili və ixtiyarililik səviyyəsi uşaqlara kənar təsirlərə əhəmiyyət vermədən təlim tapşırıqlarına və vəzifələrinə doğru fikri fəaliyyətə yönəlmək, məqsədəuyğun hərəkətlərin icrasının təminatçısıdır.

3. Müəllimin göstərişlərini qəbul etmək bacarıqları uşağa bütövlükdə sinfə yönəlmiş tapşırıq və göstərişlərə diqqətlə qulaq asmaq və onları dəqiq yerinə yetirmək imkanı verir.

Uşaqların məktəb təliminə hazırlığının diaqnostikası zamanı qeyd olunan həmin psixoloji keyfiyyətlərin formalaşma səviyyəsini müəyyən etmək üçün psixoloq “Adam şəkli”, “Nümunə və qayda”; “Praktik imla” adlanan metodikalardan istifadə edə bilər. Bu metodikalar üzrə diaqnostika işi frontal şəkildə, 15 -20 uşağın iştirakı ilə aparıla bilər. Belə müayinənin keçirilməsi prosesində 2 nəfər- psixoloq və həmin sinfi qəbul edəcək müəllimin iştirak etməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Qeyd olunan tapşırıqların hər üçü kəmiyyətce qiymətləndirilir, nəticədən asılı olaraq “məktəbə hazırdır”, “hazır deyil” rəyləri verilir. Qiymətləndirmə meyarı kimi orta səviyyəli uşağın nəticələri əsas götürür.

Uşaqların məktəbə hazırlığının səviyyəsini qrup şəklində müəyyənləşdirməyə imkan verən diaqnostik metodikalara nəzər salaq:

1. “Adam şəkli” metodikası.

Təlimat. Tapşırığın yerinə yetirilməsindən əvvəl qrupdakı hər bir uşağa adi qara qələm, müayinə tarixi və əvvəlcədən hər bir uşağa adi və ayağı yazılmış A 4 formalı vərəq verilir. Uşaqlara psixoloq tərəfindən belə bir frontal təlimat verilir: Baxın sizin qarşınızda ağ vərəq var. Orada bütöv bir adam şəkli çəkin. Çalışın ki, bacardığınız qədər yaxşı çəkəsiniz.

Müayinə zamanı uşaqlar müxtəlif suallar verərsə psixoloq deyir: “Necə istəyirsiniz elə də çəkin”. Əgər müayinə zamanı hər hansı uşaq şəkli çəkmək istəməsə psixoloq onu təhrik etməli, geridə qalan ləng işləyən uşaqlara yaxınlaşaraq onların sürətli işləməyə sövq etməlidir.

Nəticələrin qiymətləndirilməsi: Bu tapşırığın yerinə yetirilməsi səviyyəsi aşağıdakı kəmiyyət göstəricilərinə əsasən qiymətləndirilir: Əgər şəkildə baş və bədən yoxdursa- 0 bal . Əgər baş və bədən rəsm edilmişsə, onda hər bir hissəyə görə aşağıdakı ballar verilir:

A) gözlər-2, qollar-2, ayaqlar-2, barmaqlar-1, beş barmağa görə-2.

Cəmi: 9 bal.

B) gözlər-2, ağız-2, qollar-2, saçlar-1. **Cəmi: 7 bal.**

C) gözlər-2, ağız-2, burun-2, qollar-2, ayaqlar-2, qulaqlar-1, barmaq-1; ayaqlar və qollar qoşa xətlə verildiyi üçün-2. **Cəmi: 19 bal.**

Ç) gözlər-2, ağız-2, qollar-2, ayaqlar-2, ayaqlar-2, saçlar-1, pəncələr-1, barmaqlar-1, boyun-1, beş barmağa görə-2, boyun və qollar sxematik təsvir arasında olduğu üçün-4. **Cəmi: 18 bal.**

D) gözlər-2, ağız-2, burun-2, qollar-2, ayaqlar-2, qulaqlar-1, barmaqlar-1, pəncələr-1, paltar-1, beş barmağa görə-2, ayaqlar və qollar sxematik və plastik təsvir arasında olduğu üçün -4. **Cəmi: 20 bal.**

E) gözlər-2, ağız-2, burun-2, qollar-2, ayaqlar-2, saçlar-1, boyun-1, barmaqlar-1, pəncələr-1, paltar-1, beş barmağa görə-2. Təsvir plastik olduğu üçün-8. **Cəmi-24 bal.**

Adam şəklinin qiymətləndirilməsinə aid nümunə.

Şəkil 18

2. Nümunə və qayda:

Bu metodika uşaqlarda fəaliyyətin tədrisi səviyyəsini kənar amillərin təsirinə əhəmiyyət vermədən məsələnin şərtinə uyğun hərəkət etmək bacarıqlarının aşkara çıxarmağa yönəlmişdir. Bu metodikanın tətbiqi prosesində aşağıdakı stimull materiallarından istifadə olunur

“Nümunə və qayda” metodikası üçün eksperimental material.

Şəkil 19

Şəkil 20

Şəkil 21

Şəkil 22

Təlimat: Uşaqlara qələm və üzərinə müayinənin tarixi, uşağın adı və soyadı qeyd olunan, tapşırıq vərəqələri paylanılır. Psixoloq əlində həmin vərəqi tutaraq deyir: “Sizin əlinizdə də məndəki vərəqdən vardır. Görürsünüzmü, burada nöqtələr qoyulmuşdur. Onları elə birləşdirmişlər ki, gördüyünüz fiqurlar alınmışdır. Həmin fiqurların qarşısında yenə nöqtələr var. Siz onları elə birləşdirin ki, nümunəyə uyğun yeni fiqur alınsın. (Psixoloq barmağı ilə yenə nümunəni göstərir). Bu şəkildə artıq nöqtələr də var. Siz onlara toxunmayın, onları birləşdirməyin, indi baxın görək, bütün nöqtələr eynidir, yoxsa müxtəlif?”

Uşaqlar “nöqtələr fərqlidir” dedikdə psixoloq cavab verir: “Doğrudur, onlar fərqlidir. Bəzi nöqtələr kiçik kvadrata, başaqları kiçik üçbucağa, digərləri isə kiçik dairəyə oxşayır. Siz bu qaydanı yadda saxlayın: eyni olan nöqtələrdən xətt çəkmək olmaz. Eyni olan iki kvadratı, iki üçbucağı, iki dairəni xəttə birləşdirmək olmaz. Xətti ancaq iki müxtəlif nöqtə arasında çəkmək olarş. Əgər siz hər hansı xətti səf çəksəniz bizə deyiniz; biz onları pozaq. Birinci fiquru çəkdikdən sonra o birini çəkin. Qayda eyni qalır: Eyni olan iki nöqtəni birləşdirmək olmaz”.

Bu təlimatdan sonra uşaqlara tapşırığı icra etmək göstərişi verilir. İşin gedişində psixoloq və müəllim uşaqların işinə nəzarət edir. Onların göstərdikləri səhv çəkilmiş xətləri pozur, hər bir uşağın ardıcıl olaraq bu tapşırığı yerinə yetirməsini izləyirlər. Bu zaman heç kimə əlavə izahat verilmir. Səhvlərə görə onlara irad tutulmur. Əksinə, təriflənilər. Uşaqların xahişi ilə təlimat fərdi qaydada təkrar edilə bilər. Psixoloq passiv uşaqları fəallaşdırmaq üçün onları tərifləyərək deyir: Tapşırığı heç etmədən, səhv həll etmək daha yaxşıdır.

Nəticələrin qiymətləndirilməsi:

Uşaqların hər birinə verilmiş altı tapşırıqdan hər biri “0” və “2” balla qiymətləndirilir. Əgər tapşırığın yerinə yetirilməsində qaydalar pozulmuşsa və nümunə təqlid olunmamışsa və hər hansı şəkildə xətlərin sayı üçdən azdırsa, belə tapşırığa “0” bal verilir. Qiymətləndirmə zamanı uşaqların çəkdiyi xətlərdə hərəkəti və sensor çətinliklərlə bağlı qüsurlar varsa (xətlər qeyri-dəqiq və əyri çəkilib), onlar qiymətləndirmədə nöqsan hesab edilmir.

Qayda pozulduqda, lakin nümunə düzgün təqlid edildikdə, 1 balla qiymətləndirmə aparılır. Eyni bal qaydaya əməl edilsə də, nümunə düzgün təqlid edilmədikdə də verilir.

Təlimat tam gözlənilmişsə, belə tapşırıq maksimum 2 balla qiymətləndirilir. Fiqur tamamlanmadıqda (ən azı 1 xətt çatmır) yenə 1 bal qiymət verilir.

Bu altı tapşırığın düzgün icrasına görə uşağa maksimum 12 bal verilir.

3. Qrafik imla.

Uşaqların məktəbə hazırlığının diaqnostikasında geniş istifadə olunan bu metodika rus psixoloqu D.B.Elkonun tərəfindən verilən təklif olunmuşdur. Onun tətbiqində məqsəd uşağın yaşlı tərəfindən təlimatı diqqətlə dinləmək, anlamaq və dəqiq yerinə yetirmək bacarıqlarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu metodika üzrə müayinənin keçirilməsi üçün üzərində dörd nöqtə olan kağız vərəqi verilir.

Təcrübənin keçirilməsindən əvvəl uşaqlara veriləcək təlimatı əyaniləşdirmək məqsədilə lövhə vərəq kimi damalara bölünür.

Təlimat. Əvvəlki tapşırıqda olduğu kimi, bu tapşırığın icrası üçün də hər bir uşağın qarşısına qələm və üzərində 4 nöqtə qeyd olunmuş damalı vərəq qoyulur. Psixoloq uşaqlara aşağıdakı şəkildə təlimat verir.” İndi biz sizinlə müxtəlif naxışlar çəkəcəyik. Çalışmaq lazımdır ki, onlar gözəl və səliqəli olsun. Bunun üçün siz mənə diqqətlə qulaq asın. Mən sizə neçə dama və hansı istiqamətdə xətt çəkmək lazım gəldiyini deyəcəm. Siz yalnız mənim dediyim qədər damada xətt çəkəcəksiniz. Bir xətti çəkdikdən sonra gözləyin. Mən yeni göstəriş verməmiş heç bir xətt çəkməyin. Sonrakı xətti əvvəlki xəttin qurtardığı yerdən başlayaraq çəkin. Bu zaman qələmi vərəqdən ayırmaq olmaz. Təcrübəçi lövhədə uşaqlara lazımı izahat verir. O, uşaqlara əvvəlcə sağ əllərini qaldırmağı, sağ tərəfi göstərmək, daha sonra sol əllərini qaldırmağı, sol tərəfi göstərməyi tapşırığı verir. Psixoloq lövhədəki damalar üzərində təbaşirlə bir neçə dama sola, bir neçə dama sağa olmaqla xəttlər çəkir və uşaqlara deyir: “Hamınız başa düşdünüzmü, necə çəkmək lazımdır?”

Bundan sonra psixoloqun diqtəsinə əsasən uşaqlar naxışlar çəkməyə başlayırlar. Psixoloq deyir: “Birinci naxışı çəkməyə başlayırıq. Qələmi ən yuxarıdakı nöqtənin üstünə qoyun. Diqqət! Bir dama aşağı xətt çəkin. Qələmi vərəqdən ayırmayın. İndi bir dama sağa, bir dama yuxarı, bir dama sağa, bir dama aşağı, bir dama sağa, bir dama yuxarı, bir dama sağa, bir dama aşağı, indi özünüz belə bir naxış çəkin.

Bininci naxış çəkildikdən sonra uşaqlara ikinci nöqtədən başlamaqla yeni naxışı çəkmək tapşırığı verilir.

“Diqqət!” Bir dama yuxarı, bir dama sağa, bir dama yuxarıdır. Bir dama sağa, bir dama aşağı, bir dama sağa, bir dama aşağı, bir dama sağa, bir dama yuxarıdır. Bir dama sağa, bir dama yuxarı, bir dama sağa. İndi isə özünüz belə bir naxış çəkin.

İndi isə uşaqlara iki dəqiqə fasilə verilir. Bundan sonra psixoloq deyir: Bu naxışı çəkib qurtardıq. Daha çəkməyin. İndi isə başqa bir naxışı çəkəcəyik. Qələmləri götürün, biri nöqtənin üstünə qoyun. Diqqət! üç dama yuxarı, bir dama sağa, iki dama aşağı, bir dama sağa, iki dama yuxarı, bir dama sağa, iki dama aşağı, bir dama sağa, üç dama yuxarı. İndi isə özünüz belə bir naxışı çəkməkdə davam edin.

Təxminən iki dəqiqə fasilədən sonra növbəti naxışın diqqət əsasında çəkilməsi davam etdirilir. Psixoloq deyir: “Qələmi ən aşağıdakı nöqtənin üstünə qoyun. Diqqət! Üç dama sağa, bir dama yuxarı, bir dama sola, (indiyədək “sola” doğru xətt çəkilmədiyinə görə, bu söz xüsusi olaraq ucadan deyilir) İki dama yuxarı, üç dama sağa, iki dama aşağı, bir dama sola, bir dama aşağı, üç dama sağa, bir dama yuxarı, bir dama sola, iki dama yuxarı. İndi isə özünüz belə bir naxış çəkin.

Nəticələrin qiymətləndirilməsi:

Bu testin nəticələri qiymətləndirilərkən məşqetdirici naxışın yerinə yetirilməsi vəziyyəti nəzərə alınmır. Bundan sonrakı hər bir naxış ayrı-ayrılıqda icra səviyyəsi və müstəqil olaraq naxışın davam etdirilməsinin nəticəsinə görə aşağıdakı şkalaya əsasən qiymətləndirilir.

- naxışın dəqiq yada salınması-4 bal; (xətlərin əyri olması, ləkə və s. qiyməti aşağı salmır.)
- bir xəttin çəkilməsində səhvə yol verilmişdir- 3 bal;
- bir neçə səhvə yol verilmişdir – 2 bal;
- imla əsasında çəkilmiş naxışla müqayisədə yalnız bəzi elementlər oxşardır – 1 bal;
- ayrı-ayrı elementlərdə belə oxşarlıq yoxdur – 0 bal;

Naxışın müstəqil şəkildə davam etdirilməsinə görə də qiymətləndirmə yuxarıda qeyd olunan meyarlar əsasında aparılır. Beləliklə, hər bir naxışa görə uşaq iki qiymət almış olur: biri imlanın yerinə yetirilməsinə, digəri

naxışın müstəqil çəkilməsinə görə. Bu qiymətlərin hərəsi 0-4 bal həddində qiymətləndirilir.

İşin ümumi qiymətləndirilməsi maksimal və minimal balların cəmlənməsi yolu ilə aparılır. Alınan nəticələr 0-8 bal həddində ola bilər. Naxışın davam etdirilməsinə görə hər üç qiymət də analoji qaydada hesablanır. Bundan sonra bu ümumi qiymətlər cəmlənir və yekun bal çıxarılır. Bu balların sayı minimum 0-dan maksimum 16-dək ola bilər.

Hər üç test üzərində yekun balların qiymətləndirilməsi cədvəli.

səviyyə	ŞƏRTİ BAL	METODİKA		
		Adam şəkli	Nümunə və qayda	Trafik imla
I	0	0-4	0-2	0-1
II	6	5-11	3	2-4
III	9	12-16	4-6	5-10
IV	11	17-21	7	11-13
V	12	22-26	8-12	14-16

Cədvəl 2.

Uşaqların məktəb təliminə hazırlığının diaqnostikasında istifadə olunan geniş yayılmış testlərdən biri çex psixoloqu Y.Yirasek testidir.

Bu testin yaradılmasında alman psixoloqu Artur Kernin tapşırıqlarından istifadə etdiyinə görə o Kern-Yirasek testi adlanır. Y.Yirasek uşağın məktəbdə təlimə hazırlığının səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə sensomotor və görmə təsəvvürlərinin kifayət etmədiyi qərarına gəldikdən sonra A.Kernin testindən üç tapşırıq seçib götürmüş və onları uşaqlarda verbal təfəkkürün tədqiqi metodikasına əlavə etmişdir. Ona görə də, bu metodika “Kern-Yirosekin məktəb yetkinliyi bələdləşmə testi” adını almışdır. Bu test qrafik və verbal olmaqla 2 hissədən ibarətdir. Trafik hissəyə - görmə qavrayışı və sensomotor koordinasiyanı qiymətləndirməyi nəzərdə tutan 3 tapşırıq, verbal hissəyə - məlumatlılığı, anlamı və mühakimə bacarığını nəzərdə tutan 20 sual daxildir.

Kern-Yirosekin məktəb yetkinliyi bələdləşmə testi

Verbal test

1. Hansı heyvan böyükdür- at, yoxsa it?
* at=5 bal * səhv cavab = -5 bal (bundan sonra bal sözü işlənməyəcək)
2. Səhər-səhər səhər yeməyi yeyirik, bəs günorta?
* nahar edirik=5. Biz sup və ət yeyirik = 0; * qəlyanaltı edirik. Şam yeməyi yeyirik. Yatırıq və başqa səhv cavablar =-3
3. Gündüzlər işıqlıdır, bəs gecə?
* qaranlıqdır = 3. * səhv cavab = - 4
4. Səma mavidir, bəs ot nə rəngdədir?
* yaşıl = 5 ; * səhv cavab = - 4
5. Gilas, armud, gavalı, alma,bunlar nədir?
* meyvə = 1; * səhv cavab = - 1
6. Nəyə görə qatar keçməzdən qabaq yolu şlaqbaum ilə kəsirlər?
* qatarın avtomobillə toqquşmaması üçün, heç kəs qatarın altına düşməsin və s.= 5; * səhv cavab = -1
7. Bakı, Gəncə, Sumqayıt - bunlar nədir?
* səhərlər =5; * stansiyalar = 0 ; * səhv cavab = -1.
8. Saat neçədir? (kağız saatda göstərməli) 7^{15} , 8^{45} , 11^{15} , 1^{05}
* düzgün göstərilib = 5; * bir hissəsi göstərilib =0; * saatı bilmir =-3.
9. İnəyin balasına buzov deyirlər. Bəs itin, qoyunun balasına?
* kiçik, quzu = 4 ; * yalnız bir düzgün cavab = 0
* səhv cavab = -1
10. İt hansı heyvana daha çox oxşayır? Pişiyə, yoxsa, toyuğa?
* pişiyə, ona görə ki, hər ikisinin 4 ayağı, tükü, caynağı, quyruğu var (bir oxşarlıq bəsdir) = 0
* pişiyə(oxşarlıq işarələrini göstərmədən) = 1; * toyuğa = -3
11. Nəyə görə bütün avtomobillərə əyləc (tormoz) qoyulur?
* 2 səbəb (dağdan düşərkən, döngədə sürəti azaldarkən, toqquşma təhlükəsi olarkən, ümumiyyətlə hərəkəti dayandırmaqdan ötrü əyləcdən istifadə olunur) =5; * 1 səbəb=0; * səhv cavab=-1.

12. Çəkic və balta nəyə görə bir-birinə oxşayırlar?
- * 2 ümumi əlamət (onlar ağacdan və dəmirdən olurlar, onların sapı var, onlarla mismar vurmaq olur, bu alətlərin arxa tərəfi yastı olur)=3
 - * bir oxşarlıq=0; * səhv cavab=-2.
13. Nəyə görə pişik və tülkü bir-birinə oxşayırlar?
- * 2 ümumi əlamət (onların 4 ayağı, quyruğu, tülkü, dərisi var)=3
 - * bir oxşarlıq=0; * səhv cavab=-2.
14. Mismar və vint bir-birindən nə ilə fərqlənirlər?
- * vintin yivi olur (yiv - bir şeyin o birinə birləşməsi üçün açılan spiral şəklində oyuc, cizgi), mismarı vururlar, vinti isə fırlayırlar (və ya vintin qaykası olur.)=3; * səhv cavab=-2.
15. Futbol, tennis, karate, üzgüçülük, xokkey—bunlar nədir?
- * idman (bədən tərbiyəsi)=3; * oyun (gimnastika, yarış, məşq)=0;
 - * səhv cavab=-2
16. Hansı nəqliyyat vasitələrini tanıyırsınız?
- * 3 yerüstü nəqliyyat vasitəsi və təyyarə, yaxud gəmi =4
 - * 3 yerüstü nəqliyyat vasitəsi və ya tam siyahı (təyyarə və gəmi də daxil olmaqla), amma nəqliyyat vasitəsi bizim harasa getməyimiz üçün lazımdır izahını verə bilmir=0; * səhv cavab=-2.
17. Qoca və cavan adamlar bir-birindən nə ilə fərqlənirlər? Onlar arasında hansı fərqlər var?
- * 3 əlamət (saçları yoxdur, üzü qırıışıqdır, artıq işləyə bilmir, pis görür, pis eşidir, tez-tez xəstə olur)=4; * bir və ya iki fərq=0;
 - * səhv cavab (onun əl ağacı var, siqaret çəkir)=-2
18. İnsanlar nə üçün idmanla məşğul olurlar?
- * 2 səbəb (sağlam, möhkəm, güglü, cəld olmaq üçün, kök olmamaq üçün, bu insanlar üçün əyləncədir, onlar qalib gəlmək, rekord qazanmaq istəyirlər)=4
 - * 1 səbəb=0;

* səhv cavab(nəyisə bacarmaqdan ötrü onlar mərc gəlirlər və udurlar)=-2

19. Əgər kimsə işdən yayınarsa, nəyə görə bu pisdir?

*başqaları onun üçün işləməlidirlər (nəticədə kiməsə ziyan olur, o tənbəldir, az qazanır və özünə heç nə ala bilmir) =5.

* səhv cavab = -2.

20. Nəyə görə məktubun üstünə marka yapışdırılmalıdır?

* məktubun göndərilmə haqqını belə ödəyəirlər = 5.

* yoxsa məktubu alan adam cərimə ödəməlidir = 0; * səhv cavab = -

Kern-Yirosekin qrafik testi

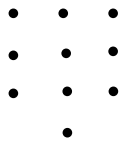
1. Burada bacardığın kimi bir adam şəkli çək. Testin yerinə yetirilməsi üçün 5 nümunə (½ ölçüdə kiçildilib).

Şəkil 23

2. Bax, burada nəse yazılıb. Sən hələ yazmağı bacarmırsan, amma özünü yoxla, bəlkə bacaracaqsan, yaxşı bax, bura necə yazılıbsa, sən də onun yanından (sağdan) boş yerdən elə yaz.

Şəkil 24

3. Bax, burada nöqtələr var. Sən də çalış ki, onun yanında belə nöqtələr çəkəsən

(nümunə)

1

2

3

4

Şəkil 25

Testin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi (qiymətlər 1-dən 5-ə qədər).

Tapşırıq № 1. Kişi fiqurunun rəsmi.

1. Çəkilmiş fiqurun başı, bədəni, əl-ayağı hissələri olmalıdır. Baş bədənə boyun vasitəsilə birləşdirilir və baş bədənə böyük olmamalıdır. Baş hissəsində saç (saç şapka və ya şlyapa vasitəsi ilə örtülü) və qulaqlar, üz hissəsində göz, burun və ağız var. Qolların sonluğunda əl və beş barmaq var. Ayaqlar aşağıdan əyilmişdir. Kişi paltarını təsvir olunmuşdur.

2. Təsviri sintez üsulundan başqa I bənddə verilən bütün tələblərin yerinə yetirilməsi. Bu tələblərdən 3-ü (boyun, saç, əlin beş barmağı, amma sifətin hissələri yox) olmaya bilər.

3. Şəkildə baş, bədən, əl-ayaq hissələri olur. Əl və ayaqlar iki qat xətlə çəkilmişdir. Qulaqların, saçın, paltarın, barmaqların pəncələrinin təsviri olmaya bilər.

4. Bədən (çəkilmiş sadə rəsm- əllər və ayaqlar) sadə xətlə çəkilib.

5. Bədənin aydın təsviri yoxdur, (baş- ayaq, təsviri və ya baş təsvirinin öhdəsindən gəlmək), əl və ayaqların aydın təsviri yoxdur.

Tapşırıq № 2 Yazı hərflərinə oxşatmaq

1. Yazının nümunəyə tamamilə uyğun olması (oxumaq mənasında). Hərflər nümunədəkindən 2 dəfə böyük olmalıdır. I hərf böyük hərf üstünlüyündə çəkilib. Hərflər hər 3 sözdə bir-birilə yaxşı birləşdirilib.

2. Yazılmış cümləyə aydın oxşatma. Hərflərin hündürlüyü və birləşmənin üfiqiliyi nəzərə alınmayıb.

3. 2 hissəyə minimal parçalama aydın görünür. Ən azı, nümunənin 4 hərfini ayırd etmək olur .

4. Nümunəyə ən azı 2 hərf oxşayır

5. Cızmaqara.

Tapşırıq № 3 Nöqtələr qrupuna baxıb çəkmə.

1. Nümunəyə tamamilə bənzətmə. Cərgə və sütunlardan bir nöqtənin azacıq kənarında çəkilməsi mümkündür. Təsvirin kiçildilməsi də mümkündür, böyüdülməsi isə yarım dəfədən artıq olmamalıdır.

Təsvir nümunəyə paralel çəkilməlidir.

2. Nöqtələrin sayı və düzülüşü nümunəyə uyğun olmalıdır. Hətta uc nöqtənin sıra və sütundan azacıq kənarında olması mümkündür.

3. Çəkilmiş nöqtələr bütövlükdə öz konturlarına əsasən nümunəyə oxşayır. Hündürlüyünə və eninə görə nümunədəkindən 2 dəfə böyük ola bilməz. Nöqtələrin sayı 20-dən çox və 7-dən az olmamaq şərti ilə dəyişdirilə bilər. İstənilən çevrilməyə (hətta 180°) yol verilir.

4. Şəkil öz konturuna görə nümunəyə bənzəmir, lakin hələlik nöqtələrdən ibarətdir. Şəklin ölçüsünün və nöqtələrin sayının əhəmiyyəti yoxdur. Başqa formalar (xətlər) yol verilməzdir.

5. Cızmaqara

Testin imumi nəticəsi ayrı-ayrı tapşırıqlara görə toplanan balların cəmidir.

Kern-Yirosekin qrafik testi üzrə nəticələrin qiymətləndirilməsi

Bu test üzrə nəticələr hər bir tapşırıq üçün ayrılıqda 1 baldan 5 baladək olmaqla qiymətləndirilir. Hər üç tapşırıq üzrə maksimal bal 15-ə bərabərdir.

I səviyyə - 15-11 bal. - Məktəb təliminə yüksək hazırlıq;

II səviyyə - 10-6 bal. - Məktəb təliminə orta hazırlıq;

III səviyyə - 5-0 bal. - Məktəb təliminə qeyri-yetkin.

İndi isə böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla psixodiagnostika işində istifadə olunan bəzi digər metodikalara diqqət yetirək:

“Seqen Lövhələri” metodikası

Bu metodika uşaqlarda əyani-əməli təfəkkürün inkişaf səviyyəsini aşkara çıxarmaq məqsədilə tətbiq olunur. O, uşağın yeni fəaliyyət üsullarını dərk etmə qabiliyyətini müəyyən etməyə imkan verir, onun təlim almağa qabiliyyətini müəyyənləşdirir. “Seqen Lövhələri” metodikası məktəbəqədər yaşlı uşaqların, xüsusilə, 3 yaşdan yuxarı uşaqların intellektual psixodiagnostik göstəricilərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu lövhənin 2 yaşlı uşaqlar üçün 4 fiqurlu, 3 və yuxarı yaşlı uşaqlar üçün 10 fiqurlu variantları vardır.

Təcrübənin aparılması metodikası çox sadədir: eksperimentator uşağa fiqurları oyuqlara qoyulmuş lövhə göstərir və fiqurları yerindən çıxarmaq, sonra isə onları yenidən uyğun yerə qaytarmağı təklif edir. Bəzən uşağı təcrübəyə cəlb etmək üçün eksperimentator özü bu təcrübəni yerinə yetirir.

Nəticələrin qiymətləndirilməsində təcrübənin bütün gedişi zamanı uşağın iş fəaliyyəti bütünlükdə təhlil olunur və nəticə çıxarılır. Bu təcrübə zamanı başlıca diqqət uşağın təlimatı necə qavramasına və tapşırığın icrasına necə başlamasına yönəldilməlidir. Bir çox hallarda müəyyən etmək vacibdir ki, sadə, təlimatın mənimsənilməsini tələb etməyən işi uşaqlar həvəslə, səylə, uğurdan həzz alaraq yerinə yetirirlər.

Bu zövq onda ifadə olunur ki, bəzi uşaqlar öz şəxsi təşəbbüsləri ilə yenidən işə həvəslə qoşulur, fiqurları uyğun oyuqlara qoymaqdan yorulmurlar.

İntellektual cəhətdən mükəmməl inkişaf etmiş uşaqlar ilk uşaqlıq yaşında (2 yaşdan) fiqurla oyuğu düzgün əlaqələndirməyə və onların hər birini uyğun yerə qoymağa müvəffəq olurlar. Bəzi uşaqlar metodikanı düzgün dərk edərək tapşırığı yerinə yetirməyə çalışsalar da, əl və ayaq hərəkətlərinin dəqiq

koordinasiyası zəif inkişaf etdiyindən ləng hərəkət edirlər ki, bu da intellektual deyil, ümumi hərəkəti (motor) çatışmazlıqlarla bağlıdır.

Əqli cəhətdən çox geridə qalmış uşaqlar verilən tapşırığı anlamır, fiqurları manipulyasiya edir, ağızlarına soxur, sovurur, başqa əşyalara döyürlər. Psixi cəhətdən geridə qalan uşaqların başqa bir qrupu bu tapşırığı yerinə yetirərkən sistemsiz, xaotik, “sınaq və səhvlər” metodu ilə hərəkət edirlər. Belə ki, onlar istənilən fiquru götürür, uyğun olmayan oyuğa qoymağa və ya artıq tutulmuş oyuğa başqa bir fiqur qoymağa çalışırlar. Uşaqların çoxu bu təcrübənin yerinə yetirilməsi izrə təlimatı düzgün qavrasalar da, nisbətən mürəkkəb və oxşar həndəsi fiqurların (dairə, yarım dairə, romb, altıbucaqlı və s.) fərqləndirilməsinə də çətinlik çəkirlər. Uşaqların bu metodika əsasında intellektual fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin digər meyarı onların zirəkliyidir. Hətta elə uşaqlar var ki, onlar tapşırığı «sınaq və səhvlər» metodu ilə icra etsələr də, eksperimentatorun göstərişinin təsiri altında nəticələri yaxşılaşdırmağa nail olurlar. Təhlil göstərir ki, bu təcrübənin aparılmasında onun bir neçə dəfə təkrar edilməsi uşaqlar tərəfindən fəaliyyət üsullarının yaxşılaşdırılmasına imkan verir. “Seçən Lövhələri” metodikası üzrə əldə edilən nəticələr proqnostik və psixodiagnostik baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, məktəbəqədər yaşlı uşaqların normal və ya qüsurlu psixi inkişafı haqqında müəyyən nəticə əldə etməyə imkan yaradır.

“Süjetli şəkillər” metodikası

Bu metodika amerikan psixoloqları Pintner və Paterson tərəfindən təklif edilmişdir. Öz strukturuna görə o, “Seçən lövhələri” metodikasına yaxındır. Eksperiment zamanı on müxtəlif situasiya təsvir olunmuş və çatışmayan elementləri kəsilib çıxarılaraq yeri oyuq şəklində qalan böyük lövhədən istifadə olunur. Vərəqlərdə bu və ya qəsdən uyğun gəlməyən elementlər təsvir olunmuş şəkillər olur. Uşaq çoxsaylı vərəqlərdən mənaca uyğun gələni seçməlidir. Vərəqlərdə təsvir olunmuş situasiyalar müxtəlifdir. Məsələn: oğlan

alma ağacının yanında nərdivanda dayanmışdır və aşağıya alma tullayır. Aşağıda isə çatışmayan elementini yerinə qoymaq zəruri olan oyuq təsvir olunmuşdur. Vərəqlərin içərisində eləsi var ki, birində alma ilə dolu, digərində güllə dolu zənbil təsvir olunub. Qeyd olunan 10 situasiyadan başqa biri belədir: qız yuxarıya baxır. Onun əlində quş üçün boş və açıq qəfəs var. Vərəqələrin içərisində eləsi var ki, böyük şəkildə (lövhədə) olduğu kimi uçan quş və içində quş olan qəfəs təsvir olunub və s.

Bu tapşırığın yerinə yetirilməsi qiymətləndirilərkən əsas diqqət ona yönəldilir ki, uşaq lövhədə təsvir olunmuş situasiyanı necə anlayır, onun diqqəti nə dərəcədə davamlı və ixtiyaridir. Bu təcrübənin gedişində uşağın iş üsullarının müşahidəsi böyük maraq doğurur.

I üsul: uşaq istənilən vərəqəni əlinə alır və onun yerini axtarır. Bu üsul az səmərəli və az məhsuldar hesab olunur.

II üsul: uşaq situasiyanı anlayır və vərəqələrin içərisindən çatışmayan element təsvir olunmuş vərəqəni axtarır. Bu üsul doğru, daha mükəmməl hesab olunur.

Bu metodika üzrə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, 5-6 yaşlı intellektual cəhətdən normal inkişaf etmiş uşaqlar situasiyanı əsasən düzgün qiymətləndirməyə və uyğun situasiya təsvir olunmuş vərəqəni seçməyə nail olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün uşaqlar həmişə rəasional üsulu müstəqil seçə bilmir, eksperimentatorun istiqamətləndirici göstərişlərinə ehtiyac duyurlar.

İntellektual cəhətdən zəif, psixi cəhətdən geridə qalan uşaqlar bu tapşırığı anlaya bilmir, istənilən vərəqəni boş oyuğa qoymağa cəhd göstərirlər ki, bu da illüstrasiyanı tamamlamır. Belə uşaqlar tapşırığın yerinə yetirilməsində xarici oxşar əlamətlərə istinad edirlər. Məsələn: “qız qəfəslə” situasiyasında uşaqlar adətən uçan quş təsvir olunmuş vərəqənin yerinə digərini, qəfəsin içərisində quş təsvir olunmuş vərəqəni qoyurlar.

Bu metodika böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların diqqətinin, idrak psroselərinin səviyyəsini, onların ümumi intellektual inkişaf səviyyəsini, təlimə qabiliyyətini aşkara çıxarmağa imkan verən əlverişli eksperimental metodikalardan biri hesab olunur.

Koos metodikası

1923-cü ildə amerikalı psixoloq Koos tərəfindən yaradılmış bu metodika ümumdünya miqyasında yayılmış və geniş nüfuz qazanmışdır. O, uşaqların konstruktiv bacarıqlarının, məkana bələdləşmə qabiliyyətinin, çertyoj üzrə fiqurların kubiklərdən fərqləndirilməsi və onların sintezini icra etmək bacarıqlarını aşkara çıxarmağa xidmət edir.

Koos kubikləri komplektində 16 kubik vardır. Onların 6 üzü hər birində eyni cür: göy, qırmızı, sarı, ağ, açıq qırmızı və yaşıl rənglənmişdir. Komplektdə tədricən mürəkkəbləşən 18 çertyoj vardır. Bu çertyojlar 4,9 və yaxud bütövlükdə 16 kubikdən qurula bilər.

Bu metodika ilə məqsəddən asılı olaraq 4 və yuxarı yaşda olan uşaqlarla iş aparmaq olar. Bu metodika öz məzmunu ilə “öyrədici eksperiment“ xarakteri daşıyır. Koos kubikləri metodundan həmçinin iddia səviyyəsinin tədqiqində də bir material kimi istifadə etmək olar.

Eksperimentin aparılması qaydası belədir: uşağa çertyojlardan hər hansı biri və kubiklər verilir. Sonra ona kubiklərdən çertyojda təsvir olunmuş fiquru qurmaq təklif olunur. Təcrübənin gedişinə ən asan çertyojlardan başlamaq məsləhətdir. Burada tapşırıqların, ayrı-ayrı çertyojların təkrarından geniş istifadə oluna bilər. Çertyojun nümunəyə əsaslanmadan, görmə təsəvvürü ilə qurulması yüksək göstərici hesab olunur.

Bu metodika uşaqların nitqdən kənar, konstruktiv material əsasında təhlil, tərkib kimi fikri əməliyyatları yerinə yetirmək imkanlarını aşkara çıxarmağa imkan verir. Bu metodikanın üstünlüyü həm də ondadır ki, o, verbal imkanları

formalaşmamış, bundan məhrum olmuş və ya bundan imtina edən uşaqların inkişaf səviyyəsi haqqında nəticə əldə etməyə imkan verir.

“Klipets“ metodikası

Bu metodika da “öyrədici eksperiment“ prinsipi əsasında qurulmuşdur və Polşa psixoloqu A.Levitski tərəfindən təklif olunmuşdur. Son dövrlərdə rus defektoloqları T.N.Qudilina və T.Qrinkova tərəfindən modifikasiya olunmuş variantı hazırlanmışdır. Bu metodikada orta səviyyəli uşaqların mücərrədləşdirmə qabiliyyətinin aşkara çıxarılması üçün istifadə olunur. Təcrübəni aparmaq üçün orta ölçülü 26 müxtəlif rəngli və naxışlı kartoçka hazırlanır. Bu kartoçkaların 6-nın üzərində mərkəzdə olmaqla qara kvadrat çəkiir. Bu təcrübəni aparmaq üçün saniyəölçən də lazımdır. Təcrübənin başlanğıcı zamanı onun məqsədi haqqında uşağa heç bir məlumat və izahat verilmir. Uşağa mərkəzində qara kvadrat çəkilmiş rəngli kartoçklardan biri göstərilir və deyilir: “Bu kartoçka “Klipets“ adlanır“. Bu sözün heç bir mənası yoxdur, o, sadəcə kartoçkanın adıdır. Sonra başqa naxışları olan ikinci kartoçka göstərilir və deyilir: “Bu isə “Klipets“ deyil“, ikinci kartoçka birincinin üstünə qoyulur. Bundan sonra uşağa irəlincədən nömrələnmiş kartoçkalar bir-bir göstərilir və hər dəfə soruşulur: “Bu “Klipets“dir, yoxsa yox?“.

Əgər uşaq “Klipets“ə “Klipets” demirsə, ona deyilir: “Yox, bu “Klipets” deyil“. Əgər o, doğru cavab verirsə, eksperimentator deyir: “Doğrudur, bu “Klipets” deyil. 26 kartoçkanın hər biri uşağa göstərildikdən sonra ondan soruşulur: “Hansı kartoçkalar “Klipets“ adlanır?“. Əgər uşaq doğru cavab verirsə, yəni üzərində qara kvadrat olan kartoçkaları göstərirsə, təcrübəni sona qədər aparmağa ehtiyac qalmır. Deməli, o, “Klipets”i tanıyır.

Əgər uşaq 26 kartoçkanın hər birinə baxsa da, “Klipets”i tanımasa, kartoçkalara baxış o qədər ardıcıl davam etdirilir ki, (2,3 bəzən 5 dəfə və s.) uşaq hansı kartoçkaların “Klipets“ olduğunu tanısin.

Tədqiqat zamanı aydın olmuşdur ki, pisxi cəhətdən sağlam olan yaşlılar

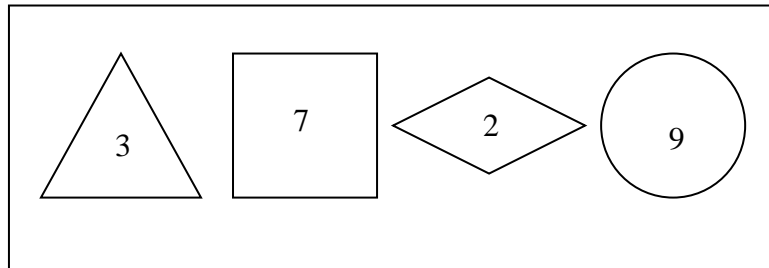
və uşaqlar 26 kartočkaya 1-2, bəzən isə 3 dəfə baxdıqdan sonra həll yolunu tapa bilirlər. Oliqofren uşaqlarda tələb olunan effekt hətta 4-5 baxışdan sonra belə alınmır.

3-6 yaşlı uşaqlarda tərəkürün təhlil-tərki b imkanlarının inkişaf səviyyəsini aşkara çıxarmaq məqsədilə aşağıdakı şəkillər əsasında təcrübələr aparmaq olar. Məqsəd nümunə əsasında hissələrdən tamın yaradılması və hissələrin uyğun qruplarda cəmləşdirilməsi bacarıqlarının müəyyən edilməsidir.

2.2.3. Kiçik məktəb yaşı dövründə idrak proseslərinin psixodiagnostikası

a) Diqqətin psixodiagnostikası

Kiçik yaşlı məktəblilərdə diqqətin psixodiagnostikasında bir sıra metodikalardan istifadə olunur. Bunlardan biri diqqətin həcmnin müəyyən edilməsi məqsədilə istifadə olunan aşağıdakı metodikadır.

Şəkil 26

Bu məqsədlə, II-IV sinif şagirdlərinə yuxarıdakı şəkil 5 saniyə göstərilir. Bundan sonra şəkil götürülür. Hər bir şagird vərəqdə 4 cəhət üzrə qeydlər etməlidir:

- şəkildə neçə fiqur vardı?
- fiqurların üstündə yazılmış ədədlər hansılar idi?

- şəkildə hansı fiqurlar şəkilməmişdir?
- hər bir firuqun üstündə yazılmış ədədlər hansılar idi?

Ümumi nəticə qeyd olunan dörd cavab üzrə toplanmış balların cəmi ilə hesablanır.

b) Qavrayışın psixodiyagnostikası

Kiçik yaşlı məktəblilərdə qavrayışın inkişaf səviyyəsinin tədqiq edilməsində geniş istifadə olunan diaqnostik metodikalardan biri **“Süjetli şəkillərin izahı”**dır. Bu metodikadan uşaqlarda intellektual və emosional sferanın tədqiqi məqsədilə istifadə olunur.

Təcrübəni aparmaq üçün müxtəlif süjetli şəkillər dəsti lazımdır. Yaxşı olar ki, onların sırasında şən və kədərli, sadə və mürəkkəb süjetli şəkillər olsun. Bu məqsədlə şəkil reproduksiyyalarından istifadə oluna bilər. Təklif olunan metodika çox sadədir: uşağa hər hansı bir şəkil göstərilir və orada nə təsvir olduğunu söyləmək, nadir hallarda fikrini əsaslandırmaq tələb olunur. Bu zaman diqqət yetirmək lazımdır ki, uşaq şəkillərə nə dərəcədə fəal və həvəslə baxır. Bəzən uşağın arzusu ilə şəkilə baxma müddətini artırmaq olar. Şəkillər üzrə iş zamanı onların fəaliyyəti qeyd olunur. Bu metodika əsasında uşaqlarda nitqin hədsiz lakonik(qısa) və ya mükəmməl olması, onun qrammatik cəhətdən düzgünlüyü, lüğət fondunun zəngin və ya kasıb olmasını müəyyən etmək, şəkildəki adamların mimik vəziyyətinin təhlili əsasında uşaqların emosional mühakimə qabiliyyətini öyrənmək mümkündür.

“Ədədlərin axtarışı” metodikası

Bu metodika uşaqlarda bələdləşmə-axtarış hərəkətinin sürətini və görmə qıcıqlandırıcılarının təsiri ilə diqqətin həcmnin aşkara çıxarılmasına imkan verir. Bu metodika əsasında 7-10 yaşlı uşaqlarla iş aparmaq məqsəduyğundur.Çünki burada uşaqların ədədləri tanıması vacib şərt hesab olunur.

Təcrübəni aparmaq üçün 5 ədəd 60x90sm olmaqla 25 damaya bölün-

müş lövhə lazımdır. Bu lövhədəki damalarda 1-dən 25-dək ədədlər pərakəndə, dağınıq şəkildə yazılır. Ədədlərin pərakəndə yazılışı hər lövhədə bir cür omalıdır. Təcrübə üçün saniyəölçən və 30 sm uzunluğunda çubuq-göstərici lazımdır.

Uşağa cədvəllər bir-bir səthi şəkildə göstərilir və deyilir: “Bax, bu cədvəldə 1-dən 25-dək ədədlər qaydasız, dağınıq yazılıb”. Sonra cədvəl çevrilərək stolun üstünə qoyulur və təlimat bu cür davam etdirilir: “Sən bu çubuqla 1-dən 25-dək ədədləri həmin cədvəldə ardıcıl olaraq göstərməli və ucadan deməlisən: Çalış ki, mümkün qədər tez və düzgün deyəsen. Aydınlandırmı?”. Əgər uşaq tapşırığı başa düşməmişdirsə, onu təkrar etmək lazımdır. Sonra cədvəl uşağdan 70-75 sm aralı şaquli vəziyyətdə qoyulur və “Başla!” komandası verilir. Eyni vaxtda saniyəölçən işə salınır. Eksperimentator uşağın fəaliyyətini izləyir, onun doğruluğuna diqqət yetirir. Uşaq “25“-ə çatdıqda saniyəölçən dayandırılır. Bu qayda ilə heç bir əlavə izahat verilmədən 2, 3, 4 və 5-ci cədvəllər üzrə iş davam etdirilir.

İş başa çatdıqdan sonra uşağın ayrı-ayrı cədvəllər və bütövlükdə 5 cədvəl üzərində işə sərf etdiyi vaxt hesablanır. Müəyyən edilmiş normal diaqnostik göstərici belədir: normal və praktik olaraq sağlam uşaqlar bir cədvəl üzərində işə 30-50 saniyə vaxt sərf edirlər. 4-5-ci cədvəllərlə iş vaxtının uzanması uşaqlarda diqqətin dalğınlığını, sürətlənməsi isə onların işə alışdığını əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir cədvəl üzərində işə sərf olunan vaxt norması eynidir. (Cədvəl nümunələri sonrakı fəsildə göstərilmişdir).

c) Hafizənin psixodiaqnostikası

Hafizənin vəziyyəti, yorğunluq və diqqətin fəallığının öyrənməsi üçün istifadə olunan və geniş yayılmış metodikalardan biri rus psixoloqu A.R.Luriya tərəfindən təklif olunmuş **“On sözün səsləndirilməsi”** adlanan metodikadır.

Bu təcrübənin keçirilməsi üçün heç bir xüsusi avadanlıq tələb olunmur.

Təcrübənin keçirilməsi üçün tam sakitlik olan otaq lazımdır. Hər hansı danışıq

gedən otaqda təcrübəni keçirmək məqsədəuyğun deyil.

Təcrübənin başlanğıcında eksperimentator bir sətirdə sıra ilə bir və ya iki hecalı 10 söz yazır. Sözlər sadə, rəngarəng olmalı, onların arasında heç bir əlaqə olmamalıdır.

Təcrübə üçün bir neçə söz dəsti seçilməlidir ki, uşaqlar bir-birindən bu sözlər haqqında məlumat ala bilməsinlər. Təcrübənin aparılması bir neçə mərhələdən ibarətdir:

Birinci təlimat: “İndi mən 10 söz oxuyacağam. Diqqətlə qulaq asmaq lazımdır. Mən sözləri oxuyub qurtardıqdan sonra həmin sözlərdən hansını yadda saxlamırsansa, təkrar et. Sıra ilə təkrar etmək vacib deyil. “Aydındırmı?”

Təcrübəçi sözləri yavaş-yavaş, aydın şəkildə oxuyur. Sınanılan şəxs bundan sonra həmin sözləri təkrar edir, eksperimentator onun 10 söz içərisindən doğru söylədiyi sözlərin qarşısında “+” işarəsi qoyur.

İkinci təlimat: Eksperimentator sınanılan şəxsə bildirir ki, mən yenidən həmin 10 sözü oxuyacağam. Sən yenidən onları söyləməlisən. Təcrübəçi yenə də uşağın yadda saxladığı sözlərin qarşısında “+” işarəsi qoyur.

Bundan sonra təcrübəçi heç bir təlimat vermədən təcrübəni 3, 4 və 5-ci dəfə təkrarən aparır və hər dəfə “bir də” sözünü deyir. Təcrübə zamanı uşağın söylədiyi kənar sözlər protokolda ayrıca sütunda qeyd olunur. Bu təcrübənin gedişində heç bir kənar söhbətə, replikaya yol vermək olmaz.

Bu təcrübə başa çatdıqdan sonra eksperimentator başqa təcrübələr aparır. Əvvəlki təcrübədən (sözlərin yadda saxlanması) bir saat keçdikdən sonra təcrübəçi yenidən birinci təcrübəyə qayıdır və uşağın yadda saxladığı sözləri söyləməyi tələb edir. (Bu dəfə sözlər xatırladılmır). Qarışıqlıq düşməsin deyə bu dəfə uşağın söylədiyi sözlər “+” işarəsi ilə deyil, dairələrlə (“O”) qeyd olunur.

Nəticədə təcrübədən sonra belə bir protokol alınır:

sıra	S ö z l ə r										Kənar sözlər
	meşə	çörək	şüşə	stul	su	qardaş	At	küçə	iyənə	bal	
1	+		+		+	+		+		+	Alov
2	+		+	+		+		+		+	+
3	+	+	+		+	+		+		+	
4	+	+		+						+	+
5	+	+		+		+		+		+	
1 saat sonra		0	0		0			0		0	0

Cədvəl 3

Müəyyən edilmişdir ki, sağlam və normal uşaqlar 5 dəfə təkrardan sonra 9-10 sözü yadda saxlaya bildikləri halda, əqli cəhətdən qüsurlu uşaqlar 4-5 sözdən artıq yadda saxlaya bilmirlər. Protokoldan göründüyü kimi, bu təcrübənin gedişində uşaq yalnız bir artıq söz – “alov” sözünü işlətmişdir.

Əgər birinci və ikinci təcrübədə uşaq daha çox söz yadda saxlayır, sonrakı təcrübələrdə bu sözlərin sayı azalarsa, bu həmin uşağın diqqətinin dalğınlığına və unutqanlığının yüksək olmasına işarədir.

Bir saat sonra uşağın yadda saxladığı sözlərin sayı, onun hafizəsinin inkişafı, yaddasaxlamanın həcmi haqqında diaqnostik məlumat əldə etməyə imkan verir.

“Vasitəli yaddasaxlama”

Bu metodikanı yaratmaq ideyası 1930-cu ildə rus psixoloqu L.S.Vıqotski tərəfindən irəli sürülmüş, praktik olaraq A.N.Leontyev tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Bu metodika hafizənin diaqnostikası məqsədilə tətbiq olunur, onun köməyi ilə vasitəli yaddasaxlamanın həcmi və xarakteri müəyyənləşdirilir. Sonralar onun psixoloqlar A.Y.İvanova və E.S.Mandsurova tərəfindən yeni variantları yaradılmışdır.

Qeyd olunan metodika uşaqlarda təfəkkürün xarakterinin təhlili, sözlərlə əyani obrazlar (şəkillər) arasında mənə əlaqələri yaratmaq

qabiliyyətini öyrənmək üçün dəyərli material əldə etməyə imkan verir. Bu metodika tədricən mürəkkəbləşən bir neçə seriyadan ibarətdir.

7-10 yaşlı uşaqlar üçün III, 10 yaşdan yuxarı olanlar üçün IV seriya təklif olunur. IV seriya daha mürəkkəbdir. Təcrübə üçün əşyalar təsvir olunmuş kartoçkalar və sözlər dəsti zəruridir. Şəkillər 5×5 ölçüdə kartoçkalarda səliqəli, aydın çəkilməlidir.

III seriya:

Kartoçkalar dəsti :

Divan, köbələk, inək, əlüzyuyan, stol, pero, ağac budağı, coğrafi xəritə, təyyarə, şotka, lapatka, dırmıq, avtomobil, ağac, suçiləyən, ev, gül, dəftər, teleqraf dirəyi, açar, çörək, tramvay, pəncərə, stəkan, çarpayı, sənişin, stolüstü elektrik lampası, çərçivədə şəkil, sahə, pişik.

Yaddasaxlama üçün sözlər :

İşıq, nahar, meşə, təlim, çəkic, paltar, sahə, oyun, quş, at, yol, gecə, siçan, süd, stul.

IV seriya:

Kartoçkalar dəsti :

Dəsmal, stul, çernil qabı, velosiped, saat, qlobus, karandaş, günəş, qədəh, yemək dəsti, daraq, boşqab, güzgü, 2 ədəd pero, məcməyi, boru, bulka, səhəng, divar, it, uşaq şalvarları, otaq, corablar və çəkmələr, cib bıçağı, qaz, küçə fonarı, at, xoruz, qara məktəb lövhəsi, köynək.

Yaddasaxlama üçün sözlər :

Yağış, yığıncaq, yanğın, kədər, gün, dava, dəstə, teatr, səhv, güc, görüş, cavab, bayram, qonşu, əmək.

Təcrübə belə aparılır: Uşağın qarşısına 30 şəkil çəkilmiş kartoçkalar istənilən qaydada elə qoyulur ki, uşaq onları yaxşı görə bilsin. Sonra uşağa deyilir ki, mən sənə bir sıra sözlər deyəcəyəm. Sən onları yadda saxlamalısan. Bu sənə asan olsun deyə, qarşıdakı şəkillərə bax, mən hər

sözü dedikcə, sən elə bir kartoçka seç ki, bu sənə deyəcəyim sözü yadda saxlamaqda və yada salmaqda kömək etsin.

Məsələn, inək şəklini seçməklə uşaq “süd” sözünü yadda saxlamaq üsulunu düzgün seçə bilər. Ola bilər ki, şəkillərlə sözlər arasında belə uyğunluq olmasın. Sözlər oxunduqca uşaq istədiyi kartoçkaları ayırır və kənara qoyur. 40 dəqiqə və ya bir saat sonra uşağa kartoçkalar yenidən göstərilir və bunların uşağa hansı sözü xatırlatdığı soruşulur. Eksperimentin gedişi protokolda qeyd olunur.

Müəyyən edilmiş normativ göstəricilərə görə 7 və daha böyük yaşlı uşaqlarda vasitəli yaddasaxlamanın həcmi vasitəsiz yaddasaxlamadan yüksək olur. Uşağın yaşı artdıqca vasitəli yaddasaxlamanın məhsuldarlığı da yüksəlir. Müəyyən edilmişdir ki, 15 yaşlı sağlam uşaqlar bu yolla bütün sözləri yadda saxlamağa nail olurlar.

Bu metodika təcrübəçiyə sözlə şəkil arasındakı mənə əlaqələrinin xarakterini təhlil etmək üçün zəngin material verir. Normal və sağlam uşaqlarda bu əlaqələr asanlıqla yaranır və onlar uşağın biliklərinin, təsəvvür və həyat təcrübəsinin xarakteri haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Qeyd olunan metodika sözlə şəkil arasında əlaqənin məqsədyönlü seçilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Assosiativ rabitənin mənalılığı burada əsas şərt kimi qiymətləndirilir.

Oliqofren uşaqlar, sözləri yaddasaxlamaq üçün bəzi ağlabatmaz mühakimə irəli sürür.

“Piktoqram” metodikası

Təfəkkürün tədqiq edilməsi üçün səmərəli metodikalardan biri də piktoqramdır. Kiçik yaşlı məktəblilərin (6-10 yaş) təfəkkürü və hafizəsinin psixodiagnostik ölçülərini aşkara çıxarmaq məqsədi ilə tətbiq olunur. Bu metodikanın asan variantlarından məktəbəqədər yaşlı uşaqları, çətin variantlarından isə yeniyetmələri tədqiq etmək üçün istifadə oluna bilər.

Eksperimenti keçirmək üçün ağ vərəqlər, qara və rəngli karandaşlar

lazımdır. Eksperimentə hazırlıq zamanı seçilən sözlər və söz biləşmələri sadə və daha mürəkkəb anlayışları (məsələn, “ dadlı yemək“, “ağır iş“, “xoşbəxtlik“, “inkişaf“, “kədər“ və s.) ifadə edə bilər.

Uşağa təlimat zamanı bildirilir ki, onun hafizəsi (yaddaşı), məsələn, **görmə hafizəsi** yoxlanılacaqdır.

Ayrı-ayrı sözləri yadda saxlamaq üçün uşaq sözləri yox, onları yadda saxlamağa kömək edə biləcək istənilən şəkli çəkə bilər. Təcrübə zamanı uşağın təlimatı tam başa düşməsi əsas şərtidir. Əgər uşaq bir sözü yadda saxlamaq üçün çoxlu şəkil çəkərək vaxtı itirirsə, bu prosesi məhdudlaşdırmaq olar.

Bir saatdan sonra uşaqdan verilmiş sözləri sistemsiz şəkildə xatırlamaq tələb olunur. Bu zaman uşağın çəkdiyi şəkil ona göstərilir və bunun hansı sözü ifadə etdiyi soruşulur.

Nəticənin qiymətləndirilməsi zamanı yadda saxlamaq üçün verilən sözlərin miqdarı ilə uşağın yada sala bildiyi sözlər arasındakı nisbət müəyyənləşdirilərək əsas götürülür (məsələn, 10 sözdən 6-sı).

Təcrübə zamanı uşağın çəkdiyi şəkillər və onların təhlili də qiymətli fikri fəaliyyət məhsulu hesab edilə bilər. Bu şəkillər uşaqların bilik və təsəvvürlər fondu, fərdi həyat təcrübəsi haqqında məlumat mənbəyi kimi vacib əhəmiyyətə malikdir.

“Hekayələrin canlandırılması” metodikası

Bu metodika vasitəsilə sınıq şəxslərin mətni anlaması və yaddasaxlaması səviyyəsini, yazılı və şifahi nitqinin xüsusiyyətlərini tədqiq etmək mümkündür. Eksperimentator bu təcrübəni həyata keçirmək üçün 10-15 mətnin mətnində yazılmış variantını karton üzərinə yapışdırmalı və həmçinin çox iri şriftlərlə plakat üzərinə yazmalıdır. Təcrübə üçün mətnlər müxtəlif çətinlik dərəcəsində seçilməlidir. Təmsil, nağıl və ya kiçik həcmli hekayələr bu cəhətdən məqsədəuyğundur. Belə mətnlərin bir neçəsini

nümunə olaraq göstərək: (Hekayə nümunələri psixoloq L.S.Slavinanın tədqiqatından götürülmüş, şəxs adları dəyişdirilmişdir).

I hekayə:

Biri vardı, biri yoxdu. Bir oğlan vardı. Onun adı Arif idi. Arif anası ilə küçəyə gəzməyə getdi. Arif bərk-bərk qaçdı, ayağı daşa toxundu və yıxıldı. Arif daşı təpiklə vurdu. Onun ayağı bərk ağrıdı. Anası Arifi həkimin yanına apardı. Həkim onun ayağını bağladı və ağrı kəsildi.

II hekayə:

Biri vardı, biri yoxdu. Rəna adlı bir qız vardı. Atasını ona mağazadan gəmi aldı. Rəna böyük ləyənə su tökdü, gəmini suya buraxdı, onun içinə dovşan kuklasını qoydu. Birdən gəmi çevrildi və dovşan suya düşdü. Rəna dovşanı sudan çıxardı, sildi və yatdırdı.

III hekayə:

Bir kişinin anbarda saxladığı əti siçanlar yeyirdi. O, anbara pişik buraxdı. Pişik isə əti, siçanı və südü yedi.

IV hekayə:

Heyvanlar körpü tikmək istəyirdilər. Heyvanların hər biri öz təklifini irəli sürürdü. Dovşan dedi: "Körpünü çubuqlardan tikmək lazımdır. Birinci, ona görə ki, onu tikmək asan olar, ikincisi, o ucuz başa gələr". "Yox, - deyə ayı etiraz etdi. Əgər tikiriksə, gərək körpünü yüzillik palıdlardan tikək ki, möhkəm və uzunömürlü olsun". "İcazə verin, - deyə uzunqulaq söhbətə qoşuldu. Necə körpü tikəcəyiksə, onu sonra müzakirə edərik. Əvvəlcə ən prinsipial məsələni həll etməliyik: onu necə tikməli- çayın uzununa, yoxsa eninə?"

Göstərilən nümunəyə uyğun mətnlər eksperimentator tərəfindən uşaqlara oxunur. Mətnləri uşaqların özləri də oxuya bilər. Bundan sonra sınılan şəxs onu həm şifahi söyləyə, həm də yazılı şəkildə təqdim edə bilər.

Uşaqların şifahi nitqi bu zaman eksperimentator tərəfindən yazıla və ya maqnitofon lentinə köçürülə bilər. Təcrübə zamanı iki hekayəni ardıcıl da vermək olar.

Hekayənin mənimsənilməsi üçün zəruri olan vasitələrin təhlili uşaqlarda idrak proseslərinin pozulma dərəcəsi və ya normal olması haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir.

ç) Təfəkkürün psixodiagnozistikası

“Əlamətlərin uyğunlaşdırılması” sınağı

Bu metodika rus defektoloqları V.M.Koqan və E.A.Korobkova tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Onun köməyiylə psixi inkişafında qüsurlar olan uşaqların iş qabiliyyətini öyrənmək mümkündür.

Eksperimenti aparmaq üçün kartondan hazırlanmış 40x40 sm ölçüdə lövhə lazımdır. Lövhə 64 damaya bölünür. Soldan birinci damadan başqa qalan 7 damada rənglənməmiş həndəsi fiqurlar (kvadrat, üçbucaq, dairə və s) təsvir olunur. Yuxarıdan başlayaraq soldan şaquli sırada (başdakından başqa) 7 dama qırmızı, göy, yaşıl, şabalıdı, mavi, narıncı və sarı rənglə rənglənir. Qalan damaların sayına uyğun olaraq (49) ayrıca kartoçkalarda cəmi 49 olmaqla müxtəlif rənglərdə və formalarda həndəsi fiqurlar çəkilir.

İşin hər bir mərhələsinin başlanğıcında kartoçkalar səbrlə qarışdırılır. Bu eksperimental-diaqnostik metodika tədricən mürəkkəbləşən 4 mərhələdən ibarətdir. Hər mərhələnin özünün ayrıca təlimatı vardır .

I mərhələ : Sadə sayma. Bu mərhələdə eksperimentator sınılan şəxsə belə bir təlimat verir: “Bu kartoçkaları ucadan saymaqla onları bir-bir stolun üstünə qoy”. Eksperimentator bunu necə etmək lazım cəldiyini uşağa göstərir. Uşaq kartoçkaları sayarkən eksperimentator birinci 10 kartoçkanın sayılmasına sərf olunan vaxtı saniyəölçənlə ölçür və protokola qeyd edir. Bütün fiqurların sayılmasına sərf olunan vaxt da uçota alınır.

II mərhələ . Rəngə görə seçməklə sayma.

Təlimat: Eksperimentator sınılan şəxsə belə bir təlimat verir: “İndi sən yenə də bu kartoçkaları saymalı və rənglərə görə qruplara ayırmalısan.”

Yenə də protokolda birinci 10 kartoçkanın və bütünlüklə kartoçkaların hamısının sayılmasına sərf olunan vaxt qeyd olunur.

III mərhələ: Forma əlamətlərinə görə sayma və qruplara ayırma.

Təlimat: “Bu kartoçkalrı yenə də say, bu dəfə rəngə görə yox , formaya görə qruplara ayır”. Eksperimentator yenə də sərf olunan vaxtı qeyd edir.

IV mərhələ: Kartoçkalrı rəng və forma əlamətlərinə görə sayılması və lövhə üzərindəki boş damalara qoyulması.

Təlimat: “Sən indi bu lövhədə eyni vaxtda rəng və formanı nəzərə almaqla hər bir kartoçkaların yerini tapmalısən. Bu zaman yenə də kartoçkalrı saymalısən”. Protokolda yenə də sərf olunan vaxt qeyd olunur. Təcrübələrin aparılması zamanı eksprementator uşağa özü göstərərək sözlə izahat verə bilər.

Bütünlüklə təcrübə başa çatdıqdan sonra eksperimentator uşağın iş qabiliyyətini kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təhlil edir.

Əgər II və III təlimatın yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxt IV təlimatın icrasına sərf olunan vaxtdan kəskin fərqlənərsə, bu defitsit hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, sağlam, normal uşaqlar üçün bu fərq 13-15 saniyə olmalıdır. Əgər bu fərq 1 dəqiqədən çoxdursa, bu çox ciddi qüsurlu olduğuna dəlalət edir. Məsələn, uşaq II təlimatı 78 saniyəyə, III təlimatı 83 saniyəyə yerinə yetirmişdir. Bunların cəmi 161 saniyəyə bərabərdir. Uşaq IV təlimatın icrasını 3 dəqiqə 23 saniyəyə başa çatdırmışdır. Nəticəni tapmaq üçün 203 saniyədən 161 saniyə çıxılır və 42 saniyə alınır ki, bu da defitsit (qüsurlu) hesab olunmalıdır. Bu metodikadan 6-8 yaşlı uşaqların əqli iş qabiliyyətinin öyrənilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Uşaqlarda tərəkürün inkişaf səviyyəsinin, ümumiləşdirmə, təhlil, tərkib, konkretləşdirmə və mücərrədləşdirmə qabiliyyətlərinin və bununla bağlı fikri əməliyyatların tədqiqi məqsədilə bir sıra metodikalardan istifadə etmək olar. Həmin metodikalardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

“Kənar əşyanın tapılması”

Bu metodika vasitəsilə uşaqlarda ümumiləşdirmə aparmaq bacarığının səviyyəsi öyrənilir. Əşyaların təcrid edilməsilə onların təsnifatı arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Əşyaların təsnifatı diqqətin iş qabiliyyətini və davamlılığının əks etdirir. Təcrid etmə məntiqi əsaslandırılmaya, düzgün ümumiləşdirməyə, ciddi və aydın nəticə əldə etməyə imkan yaradır.

Bu metodika üzrə iş aparmaq üçün hər birində dörd əşya çəkilmiş kartoçkalar dəsti tələb olunur. Bunlar ən sadə və ən çətin olmaqla mürəkkəblik dərəcəsinə görə fərqli ola bilər.

Uşağın qarşısına artan çətinlik prinsipi ilə düzülmüş kartoçkalar qoyulur. Təlimat ən sadə kartoçka üzərində verilir : “Bax, burada hər bir kartoçkada dörd şəkil çəkilib. Onlardan üçü oxşardır və onları bir adla adlandırmaq olar. Dördüncü isə, onlarla uyğun gəlmir. Uyğun gələn üç əşyanı hansı bir sözlə ifadə etmək olar?”. Bundan sonra təcrübəçi uşaqla birgə birinci kartoçkanı nəzərdən keçirir. Oradakı üç əşyanı eyni sözlə ifadə etməkdə ona kömək göstərir. Protokolda kartoçkanın nömrəsinin qarşısında, uşağın təcrid etmək istədiyi əşyanın adını, digər sütunda isə qalan üç əşyanın ifadə etdiyi söz yazılır. Əgər uşağın cavabı doğru deyilsə, təcrübəçi yönəldici sual verir, həm sual, həm də uşağın cavabı protokolda qeyd olunur. Uşaq kartoçkada təsvir olunmuş dörd əşyadan üçünü ümumiləşdirərək, sintez edərək onlar uyğun olmayan əşyanı kənarlaşdırmalıdır.

Fikri dağınıq, əqli cəhətdən qüsurlu olan uşaqlar bu təlimatı anlaya bilmir və tapşırığı icra etməyi bacarmırlar. Normal əqli inkişafa malik olan uşaqlar ilk kartoçkalardakı sadə məsələləri həll etsə də, sonrakı mürəkkəb məsələlərin həllində çətinlik çəkirlər.

Bu kartoçkaların birində, məsələn, tərəzi, saat, termometr və güzgü şəkli çəkilib. Uşaq tərəzi, saat və termometri ümumiləşdirərək bir anlayışla -

ölçü cihazları kimi qeyd etməli, güzgünü isə kənar əşya kimi fərqləndirməyi bacarmalıdır.

Belə əşya təsvirləri olan dəsti müxtəlif çətinlik dərəcəsində tərtib etmək olar.

“Anlayışların müqayisəsi”

Bu metodikadan təfəkkürün anaiz və sintez kimi əməliyyatlarının tədqiqi üçün istisadə olunur.

Eksperimentator anlayışların müqayisəsinə aid ola biləcək 8-10 cüt söz hazırlayır. Sözlər cüt-cüt olmaqla yazılır və müqayisə obyektini kimi seçilir.

“Artıq sözün kənarlaşdırılması”

Bu metodika kiçik yaşlı məktəblilərdə sözlü-məntiqi təfəkkürün inkişaf səviyyəsinin tədqiqi üçün nəzərdə tutulmuşdur. İşin təşkili üçün “Artıq sözün kənarlaşdırılması”na aid blank tələb olunur. Blankda hər sırada 4 söz olmaqla 15 seriya sözlər yazılmışdır. Bu metodika kiçik yaşlı məktəblilərin ümumiləşdirmə, mühüm əlamətləri ayırd etmə qabiliyyətlərini qiymətləndirməyə imkan verir. Eksperimentin keçirilməsi üçün saniyəölçən və cavabların qeydiyyatına aid protokolun olması vacibdir.

“Artıq sözün kənarlaşdırılması” metodikasına aid blank

1. Kitab, çanta, çemodan, pul kisəsi;
2. Soba, neft, şam, elektrik plitəsi;
3. Saat, eynək, tərəzi, termometr;
4. Qayıq, araba, motosikl, velosiped;
5. Təyyarə, mıx, arı, sərinkeş;
6. Kəpənək, ştangenpərgar, tərəzi, qayçı;
7. Ağac, kitab rəfi, süpürgə, çəngəl;
8. Baba, müəllim, ata, ana;
9. Qırov, toz, yağış, şəh;

10. Su, külək, kömür, ot;
11. Alma, kirab, kürk, qızılgül;
12. Süd, gavalı, pendir, çörək;
13. Tozağacı, şam, giləmeyvə, palıd;
14. Dəqiqə, saniyə, saat, axşam;
15. Akif, Faiq, Saleh, İslamov

Sözlü-məntiqi təfəkkürün tədqiqi üçün protokol

Seriyanın nömrəsi	Tapşırığın yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxt	Nəticə
1		
....		
15		

Bu metodika üzrə iş fərdi qaydada aparılır. Şagirdlərdə tapşırığı yerinə yetirmək üçün maraqlı oyaatmaq lazımdır. İşə başlamazdan əvvəl şagirdə belə bir **təlimat** verilir:

“Sıralarda yazılmış 4 sözdən üçü hər hansı dərəcədə eynicinsli anlayışlardır və onları ümumi bir sözlə ifadə etmək olar. Sözlərdən biri isə bu tələblə uzlaşmır. Ona görə də siz uyğun gəlməyən artıq sözü tapıb altından xətt çəkməlisiniz. Çalışın ki, tapşırığı tez və səhvsiz yerinə yetirəsiniz. Əgər şagird təlimatı anlamaqda çətinlik çəkirsə, eksperimenti aparan şəxs bir nümunə ilə onu təlimatlandırır. Uşaq işin prinsipini anladıqdan sonra onun işinə müdaxilə edilmir. Eksperimenti aparan şəxs vaxt sərfini nəzərə almaqla hər bir tapşırığın düzgün yerinə yetirilməsini protokolda qeyd edir.

Tapşırığın yerinə yetirilməsi aşağıdakı açara əsasən belə qiymətləndirilir:
 Hər bir doğru cavaba görə - 2 bal;
 Səhv cavaba görə - 0 bal;
 Maksimum bal – 30.

Açar

1) kitab,	6) kəpənək,	11) alma,
2) şam,	7) ağac,	12) çörək,
3)eynək,	8) müəllim,	13) giləmeyvə
4) qayıq,	9) toz,	14) axşam,
5) arı,	10) külək,	15) İslamov.

“Məntiqi mühakimə” testi

1. Lalə Leyladan çalışqandır. Leyla Vəfadan çalışqandır. Hamıdan çalışqan kiimdir?
2. Toğrul Həsəndən güclüdür. Həsən Tofiqdən güclüdür. Ən güclü kimdir?
3. Aqil Azərdən qaradır. Aqil Turaldan ağdır. Ən ağ kimdir?
4. Nübar Rənadan ağırdır. Nübar Aynurdan yüngüldür. Ən yüngül kimdir?
5. Zakir Əlidən iaeedir. Əli Abbasdan iaeedir. Hamıdan iae kimdir?
6. Kazım Dilqəmdən tprkdir. Dilqəm Turaldan tprkdir. Hamıdan tprk kimdir?
7. Prsn Ldvkdan şəndir. Prsn Kvşrdan qəmgindir. Hamıdan qəmgin kimdir?
8. Vsnç Rptndan zəifdir. Vsnş Qşdsdən güclüdür. Hamıdan zəif kimdir?
9. Mnrrn Nvrkdan uieedir. Nvrk Sptvdan uieedir. Hamıdan iuee kimdir?
10. Vşfa Dvtsdan klmndır. Dvts Piçbdan klmndır. Hamıdan klmn kimdir?
11. İt böcəkdən yüngündür. İt fildən ağırdır. Ən yüngül nədir?
12. At milçəkdən alçaqdır. At zürafədən hündürdür. Ən hündür nədir?
13. Paşayev Babayevdən 68 yaş kiçikdir. Paşayev Süleymanovdan iki yaş böyükdür. Hamıdan kiçik kimdir?
14. Quliyev Qəmbərovdan 3 kq yüngüldür. Quliyev Əzizovdan 74 kq ağıdır. Hamıdan ağır kimdir?
15. Məlik Pərvizdən bir qədər zəifdir. Məlik Söhrabdan bir qədər güclüdür. Ən zəif kimdir?
16. Aybəniz Gülşəndən bir qədər qaradır. Aybəniz Vəfadan bir qədər ağdır. Ən ağ kimdir?

17. Rasim Hikmətdən ləngdir. Vaqif Rasimdən cəlddir. Ən cəld kimdir?
18. Zaur Zəfərdən ağırdır. Aqil Zaurdan yüngüldür. Ən yüngül kimdir?
19. Validə Könüldən şən və Mədinədən yüngüldür. Validə Mədinədən qəmgin, Könüldən ağırdır. Ən qəmgin kimdir? Ən ağır kimdir?
20. Rita Lizadan qaradır və Nikadan kiçikdir. Rita Nikadan ağırdır və Lizadan böyükdür. Ən qara və ən kiçik kimdir?
21. Yulya Asyadan şəndir. Asya Sonyadan yüngüldür. Sonya Yulyadan güclüdür. Yulya Sonyadan ağırdır. Sonya Asyadan qəmgindir. Asya Yulyadan zəifdir. Ən şən, ən yüngül, ən güclü kimdir?
22. Tolya Mişadan qaradır. Mişa Vovadan kiçikdir. Vova Tolyadan alçaqdır. Tolya Vovadan böyükdür. Vova Mişadan ağırdır. Mişa Tolyadan ucadır. Ən ağ, ən uca, ən böyük kimdir?

Bu test üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün II-IV sinif şagirdlərinin hər birinə iki vərəq paylanır. Vərəqin birində testin mətni olur, digəri isə ağ vərəqdır və orada cavablar yazılmalıdır. 1-22-ci tapşırıqların hər biri üçün adları və əlamətləri dəyişdirmək olar. Bu uşaqların müstəqil işləməsini təmin etmək üçündür. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün 20 dəqiqə vaxt ayrılır. Əldə edilmiş nəticələr qiymətləndirilərkən hər bir uşaq üçün doğru cavablar “+”, səhv cavablar “-” işarələri ilə, həll edilməyən suallar “0” işarəsi ilə protokolda qeydə alınır. Bu testlə paralel siniflərdə intellektual səviyyəsi yoxlamaq və müqayisə etmək olar. Testdə ən çətin suallar sonuncu 4 tapşırıqda verilmişdir.

“Fikrin sürəti”

II-IV sinif şagirdlərinin təfəkkürün diaqnostikasında istifadə olunan metodikalardan biri “Fikrin sürəti” adlanır.

Bu metodika vasitəsilə şagirdlərdə fikri proseslərin cərəyan etmə sürəti (ağılın itiliyi) müəyyənləşdirilir. Təcrübənin aparılması üçün şagirdlərin hər birinə hər sırada 9 söz olmaqla 4 sırada çatışmayan hərfləri olan sözlər yazılmış vərəq verilir.

Şagirdlər bu sözləri düzgün tamamalayarkən ona 10 dəqiqədən çox vaxt sərf etmərlərsə, bu yaxşı nəticə hesab olunur.

1. t.r.zi	2. z.mb.q	3. d.hl.z	4. mü.ll.m
Ağ.c	g.y.rti	n.rg.z	st.ns.ya
g.b.l.k	b.zl.q	ş.l.l.	p.rt.ğ.l
k.t.b	m.b.l	m.ğ.za	k.ns.rt
ş.k.l	b.n.vş.	s.n.tk.r	m.h.ll.
d.ir.	k.p.n.k	z.f.r.n	p.m.d.r
t.f.ng	s.it.	t.l.f.n	t.nn.s
çant.	D.lg.r	t.y.n.t	z.r.f.t
d.bç.k	b.st.n	q.l.bə	j.rn.l
Vaxt -	Vaxt -	Vaxt -	Vaxt -

“Əqli inkişaf ” testi

(E.F.Zambitsyaçene tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Modifikasiya olunmuş variant

Bu test ibtidai siniflərin proqram materialları əsasında seçilmiş və özündə verbal tapşırıqları əhatə edən dörd subtestdən, hər bir subtest isə 10 tapşırıqdan ibarətdir.

I subtest əşya və hadisələrin mühüm əlamətlərinin qeyri-mühümlərdən fərqləndirilməsini, həmçinin kiçik yaşlı məktəblilərin bilik səviyyəsinin aşkar edilməsini nəzərdə tutur.

II subtest ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə əməliyyatlarının formalaşma səviyyəsini, əşya və hadisələrin mühüm əlamətlərini ayırmaq qabiliyyətlərinin tədqiqini nəzərdə tutur.

III subtest anlayışlar arasında məntiqi əlaqə və münasibətlər yaratmaq qabiliyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini əhatə edir.

IV subtest ümumiləşdirmə bacarıqlarının aşkar edilməsini əks etdirir.

Test üzrə sınağın hər bir uşaqla fərdi qaydada aparılması daha məqsədəuyğundur. Bu uşağın buraxdığı səhvin aşkar edilməsinə, əlavə

suallar verməklə onun mühakimə qabiliyyətini öyrənmək imkanı verir. Eksperimentator hər bir sualı ucadan, uşaq isə eyni zamanda səssiz oxuyur.

I subtest. Cümləni düzgün tamamlamaq üçün mötərizə içində verilmiş sözlərdən birini seçin.

- 1) Çəkmənin var. (Qaytanı, bağı, altlığı, qayıışı, düyməsi);
- 2) ... isti ölkələrdə yaşayır. (ayı, maral, canavar, dəvə, suiti);
- 3) Bir ildə ... ay var. (24,3, 12, 4,7);
- 4) ... qış aylarıdır (sentyabr, oktyabr, fevral, noyabr, mart);
- 5) ... ən böyük quşdur. (qarğa, şahin, dəvəquşu, sərçə, qartal);
- 6) Qərənfil (meyvədir, tərəvəzdir, güldür, ağacdır);
- 7) Bayquş yatır. (gecələr, gündüzlər, səhərlər, axşamlar);
- 8) Su həmişə (şəffafdır, soyuqdur, mayedir, ağıdır, dadlıdır);
- 9) Ağacın həmişə var (yarpaqları, gülləri, müyvələri, kökü, kölgəsi);
- 10) Azərbaycanın şəhəridir. (Kiyev, Paris, Şəki, London, Ankara).

II subtest. Aşağıdakı sətrlərin hər birində beş söz yazılıb. Onlardan dördünü eyni bir qrupda birləşdirməklə bir anlayışla ifadə etmək olar. Bir söz isə bu sözlər qrupuna aid deyil. Həmin sözü tapın və altından xətt çəkin.

1. lalə, zambaq, lobyə, çobanyastığı, bənövşə;
2. çay, göl, dəniz, körpü, bataqlıq;
3. gəlincik, ayı balası, qum, top bel;
4. Bakı, Gəncə, İstanbul, Mingəçevir, Şəki;
5. qovaq, tozağacı, cökə, əncir, palıd;
6. dairə, üçbucaq, dördbucaqlı, pərgar, kvadrat;
7. Azər, Vüsal, Kazımov, İlqar, Samir;
8. toyuq, xoruz, durna, qaz, hindtoyuğu;
9. ədəd, bölmə çıxma, vurma, toplama;
10. şən, cəld, qəmgin, dadlı, ehtiyatlı.

III subtest. Sətrlərdə verilmiş nümunələri diqqətlə oxuyun. Sol tərəfdə bir-birilə bağlı söz cütləri, sağ tərəfdə isə verilən sözlə bağlı olan bir söz

mötərizədə göstərib. Digər sözlər isə həmin sözlə bağlı deyil. Sağ tərəfdəki sözlərin içindən uyğun sözü tapıb altından xətt çəkin..

Məsələn:

Meşə (ağaclar = kitabxana) bağ, həyət, şəhər, teatr, **kitab**

Tapşırıqları yerinə yetirməzdən əvvəl bir daha diqqətli olun. Əvvəlcə sol tərəfdəki sözlər arasındakı əlaqəyə nəzər salın, buna uyğun olaraq sağ tərəfdəki sözlərin içindən verilən sözlə bağlı olan sözü tapıb altından xətt çəkin.

- 1) xiyar (tərəvəz) = keşniş (gül, bağ, torpaq, göyərtili, alaq otu);
- 2) müəllim (şagird) = həkim (termometr, palata, xəstə, xalat);
- 3) bostan (qarpız) = bağ (hasar, torpaq, quyu, alma, güllər);
- 4) gül (güldan) = quş (dimdik, qağayı, yuva, yumurta, lələk);
- 5) əlcək (əl) = çəkmə (corab, dəri, ayaq, şotka, qayıq);
- 6) qaranlıq (ışıqlı) = yaş (günəşli, sürüşkən, quru, isti, soyuq);
- 7) saat (vaxt) = termometr (şüşə, temperatur, çarpayı, xəstə, həkim);
- 8) maşın (mühərrik) = qayıq (çay, dəniz, bataqlıq, yelkən, dalğa);
- 9) stul (ağac) = iynə (iti, yoğun, parlaq, qısa, polad);
- 10) stol (süfrə) = döşəmə (mebel, xalça, toz, lövhə, mismar).

IV subtest. Aşağıdakı söz cütlərini bir sözlə ifadə etmək olar. Məsələn: don, şalvar – paltar. Fikirləş, hər söz cütünü ifadə edən sözü yaz.

1. süpürgə, dırmıq – (...);	6. şkaf, divan – (....);
2. kəpənək, ağcaqanad – (...);	7. gecə, gündüz – (....);
3. yay, qış – (....);	8. fil, qarışqa – (....);
4. xiyar, pomidor – (...);	9. iyun, iyul – (....);
5. yasəmən, itburnu – (...);	10. neft, qaz – (....).

Nəticələrin interpretasiyası və qiymətləndirilməsi

I subtest. Əgər uşaq birinci tapşırığa düzgün cavab vermişsə, “Nə üçün qaytan yox?” sualı verilir. Uşaq öz düzgün cavabını əsaslandırma bilirsə, ona

bir bal verilir. Səhv cavab isə 0,5 balla qiymətləndirilir. Uşağa stimullaşdırıcı kömək göstərildikdə o doğru cavab verərsə, 0,5 bal verilir. I subtestin 6-cı və 10-cu suallarını anlamadıqda 9-cu sualdakı “həmişə” sözü xatırladılır. Bundan sonra heç bir dəqiqləşdirici sual verilmir.

II subtest. Əgər şagird birinci suala doğru cavab vermişdirsə, ona “Nə üçün?” sualı verilir. Düzgün izahat verən şagirdə 1 bal verilir. Səhv cavab -0,5 balla qiymətləndirilir. Uşağa stimullaşdırıcı sualla kömək göstərildikdə onun doğru cavabı 0,5 balla qiymətləndirilir. 8,9,10-cu sualları səhv cavablandıran şagirdə əlavə suallar verilmir. Aydın olur ki, həmin şagirdə hələ ümumiləşdirmə əməliyyatı formalaşmamışdır. 7-ci suala doğru cavab verə bilməyən şagirdə də əlavə sual verilmir. Deməli, o, “ad”la, “soyad” kimi anlayışları fərqləndirə bilmir.

III sibtest. Doğru cavab 1 bal, ikinci cəhddən sonra doğru cavab 0,5 bal, səhv cavab – 0,5 bal. Bu subtestin yerinə yetirilməsində dəqiqləşdirici suallar verilmir.

IV subtest. Cavab doğru olmadıqda uşağa fikirləşmək təklif olunur. Bu subtestin yerinə yetirilməsində də dəqiqləşdirici suallar verilmir. Qiymətləndirmə analoji qaydada aparılır.

Hər bir uşağın ayrı-ayrılıqda subtestlərdən topladığı ballar cəmlənir. Maksimum göstərici 40 baldır (100%). Bu testin yerinə yetilməsi nəticələri əsasında **psixi inkişafda geridəqalma** və onun səviyyəsini də müəyyən etmək mümkündür. Testin nəticələri 4 müvəffəqiyyət səviyyəsi üzrə qiymətləndirilir:

I müvəffəqiyyət səviyyəsi – 32 bal və yuxarı (80 -100%);

II səviyyə - 31,5 - 26 bal (79,9 – 65%);

III səviyyə - 25,5 – 20 bal (64,9-50%);

IV səviyyə - 19 cə aşağı ballar (49,9 % və aşağı).

IV səviyyədən aşağı göstəricilər psixi inkişafda geridəqalma əlaməti hesab edilir.

Kiçik və orta yaşlı məktəblilərin tərəkürünün diaqnostikası (Raven testi (qısa variant))

Bu test qrafik intellekt testlərdən biri olub, Raven tərəfindən 1936-cı ildə işlənilib hazırlanmışdır. Raven testi (Ravenin mütərəqqi matrisləri) uşaqlarda obrazlı-məntiqi tərəkürünün diaqnostikasının keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş qeyri-verbal testlərdən biridir. Sınanılan şəxslərə bir-biri arasında müəyyən asılılıq olan fiqurlar təsvir olunmuş şəkillər verilir. Şəkillərdə fiqurlardan birinin yeri boşdur. Aşağıda isə 6-8 fiqurun şəkli verilmişdir. Sınanılan şəxs şəklə baxaraq qanunauyğunluğu müəyyən etməli və axtarılan fiqurun nömrəsini ona verilən vərəqdə düzgün qeyd etməlidir. Tapşırığı mümkün qədər sürətlə yerinə yetirmək lazımdır. Həll üçün 30 dəqiqə vaxt ayrılır.

Cavablar blankında sınanılan şəxs adını və soyadını qeyd etməli, tapşırığın nömrəsi qarşısında seçdiyi cavab variantını göstərməlidir. Bu test üzrə sınaq digər psixodiaqnostik metodikalarla birlikdə və ayrılıqda keçirilə bilər. Təcrübəni fərdi və qrup halında da aparmaq olar.

Raven metodikasına aid stimül üçün material

Şekil 27

Raven testinin (qısaldılmış variant) qiymətlər cədvəli

Tapşırığın nömrəsi	Düzgün cavabların nömrəsi	Cavaba görə bal	Tapşırığın nömrəsi	Düzgün cavabların nömrəsi	Cavaba görə bal
1	5	1	16	1	6
2	2	3	17	6	6
3	3	1	18	2	5
4	2	5	19	4	5
5	3	3	20	7	7
6	4	5	21	6	7
7	6	2	22	4	8
8	2	3	23	2	6
9	3	5	24	6	7
10	6	4	25	6	4
11	3	6	26	2	7
12	5	6	27	5	8
13	2	4	28	4	7
14	8	7	29	6	8
15	4	3	30	5	6

Test üzrə iş başa çatdıqdan sonra qiymətlər cədvəli ilə düzgün cavablar üzrə ballar toplanır və aşağıdakı cədvəl əsasında yekun qiymətləndirmə aparılır.

Balların qiyməti	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Düzgün cavablar üzrə toplanmış balların cəmi	143	129-142	115-128	101-114	87-100	73-86	59-72	45-58	44

60 tapşırıq üzrə Raven testinin tam qiymətlər cədvəli

S.N	A		B		C		D		E	
	Düzgün cavablar	Tapşırığın qiyməti	Düzgün cavablar	Tapşırığın qiyməti	Düzgün cavablar	Tapşırığın qiyməti	Düzgün cavablar	Tapşırığın qiyməti	Düzgün cavablar	Tapşırığın qiyməti
1	4	3	2	2	8	4	3	3	7	7
2	5	1	6	2	2	4	4	5	6	4
3	1	1	1	3	3	5	3	5	8	7
4	2	3	2	3	8	7	7	7	2	7
5	6	3	1	5	7	6	8	7	1	7
6	3	1	3	5	4	6	6	7	5	8
7	6	3	5	5	5	3	5	7	1	7
8	2	5	6	4	1	3	4	8	6	7
9	1	3	4	6	7	6	1	7	3	8
10	3	3	3	6	6	5	2	6	2	8
11	4	3	4	6	1	6	5	8	4	9
12	5	2	5	6	2	6	6	7	5	5
		31		53		61		77		84

Düzgün cavabların miqdarı	Ümumi intellekt balı	M=60-N (M–düzgün cavabların miqdarı, N–səhvlərin ümumi miqdarı)
0-27	1	Aşağı səviyyə
28-31	2	
32-37	3	
38-42	4	Orta səviyyə
43-46	5	
47-49	6	Yüksək istedad səviyyəsi
50-60	7	

Nəticələrin qiymətləndirilməsi

Raven testi üzrə nəticələr intellektin inkişaf səviyyələrinə görə belə qiymətləndirilir.

1. 0-72 bal – qüsurlu intellekt
2. 73-142 bal – ortadan aşağı intellekt
3. 143-240 bal – orta intellekt
4. 241-282 bal – ortadan yüksək intellekt
5. 283-306 bal – xüsusilə yüksək inkişaf etmiş intellekt

Kiçik yaşlı məktəblilərin məntiqi tərəkürünün diaqnostikası

Məntiqə aid testlər

1. 12, 341, 104, 82, 40, 31, 241, 120, 13, 605, 162, 4, 45, 430, 18, 60, 11

- iki rəqəmli sıfırı olan ədədləri göstərin;
- tərkibində 2 rəqəmi olan bütün üçrəqəmli ədədləri göstərin;
- birinci rəqəmi 1 olan bütün ikirəqəmli ədədləri göstərin.

2. ana, stul, ağac, bağça, dəftər, gül, qətran, don, tələ, albalı, stol, parta

- tərkibində "T" hərfi olan bütün altı hərflilə sözləri göstərin;
- tərkibində iki "a" hərfi olan bütün beşhərflilə sözləri göstərin;
- tərkibində "l" hərfi olan bütün dörd hərflilə sözləri göstərin.

3. səs, ot, sap, səbət, burun, güldan, qayıq, stul, qələm, nənə, saat

- tərkibində "s" hərfi olan bütün beşhərflilə sözləri göstərin;
- tərkibində iki "ə" hərfi olan beşhərflilə sözləri göstərin;
- birinci hərfi "c" olan bütün üçhərflilə sözləri göstərin.

4. 341, 35, 10, 428, 4820, 19, 60, 84, 127

- birinci rəqəmi 4 olan bütün ikirəqəmli ədədləri göstərin;
- tərkibində "o" olan bütün üçrəqəmli ədədləri göstərin;
- tərkibində 2 olan bütün ikirəqəmli ədədləri göstərin.

5. 4800, 34, 2, 108, 342, 1, 23, 375

- üçrəqəmli olmayan bütün ədədləri göstərin;
- ikirəqəmli olmayan və tərkibində "1" rəqəmi olmayan ədədləri göstərin;

6. 73, 3502, 48, 124, 625, 7, 9, 243, 218

İkirəqəmli olmayan və tərkibində 7 rəqəmi olmayan bütün ədədləri göstərin.

7. a) stol, saat, parta, qələm, kitab, boşqab, çay, çəngəl, ot, ələk;

b) portağal, saat, stol, sup, ev, it, qar, dayı, külək, burun, üçük.

"c" hərfi ilə başlamayan və "k" hərfi ilə qurtarmayan bütün sözləri göstərin;

"p" hərfi ilə başlamayan və "t" hərfi ilə qurtarmayan bütün sözləri göstərin.

I. Dördüncü sinfin bütün şagirdləri şahmat oynamağı bacarır.

Vüsal IV sinif şagirdidir.

- Cavablar:** 1) Vüsal şahmat oynamağı bacarır;
2) Vüsal şahmat oynamağı bacarmır.

Düzgün cavabın altından xətt çəkin.

II. Birinci qrupun bütün oğlanları idmançıdır.

- Cavablar:** 1) I qrupdan olan istənilən oğlan idmançıdır;
2) I qrupdan olan heç də bütün oğlanlar idmançı deyil;
3) I qrupdan olan istənilən oğlan idmançı deyil.

Düzgün cavabın altından xətt çəkin

2.2.4. Kiçik yaşlı məktəblilərin şəxsiyyət keyfiyyətlərinin diaqnostikası

Filipsin “məktəb həyəcanlılığı testi”

Bu test kiçik və orta məktəb yaşlı şagirdlərin məktəbdən qorxusu və ya məktəb həyəcanlılığının tədqiq edilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Test-sorğu 58 sualdan ibarətdir. Diaqnostika üzrə iş şifahi (sualları şagirdlərə oxumaqla) və yazılı formada aparıla bilər. Hər bir sual “hə” və ya “yox” olmaqla cavablandırılmalıdır.

Təlimat. “Uşaqlar, indi sizə blankda suallar yazılmış vərəq veriləcəkdir. Suallar sizin məktəbdə özünüzü necə hiss etdiyinizi öyrənmək məqsədilə tərtib olunmuşdur. Çalışın ki, suallara səmimi və doğru cavab verəsiniz. Burada yaxşı və pis cavablar yoxdur. Suallar üzərində çox fikirləşməyə ehtiyac da yoxdur. Sizə verilən cavab vərəqinin yuxarı hissəsində adınızı, soyadınızı və oxuduğunuz sinfi göstərin. Suallara cavab verərkən sualın nömrəsinin qarşısında sualdakı fikirlə razısınızsa “+”, razı deyilsinizsə, “-” işarəsini qoyun.

Sorğunun mətni:

1. Özünü sinfin uşaqları ilə eyni səviyyədə saxlamaq sənə çətindirmi?
2. Müəllim keçilmiş mövzunu soruşmağa hazırlaşdıqda sən həyəcan keçirirsənmi?

3. Müəllimin tələb etdiyi qaydada sinifdə işləmək sənə çətindirmi?
4. Dərsi bilmədiyən vaxtlar müəllimin sənə qəzəbləndiyi hərdən yuxuna girirmi?
5. Sınıf yoldaşlarından kimin isə səni döydüyü hallar olmuşdurmu?
6. Hərdən belə istək ürəyindən keçirmi ki, müəllim yeni materialı izah edərkən,
nə olayda tələsməyəydi.
7. Cavab verərkən və ya tapşırığı yerinə yetirərkən güclü həyəcan keçirirsənmi?
8. Kobud səhv buraxacağından qorxaraq dərsdə cavab verməkdən çəkdiyən hallar olurmu?
9. Səni cavab verməyə çağırıqda dizlərin əsirmi?
10. Müxtəlif oyunlar oynadıqda sinif yoldaşların sənə tez-tez gülürlərmi?
11. Elə hallar olurmu ki, sənə gözlədiyindən aşağı qiymətlər yazsınlar?
12. Sinifdə qalmaq qorxusu səni bərk həyəcanlandırırımı?
13. Bir qayda olaraq sinif yoldaşların oyun zamanı səni seçmədiklərini irəlicədən bildiyinə görə oyundan qaçırsanmı?
14. Səni cavab verməyə çağırarkən bədəninin əsməsi halları olurmu?
15. Səndə belə duyğu əmələ gəlirmi ki, sənin sinif yoldaşlarından heç kim sənin istədiyini etməyəcək?
16. Tapşırıqları yerinə yetirməzdən qabaq güclü həyəcan keçirirsənmi?
17. Valideynlərinin səndən gözlədikləri qiymətləri almaq sənin üçün çətindirmi?
18. Sinifdə əhvalının korlandığı hallar olurmu?
19. Səhv cavab verdiyin vaxt sinif yoldaşlarının sənə güldükləri hallar olurmu?
20. Sən öz sinif yoldaşlarına oxşayırsanmı?
21. Tapşırıqları yerinə yetirdikdən sonra onların yaxşı olub-olmadığından narahatçılıq keçirirsənmi?
22. Sinifdə işləyərkən hər şeyi yaxşı yadda saxladığına əminsənmi?

23. Məktəbdə müəllimin sullarına bəzən cavab verə bilmədiyən yuxuna girirmi?
24. Uşaqların çoxunun sənə ilə dostluq etdiyi doğrudurmu?
25. Sənə ev tapşırıqlarının sinif yoldaşlarına nümunə göstəriləcəyini bilsən, daha səylə çalışardın?
26. Tez-tez arzu edirsən ki, sənədən dərsi soruşan zaman az həyəcan keçirəydin?
27. Tez-tez mübahisəyə girməkdən qorxursan?
28. Müəllim sənə dərsə hazırlığını yoxlayacağını bildirdikdə, ürəyinin güclü döyündüyünü hiss edirsən?
29. Sən yaxşı qiymətlər aldıqda dostlarından kiminsə sənə özünü gözə soxduğunu düşündüyü hallar olurmu?
30. Sinif yoldaşların sənə ilə oxuyan uşaqlardan birinə xüsusi diqqətlə yanaşdıqda özünü yaxşı hiss edirsən?
31. Sənə incidildiyin barədə bəzi sinif yoldaşlarının nə isə danışdığı hallar olurmu?
32. Sən necə düşünürsən, dərslərini oxumayan uşaqlar sinifdəki mövqelərini itirirmi?
33. Sinif yoldaşlarının çoxunun əhəmiyyət verməməsi sənə pis təsir edirmi?
34. Mənasız adam kimi görünməkdən tez-tez qorxursan?
35. Müəllimlərin sənə münasibətindən razısan?
36. Sinif yoldaşlarının anaları kimi sənə anan da gecə şənliklərinin təşkilində sənə kömək edirmi?
37. Ətrafdakı adamların sənə haqqında nə isə düşünməsindən həyəcanlanırsan?
38. Gələcəkdə indikindən daha yaxşı oxuyacağına arxayınsan?
39. Digər sinif yoldaşların kimi özünün də yaxşı geyindiğini hesab edirsən?
40. Dərsdə cavab verdiyin vaxt başqalarının sənə barədə nə düşünmələri sənə narahat edirmi?

41. Sınıfdəki başqa uşaqlardan qabiliyyətlərinə görə seçilən uşaqlar hər hansı üstün hüquqlara malik olmalıdırmı?
42. Sınıf yoldaşlarından bəziləri onlardan yaxşı olduğuna görə sənə paxıllıq edirlərmi?
43. Sınıf yoldaşlarının sənə qarşı münasibətindən razısanmı?
44. Müəllimlə təkbətək qalanda özünü yaxşı hiss edirsənmi?
45. Davranışına və xarici görkəminə görə sınıf yoldaşlarının sənə güldükləri vaxtlar olubmu?
46. Başqa uşaqlarla müqayisədə məktəb işlərinin çox olmasının səndə narahatçılıq yaratması barədə fikirləşirsənmi?
47. Səndən dərsi soruşduqda cavab verə bilmədiyinə görə az qala ağlayacağını hiss edirsənmi?
48. Gecələr yataqda uzanarkən hərdən narahatçılıqla sabah məktəbə nələrin baş verəcəyi haqqında narahatçılıq keçirirsənmi?
49. Çətin tapşırıqlar üzərində işləyərkən hiss edirsənmi ki, əvvəllər yaxşı bildiyin şeyləri indi tamamilə unutmusan?
50. Tapşırıqlar üzərində işləyərkən əlinin yüngülcə titrədiyini hiss edirsənmi?
51. Müəllim sinifdə tapşırıq verməyə hazırlaşdıqda əsəbləşməyə başladığını hiss edirsənmi?
52. Məktəbdə biliklərinin yoxlanılması səni qorxudurmu?
53. Müəllim sənə tapşırıq verməyə hazırlaşdığı vaxt, onların öhdəsindən gələ bilməyəcəyinə görə qorxu hiss edirsənmi?
54. Sınıf yoldaşlarının bacardıqlarını sən bacarmadığın hərdən yuxuna girirmi?
55. Müəllim yeni materialı izah edərkən sənə elə gəlirmi ki, sınıf yoldaşların dərsi səndən yaxşı başa düşür?
56. Məktəbə gələrkən müəllimin sənə yoxlama işi verə biləcəyi barədə fikirləşdikdə narahatçılıq keçirirsənmi?
57. Tapşırıqları icra edərkən adətən onu pis yerinə yetirdiyini hiss edirsənmi?

58. Müəllim səni lövhədə işləmək üçün çağırıqda yüngülcə əllərin əsirmi?

Nəticələrin işlənməsi və interpretasiyası

Nəticələrin işlənməsi zamanı testin açarı ilə uyğun gəlməyən cavablar müəyyən edilir. Məsələn, 58-ci suala uşaq “hə” cavabını vermişdir. Açarda isə bu sualın qarşısında “-” işarəsi qoyulmuşdur ki, bu da “yox” deməkdir. Açarla uyğun gəlməyən cavablar həyəcanlılığın təzahürüdür.

Əgər uşağın verdiyi cavabların 50%-i açarla uyğun gəlmirsə, bu onun **üstün həyəcanlılığını**, 75% və daha çox uyğunsuzluq varsa, bu daha **yüksək həyəcanlılığı** bildirir.

Suallara aid açar

“+” – hə, “- ” – yox deməkdir.

1. -	16. -	31. -	46. -
2. -	17. -	32. -	47. -
3. -	18. -	33. -	48. -
4. -	19. -	34. -	49. -
5. -	20.+	35. +	50. -
6. -	21. -	36. +	51. -
7. -	22. +	37. -	52. -
8. -	23. -	38. +	53. -
9. -	24. +	39. +	54. -
10.-	25. +	40. -	55. -
11.+	26. -	41. +	56. -
12. -	27.-	42. -	57. -
13. -	28. -	43. +	58. –
14. -	29. -	44. +	
15. -	30.+	45. -	

Aşağıdakı cədvəldə şagirdin məktəbdə emosional vəziyyəti və həyəcanlılıq sindromları (amilləri) verilmişdir.

Sindromlar (amillər)	Sualların nömrəsi
1. Məktəbdə ümumi həyəcanlılıq	2,4,7,12,16,21,23,26,28,46,47,48,49,50, 51,52,53,54,55,56,57,58, E=22
2. Sosial stress həyəcanı	5,10,15,20,24,30,33,36,39,42,44 E=11
3. Uğur əldə etmə tələbatının yaratdığı	1,3,6,11,17,19,25,29,32,35,38,41,43

frustrasiya	E= 13
4. Özünüifadə qorxusu	27,31,34,37,40,45 E=6
5. Biliklərin yoxlanılması situasinya ilə bağlı qorxu	2,7,12,16,21,26 E=6
6. Ətrafdakıların ümidlərini doğrulda bilməmək qorxusu	3,8,13,17,22 E=5
7. Stressə qarşı zəif fizioloji müqavimət qabiliyyəti	9,14,18,23,28 E=5
8. Müəllimlərlə münasibətlərdə yaranan qorxu və problemlər	2,6,11,32,35,41,44,47 E=8

Hər bir sindromun (amilin) məzmun xarakteristikası

1. Məktəbdə ümumi həyəcanlılıq–uşağın məktəbdə olmaması ilə bağlı yaranan müxtəlif formalı ümumi emosional vəziyyət.
2. Sosial stress həyəcanı – uşağın yaşıdları ilə münasibətlərin fonunda yaranan və inkişaf edən emosional vəziyyət.
3. Uğur əldə etmə tələbatının yaratdığı frustrasiya – uşağın yüksək nəticə əldə etmək, öz uğurlarını tələbatlar vasitəsilə inkişaf etdirməyə mane olan xoşagəlməz psixi fon.
4. Özünüifadə qorxusu – uşağın öz imkanlarını nümayiş etdirməyə, özünü başqalarına təqdim etməyə mane olan neqativ emosional həyəcan vəziyyəti.
5. Biliklərin yoxlanılması situasinya ilə bağlı qorxu - biliklərin, imkanların və uğurların yoxlanılması (xüsusilə, fərdi şəkildə) situasinyaının yaratdığı neqativ vəziyyət.
6. Ətrafdakıların ümidlərini doğrulda bilməmək qorxusu – uşağın əldə etdiyi nəticələrin başqaları tərəfindən əhəmiyyətliliyinin dərk olunmasının doğurduğu həyəcan.
7. Stressə qarşı zəif fizioloji müqavimət qabiliyyəti – uşağın orqanizminin stressogen xarakterli situasiyalara psixofizioloji cəhətdən alışmasını aşağı salan həyəcanlı mühit amillərinin qeyri-adekvatlığı.

8. Müəllimlərlə münasibətlərdə yaranan qorxu və problemlər – uşağın məktəbə təlim müvəffəqiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olan, yaşlılarla münasibətin doğurduğu ümumi neqativ emosional fon.

III Fəsil

Psixoloqun yeniyetmələrlə işinin xüsusiyyətləri

2.3.1. Yeniyetmə yaşı dövrünün psixoloji səciyyəsi

Fərdin ontogenezdə inkişafında 1 yaşdan 14-15 yaşadək olan inkişaf mərhələsi **yeniyetməlik dövrü** adlanır. Bu yaş dövrü kiçik yeniyetməlik (11-12 yaş) və böyük yeniyetməlik (13-15 yaş) olmaqla iki əsas mərhələyə ayrılır. Yeniyetməlik dövrü anatomik-fizioloji, psixi və sosial keyfiyyətlər baxımından həyatın bir mərhələsindən digərinə **uşaqlıqdan yaşlılığa keçid dövrü** kimi xarakterizə olunur. Yeniyetməlik yaşı inkişafın xüsusi və mürəkkəb dövrüdür. Onu orqanizmin ümumi inkişafı gedişindən və həyat şəraitindən kənar qıymətləndirmək olmaz. Şəxsiyyətin sosial, fiziki, mənəvi əqli və.s cəhətdən yetçinləşməsi və formalaşmasında ciddi və əhəmiyyətli dəyişikliklər bu yaş dövründə özünün bariz təcəssümü, aşkar nəzərə çarpan təzahürləri ilə diqqəti cəlb edir.

Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatlarda uşağın inkişafının bu dövrü "**çətin dövr**", "böhranlı dövr", "**keçid dövrü**", "**zidiyyətli dövr**" və.s kimi adlarla xarakterizə edilir. Bu yaş dövründə uşaqların orqanizmində baş verən coşğun partlayışa bənzər dəyişikliklər, boy və çəki artımında kəskin sıçrayışlar yeni kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarır. Yeniyetmə yaşı dövründə fiziki inkişafın mühüm amillərindən biri **cinsi yetişmə**, cinsi vəzilərin fəaliyyətinə başlamasıdır. Cinsi yetişmənin başlanması müəyyən dərəcədə iqlim, milli-etnoqrafik amillərdən, habelə fərdi həyat tərzindən (sağlamlığın vəziyyəti keçirilmiş xəstəliklər, qidalanma, əmək və istirahət rejimi, mikromühit və.s) asılıdır.

Müəyyən edilmişdir ki, **akselerasiya hadisəsi uşaqların cinsi yetişməsinin sürətlənməsinə** təsir göstərir. Hal-hazırda cinsi yetişmə, oğlanların böyük əksəriyyətində 15-16, qızlarda isə 13-14 yaşlarda tamamlanır.

Yeniyetməlik dövründə daxili sekresiya vəzilərinin ifraz etdikləri hormonlar cinsi yetişməni sürətləndirir, ikinci cinsi əlamətlərin oğlan və qıza məxsus zahiri əlamətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu yetişmə prosesində oğlanlarda cinsiyyət vəziləri androgen, qızlarda isə ekstrojen adlanan hormonlar ifraz edir və bu hormonlar qana daxil olur. Cinsi hormonların təsiri ilə qızlarda cinsi yetkinliyin əlamətləri-menustrasiya dövrü başlayır. Döş vəziləri oturacaq çanağı böyüyür. Oğlanlarda cinsi yetişmənin təsiri ilə yeni xarakterik əlamətlər yaranır. Onların səsi kobudlaşır, bığ yerləri tərəlir, tük örtüyü əmələ gəlir, cinsi məzmunlu yuxularda polyusiya halları baş verir.

Heç şübhəsiz cinsi və fiziki yetkinliyə keçid dövründə yeniyetmənin orqanizmində baş verən bu təkamül onun psixi simasında təsirsiz qalmır. Uşağın boyu bu yaş dövründə ildə orta hesabla 8-10 sm, çəkisi 4-7 kq olmaqla artır yeniyetmə yaşının sonunda bədən orqanları mütənasib forma almaqla yaşlı normal adamın bədən ölçülərinə yaxınlaşır. Bununla belə, bu yaş dövründə bədən müxtəlif orqanları və sistemlərinin inkişafında müəyyən uyğunsuzluqlar da nəzərə çarpır. Bədən ölçülərinin əhəmiyyətli və qeyri mütənasib şəkildə böyüməsi yeniyetmələrdə hərəkətlərinin koordinasiyasının yəndəmsiz olmasına gətirib çıxarır.

Bədənin fiziki ölçülərindəki belə uyğunsuzluqlar yeniyetmədə müəyyən psixoloji effektlər yaradır: o, özünün yəndəmsiz görkəmdə olmasını dərk edir, bundan utanır, onu maskalamaq, ört-basdır etmək üçün qeyri-təbii ibarəli poza alır, kobudluğu ilə ətrafdakıların diqqətini xarici görkəmindən yayındırmağa çalışır. Onun görünüşü haqqında yüngül gülüş və ya istehza yeniyetmədə kəskin reaksiya doğurur, onda belə fikir yaranır ki, həqiqətən reaksiya doğurur, onda belə fikir yaranır ki, həqiqətən adamların gözündə gülməli və eybəcərdir. Mərkəzi sinir sistemi sürətlə böyüyən bədənin hərəkətlərini sizama salmaq üçün birdən-birə uyğunlaşa bilmir. Bu hal uşağın ailədə və məktəbdə qeyri-adi davranışına səbəb olur.

Orqanizimdə baş verən fizioloji proseslər nəticəsində uşaqların rəftar və davranışında, yaşlılar və yaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətində neqativ hallar tərslik, höcətlik, dikbaşlıq, əhvalın tez və kəskin dəyişməsi, mənfi emosiyalar, bəzən isə aqressiv təzahürlər, affekt tipli reaksiyalar meydana çıxır. Yeniyetmələrin rəftar və davranışında, öz mənliliyini ifadə və təsdiq etmək, özünü göstərmək, başqalarına onun mövcudluğuna cəlb etmək tələbatları güclənmiş olur. Özünü təsdiq, çətin bir işi öz boynuna götürmək təşəbbüsləri artır. Onların şəxsiyyətində qeyri-sabit, dəyişkən hallar meydana gəlir: etinasızlıq və hövsələlik halları artır.

Sübut edilmişdir ki, yeniyetməlik dövrü **fiziki keyfiyyətlərin inkişafı və formalaşması üçün senzitiv döürdür**. Yeniyetməlik dövründə uşağın **müstəqilliyə artan tələbatı** ilə onun həyata keçirmək imkanları arasındakı ziddiyyət inkişafın **hərəkətverici qüvvəsi** rolunda çıxış edir. Bu ziddiyyətdən törəyən yaş böhranı yeniyetmənin yaşlılığa keçidini şərtləndirir.

Psixoloqların fikrincə, “məktəb nevrozları”na daha çox məhz yeniyetməlik dövründə təsadüf olunur. Bəzən bu hal illərlə uzanır. Yeniyetmənin məktəb, pis qiymətlər üçün qorxusu imtahanlar ərəfəsində dərin həyəcan və küyə düşməsi müəllimlər, valideyinlər, ümumiyyətlə, yaşlılarla kobudluğu məktəb nevrozlarının təzahürləridir. Müasir məktəblilər arasında çox geniş yayılmaqda olan **emosional stress** halları uşaqların ümitsizliyə qapılması uğursuz ailədə böyümə, həyat səviyyəsinin aşağı olması, valideynlərin cəmiyyətdə mövqeyini itirməsi və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, uşağın yaşlılar və ya yaşıdlar arasında istehza obyektinə çevrilməsi, fiziki cəhətdən şikəstlik və ya zahiri eybəcərlik ən əziz olan adamı itirmə böyükklərin cəzasından qorxu bir sözlə taleyin qəfil zərbəsi kimi törəyir.

Emosional stress gərgin psixoloji halətdir. O, xeyli müddət, bəzən aylarla davam edir, ruhi sarsıntı, psixoloji üzüntü şəklində özünü biruzə verir. Müasir dövrdə zəlzələ, daşqın, epidemiyalar, yanğın, müharibə və.s kimi fəvqalada vəziyyətlər də stresin yaranmasına gətirib çıxaran səbəblər

sirasına daxil edilir ki, bunlara da **stressorlar** deyilir. Bütün bunlar heç şübhəsiz bir amildən- qorxu hissindən törəyir. Tez-tez təkrarlanan və sürətli streslər məktəblilərdə xroniki emosional gərginliklərə, son nəticədə vegetativ sinir sisteminin və hormonal sistemlərinin xəstəliklərinə gətirib çıxarır.

Yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşmasında onun yaşlılar və yaşlıları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusi rolu vardır. **Ünsiyyətə və başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətlərə tələbat** bu yaş dövründə daha kəskin və gərgin bir xarakter alır, **əks ginsə maraq** artır. Uşaq yeniyetməlik çağına qədəm qoyarkən hiss edir ki, o, tək başına, yalnız öz gücünə həyat, onu maraqlandıran məsələlər haqqında daha geniş məlumat almaq iqtidarında deyildir: onun inandığı, özünə və sözünə etibar etdiyi başqa başqa bir adama ehtiyacı vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetməlik illərində yaşlılarla münasibətlər xeyli mürəkkəbləşir və ilk baxışda ziddiyyətli kimi görünür. Lakin bu heç də tamamilə belə deyildir. Bir tərəfdən yeniyetmələrin böyük hissəsi bu yaş dövründə öz valideynlərinə, müəllimlərinə daha çox bağlanırlar, digər tərəfdən isə daha çox hüquqlar tələb edir, daha çox müstəqillik istəyir, artıq böyüdüklərini sübut etmək iddiasında olurlar. Yeniyetmə üçün yoldaşlarla ünsiyyət hətta o dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir ki, onunla müqayisədə təlim ikinci plana keçir, doğma adamlarla ünsiyyətin rolu xeyli azalır. Bu cəhəti adətən ilk dəfə ana hiss edir. O görür ki, oğlu və ya qızı artıq nə isə öz həyatı ilə yaşayır, öz sevinci və kədəri haqqında az danışır və ya heç danışmır, evdən küçəyə can atır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmənin yaşlıları onun həyatında olduqca vacib rol oynayır. Onun daxili mövqeyində baş verən yeni psixi törəmələr yeniyetməni yaxşı yolda, yaxşı dost olmaq, kollektivdə və yaşlıları içərisində mövqe qazanmaq, sayılıb -seçilmək onların hörmət və etibarına sahib olmaq tələbatları doğurur.

Müasir dövüdə ailə tərbiyəsində atanın rolu məsələsi çox mürəkkəb və problemlı bir şəkil almışdır. Bəzi ailələrdə atanın yoxluğu və ya onun öz sosial rolunun itirməsi uşaqların tərbiyəsində ananın təsirini gücləndirmişdir.

Yeniyyətlik dövründə şəxsiyyətin formalaşması onlarda “avtonom ustanovkaların” mənimsənilməsi ilə paralel baş verir. Yoldaşına dəftəri köçürməyə verməyən, ona “şparqalka” ötürməkdən imtina edən, sinfin sirtini “satan” və.s şagirdlər pis yoldaşlar hesab edirlər. Yeniyyətlərin özlərinə məxsus **“yoldaşlıq məcəlləsi”** olur. Çox vaxt sinifdə qızlar da belə hərəkətlərdə oğlanların mövqeyində durur, onları “satmaq” istəyirlər.

Yeniyyətlər əxlaqi tələbləri, norma və qaydaları, onların məzmununu düzgün dərk edə bilmədikləri üçün pedaqoqlar və valideynlər pedaqoji prosesdə xeyli çətinliklərlə qarşılaşırlar. Əlverişsiz şəraitdə yeniyyətlərin avtonom əxlaqi qanun pozuntularına gətirib çıxarır. Yeniyyətlərin romantik qeyri-real təsəvvürlərini daxili enerjisini hərəkəti fəallığını yarışlara, idman məşqlərinə, bədii mütaliyəyə, kompüter və xarici dil kurslarına, rəqs və musiqi müsabiqələrində iştiraka yönəltmək, onların asudə vaxtını təşkil etmək müsbət nəticə verir. Təlimə, ictimai borca məsuliyyətsiz münasibətlərinin qarşısını almağa xidmət edir.

Yeniyyətlik dövründə ideal **obrazlarıuşaqların özünümüqayisə vasitəsinə**, özünün və başqalarının hərəkətlərini qiymətləndirmə meyarına, şəxsiyyətin şəxsiyyətin **özünütərbiyə amilinə** çevrilir.

Özünüdərkətmə və özünüqiymətləndirmə yeniyyətlərin şəxsiyyət baxımından inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan yeni psixi törəmələrdir. Burada mənlilik şüuru yeniyyətlərin özü haqqında bilikləri və təsəvvürləri əsas yer tutur. Mənlilik şüurunun mənbəyində özünü başqaları ilə müqayisə etmək tələbatları durur.

Bir çox hallarda yeniyyətlərin özü, öz imkanları haqqında təsəvvürləri qeyri-adekvat, yüksək iddia fonunda təşəkkül tapır. Yüksək özünüqiymətləndirmə ilə kollektivdə, ailədə və yoldaşları arasında onun real

mövqeyi uyğun gəlmədikdə, mənəviyyatı və heysiyyatı təhqir olunduqda yeniyetmə ilə ətrafdakılar arasında münaqişələr yaranır.

Yeniyetmənin mənlilik və əxlaqi şüurunda baş verən dəyişiklər onun psixi simasında yeni bir xüsusiyyətin- **“yaşlılıq hissini və meylinin”** yaranmasına səbəb olur. “ Yaşlılıq hissi” yeniyetmənin şəxsiyyətini başlıca xüsusiyyətidir. Yeniyetmədə şəxsi ləyaqət hissini qorumaq və təsdiq etmək cəhdləri güclənir.

Yeniyetmənin intellektual sferasında yaranan başlıca psixi yenilik **müçərrəd təfəkkür** imkanlarının genişlənməsidir. Təfəkkürün bu ali növü yeniyetməlik dövründə əyani-obrazlı təfəkkürü üstələyir və şagirdlərin riyaziyyat, fizika, kimya və.s. kimi dəqiq elmləri mənimsəməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Burada biliklərin mənimsənilməsi ilə təfəkkürün inkişafı arasında ikitərəfli əlaqə yaranır: yeni biliklərin əldə edilməsi təfəkkürün təkmilləşməsini stimullaşdırır, təfəkkürün inkişafı isə biliklərin sistemləşməsinə, onların təcrübədə tətbiqi bacarıqlarının inkişafına aparır.

Yeniyetməlik dövründə intellektual inkişafın mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, təfəkkür keyfiyyətcə yeniləşərək dicər psixi proseslərin, hər şeydən əvvəl **qavrayış və hafizənin** inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu dövrdə yeniyetmələrdə qavrayışın mənalılığı artır və o xüsusi nəzəri idrak fəaliyyəti kimi **müşahidəkiliyə** çevrilir. Hafizədə saxlanılan materialın həcmi və yaddasaxlamanın xüsusi priyomlarından istifadə etməsində göstərir. Hafizədə saxlanılan materialın həcmi və yaddasaxlamanın sürəti artır, mexaniki hafizəyə nəzərən, **sözlü-məntiqi hafizə** daha sürətlə inkişaf edir, hafizənin məhsuldarlığı artır, kiçik yaşlı məktəblilərdən fərqli olaraq onlar bütövlükdə materialı deyil, yalnız müəyyən qayda və qanunları əzbərləyir, mövzunun qalan hissələrini “öz sözləri” ilə söyləyirlər. Çox vaxt yeniyetmələr dərse dərse hazırlaşarkən yaddasaxlamanın nəticəsini **tanıma** ilə yoxlayırlar. Yaşlı adamlarla müqayisədə yeniyetmənin intellektual imkanları, bilik və təcrübəsi xeyli məhdud olsa da, bu yaş dövrünün sonunda intellektual inkişafı xeyli yüksək səviyyəyə çatmış olur. Orta məktəb yaş dövründə **diqqətin**

inkişafında xeyli üstün cəhətlər yaranır. Diqqətin **davamlılığı və həcmi paylanması** kimi xüsusiyyətləri keyfiyyətdə yeni istiqamətdə inkişaf edir, onların ixtiyariliyi yüksəlir. Bununla belə yeniyetmələrin təlim fəaliyyətində diqqətin bir sıra mənfi halları da nəzərə çarpır., təəssürat və yaşantıların bolluğu, coşğun fəallıq və impulsivlik, mütəhərrik davranış onlarda diqqətin tez-tez yayılmasına və davamsızlığına gətirib çıxarır. Psixoloqlar bu halın səbəblərini müxtəlif amillərlə, iş şəraiti, materialın məzmunu, şagirdin əhval-ruhiyyəsi və psixi vəziyyəti ilə əlaqələndirirlər. Yeniyetmələrlə təlim prosesində növbəli, cəlbədicə, fəal iş formaları, maraqlı dərslər onların təlimə cəlbədlməsində əhəmiyyətli roloynayır. N.F.Dobrininin tədqiqatları sübut etmişdir ki, yeniyetmələrdə iradi səylə əlaqələnmiş ixtiyari diqqət **ixtiyaridən sonrakı diqqət** adlandırılan diqqətin məhsuldar fəaliyyətinə təminat yaradır. Yeniyetmə siniflərində oxutan uşaqlar sərbəst mövzuda yaradıcı inşalar yazır, mətn üzrə plan tərtib edir. Onlar öz fikirlərini müxtəlif arqumentlərlə əsaslandırır, **disbut və müzakirələrdə** fəallıqla iştirak edirlər.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə müqayisədə yeniyetmələrin idrak maraqlarının inkişafında mütərəqqi dəyişikliklər nəzərə çarpır. Onlar vacib hesab etdikləri fənlərə daha çox diqqət yetirir, müxtəlif mənbələrdən sərbəst istifadə etməklə biliklərini zənginləşdirmək təşəbbüsləri göstərir, dərstdən sonra müxtəlif hazırlıq kurslarına gedir, xarici dilləri, kompüterə öyrənməyə xüsusi diqqət yetirirlər. Bütün bunlar isə yeniyetmələrdə **özünütəhsil motivlərinin** meydana çıxmasına işarədir. Müasir yeniyetmələrin çoxu özünütəhsili gələcək peşə hazırlığının başlıca amili hesab edirlər.

Yeniyetməlik dövrü yalnız ziddiyyətlər, böhran və çətinliklər dövrü deyil, həm də böyüyən orqanizmin, formalaşan şəxsiyyətin zəngin imkanlarının reallaşması və genişlənməsi dövrüdür. Əgər pedaqoq və valideynlər bu yaş dövrünün müsbət cəhətlərini, üstünlüklərini nəzərə alaraq inkişaf üçün səfərbərliyə alsalar, çətinlikləri uğurla aradan qaldırmaq mümkündür.

2.3.2. Psixoloqun V sinif şagirdləri ilə işinin xüsusiyyətləri

Uşaqların anatomik-fiziki inkişafı gedişində baş verən ən mühüm sıçrayışlı dəyişikliklərdən biri yeniyetməlik yaşı dövrü ilə bağlıdır. İbtidai təlimi başa çatdıran IV sinif şagirdləri kiçik məktəb yaşlı dövrünü geridə qoyaraq yeni yaş dövrünə-yeniyetməlik dövrünə daxil olurlar. V sinifə daxil olan uşaqlar artıq kiçik yeniyetməliyin astanasına qədəm qoymaqla, adət etdikləri və uyğunlaşdıqları müəllimlərindən, fənlərdən, ünsiyyət mühitindən fərqli olan yeni qarşılıqlı münasibətlər və tələblər mühitinə daxil olurlar.

V sinifdə **fənlərin öyrənilməsinə keçid** uşaqların müxtəlif müəllimlərlə gündəlik münasibətlərə daxil olması ilə münasibət olunur. Kiçik yeniyetmə şagirdlər özünəməxsus ünsiyyət tərzini, tədris üsulu, şəxsiyyət keyfiyyətləri və tələbləri olan yeni fənn müəllimləri ilə qarşılaşırlar. Bu isə yeni qarşılıqlı münasibətlər mühitinin formalaşması ilə yanaşı, şagirdlərdə xarakteroloji keyfiyyətlərin yaranmasına da zəmin yaratmış olur. Bir çox psixoloqların qeyd etdiyi kimi, kiçik yeniyetmə yaşı dövründə uşaqlarda artıq müəyyən səviyyədə formalaşmış özünüqiymətləndirmə qeyri-sabit forma alır. İ.S.Konun fikrincə, bu yaş dövründə **“Mən obrazı”** öz bütövlüyünü itirir, fərd ziddiyyətləri, öz “Mən”inin nizamsızlığını daha kəskin şəkildə duymağa başlayır ki, bu da onun iddia səviyyəsinin qeyri- müəyyənliyinə gətirib çıxarır. Rus psixoloqu T.A.Sobievanın tədqiqatlarına görə, III sinif şagirdlərinin özünüqiymətləndirmə göstəriciləri ilə başqa adamların verdikləri qiymətləndirmə arasındakı fərq 30%-ə bərabədirsə, V-VI siniflərdə bu fərq 47%-ə çatır. Kiçik yeniyetmələrdə xüsusi idrak fəaliyyəti olan özünüdərkətmə əsasında özünüqiymətləndirmənin yeni formaları yaratmağa başlayır. Yeniyetmələrdə özünüdərkətmənin əsas forması özünü başqa adamlarla **yaşlılar və yaşlılarla müqayisədir**. Özünü onlarla müqayisə edən yeniyetmə özünü və başqa adamları onlar kimi müqayisə etməyi öyrənir. Uşağın ətrafdakı adamlarla ünsiyyət imkanları belə müqayisənin əsas

amilinə çevrilmiş olur. Ona görə də, yeniyetmədə özünüqiymətləndirmənin formalaşmasında ünsiyyətin rolu olduqca böyükdür.

Yeniyetmə yaşı dövründə ilk problemlərin simptomları məhz kiçik yeniyetməlik dövründə müşahidə olunur. Müəllimlərin dəyişməsi, onların tələblərindəki müxtəliflik, kabinet sisteminə keçid və s. ilə bağlı olan bu problemlər kiçik yeniyetmələrin qarşılaşdığı əsas psixoloji maneələrdir. Bunların sırasına proqram materiallarının tədricən mürəkkəbləşməsi, məşğələlərin intensivliyi, fənlərin çoxalması, həftəlik saatların artımı və s. da əlavə edilə bilər. Yeni tələblər sistemə adaptasiya şəraitində bu çətinliklər kiçik yeniyetmələrin psixi simasında əsəbilik, öz qüvvəsinə inamsızlıq, psixoloji gərginlik, məktəb nevrozları, davranış pozuntuları və təlimdə geridəqalmaya səbəb olan əsas amillər kimi özünü göstərir. Müşahidə faktları göstərir ki, ibtidai təlim illərində şagirdlərdə özləri haqqında formalaşmış iddia səviyyəsi orta siniflərdə ayrı-ayrı fənləri tədris edən müəllimlər tərəfindən adekvat qiymətləndirilmir. Nəticədə ibtidai siniflərdə təhsili “əla” qiymətlərlə başa vurmuş şagirdlərin əksəriyyəti V sinfin ilk rübündə bu mövqelərini itirmiş olurlar.

Yeniyetmənin davranışı onun özünüqiymətləndirməsi ilə tənzim olunur, özünüqiymətləndirmə isə başqa adamlarla ünsiyyətin gedişində formalaşır. Kiçik yeniyetmələrin davranışında və münasibətlərində bir sıra gözlənilməz, qeyri-məntiqi hallar nəzərə çarpır ki, bu da psixoloqların **“Beşinci siniflərin problemi”** adlandırdıqları halın yaranmasına səbəb olur. Kiçik yeniyetmələrin ünsiyyətində kiçik yaşlı məktəblilərin ünsiyyəti ilə müqayisədə əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişikliyi nəzərə çarpır. Bu dövrdə həmyaşıdlarla ünsiyyətə tələbat artır. Dostlarla ünsiyyət quran kiçik yeniyetmələr sosial davranışın məqsəd və vasitələrini, normalarını fəal şəkildə mənimsəyir, özünü və başqalarını qiymətləndirmə meyarlarına sahib olur, özünü tərbiyəyə tələbat duyurlar. Yeniyetmələrin özünəməxsus **“yoldaşlıq məcəlləsi”** yaranır. Onlar yaşlı adamların davranış normalarını əxlaqi cəhətdən düzgün

qiymətləndirməyə təşəbbüs göstərir. Ailədə və ətraf mühitdə qarşılıqlı hörmət, inam və demokratik münasibətlərin fonunda kiçik yeniyetmələrdə şəxsi inkişafın yetkin və perspektiv təzahürləri – **“əxlaqi-mənəvi yaşlılıq hissi”** və **“intellektual yaşlılıq hissi”** (D.B.Elkonin, T.B. Draqunova) formalaşır.

Bunlarla yanaşı, kiçik yeniyetmələrin psixi aləmində, ünsiyyəti və münasibətlər sistemində bir sıra ziddiyyətli spesifik xüsusiyyətlər: bir yandan kollektivçilik, digər tərəfdən neqativizm, özünü kollektivə qarşı qoymaq; bir yandan yoldaşlarının hörmətini qazanmaq cəhdi, digər tərəfdən istənilən halda başqalarından fərqlənmək, şəxsi nöqsanlarına haqq qazandırmaq, özünü “igid” kimi göstərmə cəhdləri ziddiyyətli şəkildə çulğalaşmış olur. Onlar yaşlılığa və müstəqilliyə meyl edir, böyüklərin bir sıra hərəkətlərini qeyri-məntiqi olaraq təqlid edir.

Kiçik yeniyetmələrin təlim fəaliyyəti yalnız biliklərin mənimsənilməsinə yönəlmiş fəaliyyət deyil, həm də sosial reallığın mənimsənilməsi üsullarının uşağın **motivləşmə - tələbat sferasının** formalaşmasını təmin edən bir fəaliyyət növüdür. V sinif şagirdi təhsil aldığı məktəbdə başqaları tərəfindən yalnız təlim müvəffəqiyyətinə görə deyil, həm də məktəbdəki mövqeyi, yaşlıları və yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterinə görə də qiymətləndirilir. Kiçik yeniyetmənin münasibətlər sistemində həmyaşıdlarla, sinif yoldaşları ilə münasibətləri birinci yerdə durur. Kiçik yaşlı məktəblidən fərqli olaraq, kiçik yeniyetmənin məktəbə adaptasiyasında həmyaşıdlarla ünsiyyət və onun xarakteri əhəmiyyətli rol oynayır. Bu cəhətdən bir neçə psixoloji fakta nəzər salaq;

S.Aqil V sinif şagirdidir. O, şəhərdəki bir məktəbdən digərinə köçürülmüşdür. Əvvəlki məktəbdə səylə və çalışqanlıqla, yaxşı qiymətlərlə oxuyurdu. Yeni məktəbdə V sinifdə təhsil almaqla bərabər, incəsənət məktəbinə gedir. Onun rəsmə sahəsində böyük uğurları diqqəti cəlb edir. Tez-tez rəsm müsabiqələrində və sərgilərdə əl işləri nümayiş etdirilir.

Rəssamlığa olan marağı onu boş vaxtlarında muzeylərə, rəsm qalareyalarına getməyə, rəsm çəkməyə, incəsənətə aid kitablar oxumağa sövq edir. Aqilin futbola da böyük həvəsi var. Hələ IV sinifdə oxuyarkən yaşadığı binanın həyatində uşaqlarla futbol oynayarkən yığılaraq xəsarət almışdır. Bu səbəbdən də, bir müddət dərslərdən uzaq düşmüşdür. Sağaldıqdan sonra isə futbol oynamaqdan uzaqlaşmışdır. Aqil natamam ailənin övladıdır. Valideynləri ayrıldıqdan sonra o, anası ilə birgə yaşayır. Anası Aqili çox sevir, oğlunun hər bir uğurunu və ya uğursuzluğunu özününkü hesab edir. Xəstəlikdən sonra ananın oğluna qarşı diqqəti daha da artmışdır. O, oğlunun arxasınca məktəbə gəlir, onu gəzintiyə aparır. Ana sinifdən xaric tədbirlərdə oğlunun iştirakına qəti şəkildə etiraz edir. Əvvəl oxuduğu məktəbdə Aqilin çoxlu dostları vardı və ana oğlunun dostlarına da hörmətlə yanaşır, məktəb həyatına fəal şəkildə müdaxilə edir, hər şeydən ehtiyatlanırdı. Aqilin rəssamlıq sahəsindəki qabiliyyətləri rəsm müəllimi, sinif rəhbərləri ilə yanaşı sinif yoldaşlarının da diqqətini cəlb etmişdir. Yeni məktəbdə V sinifdə oxuyarkən ikinci yarım ildən sonra Aqilin dərslərə marağı zəifləməyə, təlim uğurları azalmağa başladı. Dərs ilinin sonlarında isə onun sinifdə ən zəif oxuyan 3 şagirddən biri olduğu aydın oldu. Bütün dərs ili boyu Aqil sinifdə özünə dost tapa bilmədi, onun diqqəti cəlb etmək təşəbbüsləri isə axmaq hərəkətlərdən başqa bir şey deyildi. Odur ki, uşaqlar ona xoşagəlməz ləqəb də qoymuşdurlar. Artıq Aqil sinifdə təcrid olunmuş vəziyyətə düşmüşdü. Bu isə onda qapalılığa və tənhalığa gətirib çıxarmış oldu.

Aqilin psixoloji müayinəsi nəticəsində məlum oldu ki, məktəbdə düşdüyü ağır vəziyyət onun psixoloji durumuna ağır zərbə vurmuşdur. O, öz sinif yoldaşlarından və anasından bərk incimişdi. Lakin gözlənilmədən onun özünü qiymətləndirmə səviyyəsinin yüksək və adekvat olduğu məlum oldu. O, deyirdi ki, mən incəsənət məktəbində oxuyacağam, sərgilərim olacaq, mən rəssam olacağam. Məni əvvəl oxuduğum məktəbə qaytarın.

Aqilin yeni məktəbə uyğunlaşmasındakı çətinliklərin geniş spektri diqqəti cəlb edir: təlim fəaliyyətinin və uğurların aşağı düşməsi; intizam pozğunluğu; sinif yoldaşları ilə münasibətlərin korlanması; nevroz xarakterli reaksiyaların yaranması; ailə və məktəbdəki diskomfort fonda özünüqiymətləndirmənin aşağı enməsi.

Məktəb psixoloqu, sinif rəhbəri, valideyn və şagirdlə apardığı söhbət, məsləhətlər və treninqlərdən sonra VI sinfdə dərs ilinin ortalarından başlayaraq Aqilin sinifdə mövqeyi xeyli yaxşılaşmış oldu. Dərs ilinin sonunda isə o, sinifdə üstün mövqeyli şagirlərdən biri idi.

Məktəb psixoloqu öz işini müəllimlər və valideynlərlə sıx əməkdaşlıq şəraitində qurmalıdır. V sinifdən başlayaraq şagirdlərin yaşlıları və yaşlılarla ünsiyyəti, şagird kollektivinin formalaşması, yeniyetmələrin həmyaşlıları ilə normal qarşılıqlı münasibətləri, oğlanlar və qızlar arasındakı münasibətlər onun iş sistemində əsas yeri tutmalıdır. O, yeniyetmələrin aqressiv hərəkətlərinə və ya utancaqlığına, ünsiyyətdə qapalılığına, özünüqiymətləndirmədə qeyri-adekvat mövqelərinə düzgün qiymət verməli, şagird kollektivində müşahidə olunan küsülülüyü xüsusi treninqlər və ya qrup ünsiyyəti metodları ilə aradan qaldırmağa nail olmalıdır.

Psixoloq nəzərə almalıdır ki, yeniyetməlik dövrü yalnız çətinliklər, ziddiyyət və böhranlar dövrü deyildir. Bu yaş dövrü gələcək şəxsiyyətin təşəkkülünə əsas və zəngin bazası, B.A.Suxomlinskiyin təbirincə desək, **“vətəndaşın doğulması”** dövrüdür.

2.3.3. Yeniyetmələrdə idrak proseslərinin psixodiagnostikası

Diqqət, hafizə və təfəkkürün psixodiagnostikası

Diqqət və hafizə kimi idrak prosesləri insana biliklər əldə əldə etməkdə necə kömək edir? Özünün diqqətinin xüsusiyyətləri haqqında təsəvvürlərə malik olmaq insana öz diqqətinin imkanlarını düzgün qiymətləndirmək, praktik fəaliyyətdə ona uyğunlaşmağa çalışmaq imkanı verir. İnsan öz diqqətinin

zəifliyini aşkar etdikdə bundan yaxa qurtarmaq üçün iradi səy göstərir, bu halda diqqətin ali təzahür formaları olan ixtiyari və vasitəsiz diqqət idarə olunan xarakter kəsb etmiş olur. Diqqət haqqında biliklər eyni ilə bizə şəxsi və işgüzar qarşılıqlı ünsiyyətdə olduğumuz adamlarla münasibətlərimizi normal qurmaqda yardımçı olur. Onların diqqətlərinin xüsusiyyətlərini bilməklə biz onlara normal uyğunlaşır və birgə fəaliyyət zamanı mümkün çətinlikləri aradan qaldırmış oluruq. Bütün insanlarda diqqətin müəyyən qüsurlu cəhətləri vardır ki, bu həm vasitəsiz və qeyri-ixtiyari, həm də vasitəli və ixtiyari diqqətə aid edilə bilər.

1. Diqqətin psixodiaqnostikası

İnsanın diqqəti müxtəlif xassələrlə xarakterizə olunur. Daha geniş yayılmış və vacib olan xassələr aşağıdakılardır: həcm, məhsuldarlıq, konsentrasiya, paylanma, davamlılıq və keçirilmə.

Diqqətin **həcmi** adətən belə qiymətləndirilir: İnsana çox qısa vaxt ərzində (bir neçə on saniyəlik ərzində) bir neçə informasiya vahidlərinin məcmuyu, məsələn, sadə təsvirlər, hərflər, sözlər, rəqəmlər, səslər və s. təqdim olunur. Bundan dərhal sonra adamdan nəyi görə, eşidə və s. bildiyini qeyd etmək xahiş olunur. Onun bu an yadda saxladığı obyektlərin miqdarı diqqətin həcmi kimi nəzərdən keçirilir. Diqqətin **məhsuldarlığı** adətən insanın konkret zaman vahidi ərzində iş prosesində diqqətinin yüksək konsentrasiyası və davamlılığı kimi qiymətləndirilir.

Diqqətin **konsentrasiyası və paylanması** bir-biri ilə bağlı olan, lakin eyni zamanda bir-birinə zidd xarakterik xüsusiyyətlər kimi nəzərdən keçirilir. Psixodiaqnostika praktikasında onlar adətən eyni bir metodikanın köməyi ilə öyrənilir və qiymətləndirilir. Bu metodikaya aid edilən variantların birində adama məkan və ya müstəvidə daha çox yer tutan əhəmiyyətli dərəcədə məkanı əhatə edən, nisbətən kiçik obyektlər çoxluğu təqdim olunur. Sınanılan şəxs çox qısa vaxt ərzində məkanda və ya müstəvinin daha kiçik hissəsində olan qədər mümkün qədər daha çox detallı görmək (diqqətin konsentrasiyası),

başqa halda əksinə, onların mümkün qədər daha çox hissələrini görmək (diqqətin paylanması) tapşırığı alır.

“Korrektura sınağı”“ metodikası

“Korrektura sınağı“ metodikasına aid blank

**sxavsxevinaisxnvxksnaisexvxvenais
h
vnxivsnavsavsnaekeaxvkesvsnaisaisna
nxisxvkekvxivxeisneinaienkkkkekvk
xakxnskaisvekvxnaisnxekxisnakskvxkv
isnaikaexkisn aik xexeisnaxkekxvisnai
snaisvnxvvaisnaxekeksnaksveeveaisna
kxkeknvisnkxvexsnaiskesiknaesnkxkvi
aisnaexkvenvxkeaisnkaisknvevnkvxavei
kaxveivnaxienai kvi eakeivaksveiksnav
nkesnksvxiesvxknvsvskvevkniesaviexev
xeivkaisnasnaisxakbnnaxsxaienaisnais
evxkxsneisnaisnkvkxvekekvvnaisnaisn
avsnaxkasesnaisesxkvaisnasavkxsneis
vikvenaienekxavixnvixkxexnvisnvseax
nkexvivnaeisnviaeavaenxvxvisnaeiekai
keisnesaeixvkeveisnaeaisnkvxexikxnke
eakaekxevskxekxnaisnkvevesnaiskek
isneisnviexkvxeivnakisx aiev kevkixe
vxvksisnaiaienaksxkivxnikisnaivesna
snaikvexkvkesvksnxiasnaksxkvxeaes
isnaiexkekexixnvxakeisnaikxvsxnviex
snaisakvsnxaesxaisnaenkisxkekxvsvkn
ekxeknaivkvkxexisnaixkaxenaienikvke
exvkviexaiexekvsneiesvnevisnaeaxnxk
isnaieinevisnaivevxisvai evxeixskei**

kevxvaes nasnkisxeaexkvexeaisnasvais
xveksnkisekaeksnaiiexsexsnaisnvekx
avenaxiakxveiveaikvavixnaxksvxexivx
vnsieaxsnanaesnvksnxaevikaiknknnavsn
siaesvkxeksnaksxvxksnxksvexkasnais
naisnxavkevkieisnainxasn eksxevkxe
xevxenvixnkvxeknaisnxaivenaixnxkvxe
vkevxaisnaxkvnvaiensxvkxeaisnavxsvk
kisknkeknsviasvaexsxvaisnaekxekaivna
aenkaisxaisnxisvkvs ekxvekisnaisnais
iskaikvkknvxskvnaienisnaxavknvexva
evxevnaiskaianakxkvkeveknxiskaisnv
naisnxsxvkisnai exekxnaisnvexveisnxv

sxem 7

Bu metodikanın köməyi ilə diqqətin məhsuldarlığı, dayanıqlığı, paylanması və keçirilməsi kimi xüsusiyyətləri qiymətləndirmək mümkündür. Bunun üçün sizə (sxem 7) müxtəlif üsullarla hərflərin üstündən xətt çəkmək tapşırığı verilir.

Eksperimentin başlanğıcında sınınilan şəxslər aşağıdakı təlimatla tanış edirlər:

Sizin qarşınızda sətirlər üzrə təsadüfi hərflər yığın olan blank qoyulmuşdur. Beş dəqiqə ərzində siz aşağıdakı tapşırığı yerinə yetirməlisiniz:

Birinci dəqiqə ərzində siz bu blankda - “V” və “I” hərflərini axtarıb tapmalı, onların üstündən xətt çəkməli;

İkinci dəqiqə ərzində həmin blankda digər 2 hərfin- “S” və “K” hərflərinin üstündən başqa cür xətt çəkməli;

Üçüncü dəqiqə ərzində yenidən birinci tapşırığın icrasına qayıtmalı;

Dördüncü dəqiqədə ikinci tapşırığın icrasını davam etdirməli, bu qayda ilə işi beşinci dəqiqənin sonunadək davam etdirməlisiniz.

Hər dəqiqənin sonunda sizə “Xətt çəkin!” komandası veriləcək. Bu o deməkdir ki, siz qaldığınız sətirdə üfiqi xətt çəkir, yeni komanda veriləndə işi qaldığınız yerdən davam etdirirsiniz. Diaqnostik eksperimentin sonunda, yəni beş dəqiqə başa çatdıqda sizə yekunlaşdırıcı “Dayanın!” komandası veriləcək, bu halda siz işi dayandırır, qaldığınız sətirdə iki üfiqi xətt çəkirsiniz.

Nəticələrin işlənməsi və təhlili

Sınanılan şəxs tərəfindən hər bir dəqiqə ərzində (Bir “Xətt çəkin!” komandasından başqa belə komandayadək) nəzərdən keçirilən hərflərin miqdarı müəyyən edilir. Bu cür göstəricilərin sayı 5-ə bərabərdir, çünki bu metodika üzrə işə cəmi 5 dəqiqə vaxt ayrılır. Hər bir dəqiqə ərzində əldə edilən nəticələr müvafiq olaraq N_1, N_2, N_3, N_4, N_5 olmaqla qeyd olunur. Bundan sonra sınanılan şəxs tərəfindən hər bir dəqiqə ərzində buraxılan səhvlərin miqdarı müəyyən edilir. Buraxılmış və düzgün xətt çəkilməmiş hərflər səhv kimi qiymətləndirilir. Nəticədə hər bir dəqiqə ərzində buraxılmış səhvlərin miqdarını əks etdirən aşağıdakı göstəricilər - n_1, n_2, n_3, n_4, n_5 alınır. Əvvəlki hallarda olduğu kimi, rəqəmlər dəqiqələrin ardıcılığını əks etdirir.

Nəticə hər bir dəqiqə ərzində diqqətin məhsuldarlığını, davamlılığını, paylanması və keçirilməsini ümumi şəkildə əks etdirən aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$B_k = \frac{0,5N_k - 2,8 n_k}{60}$$

Burada B_k -inteqral göstərici olub hər bir dəqiqə ərzində diqqətin məhsuldarlığını, davamlılığını, paylanmasını və keçirilməsini əks etdirir, “ k “ - nın indeksi 1-dən 5 -dək dəyişir.

N_k - sınanılan şəxs tərəfindən hər bir dəqiqə ərzində nəzərdən keçirilən hərflərin miqdarını əks etdirir.

n_k - sınımlan şəxs tərəfindən hər bir dəqiqə ərzində buraxılan səhvlərin miqdarını əks etdirir.

Bundan sonra diqqətin alınan nəticələri (Qrafik 1) olduğu kimi nöqtələrlə xüsusi qrafikdə əks olunur .

**Diqqətin məhsuldarlığı, paylanması və keçirilməsini əks etdirən
integral göstərici (B_k)**

Qrafik 1

Bu nöqtələr bir-biri ilə ardıcıl sınıq xəttlə birləşdirilir. Nəticədə diqqətin dəqiqədən dəqiqəyə dəyişməsini əks etdirən, onun məhsuldarlığı, davamlığı, paylanması və keçirilməsinə aid qrafik dəyişkənlik alınır. Bu qrafik belə təhlil olunur. Əvvəlcə diqqətin məhsuldarlığı qiymətləndirilir. Əgər qrafikin nöqtələrinin çoxu iki üfiqi xətlə hüdudlanmış zonanın daxilində yerləşirsə, bu diqqətin məhsuldarlığının normal olduğunu bildirir.

1-davamlı diqqətin qrafiki

2-əvvəlcə zəif, iş zamanı güclənən diqqətin qrafiki.

3-davamsız diqqətin qrafiki.

4-dalğın diqqətin qrafiki.

Əgər bu qrafikdə nöqtələrin çoxu üfiqi xətlərin hüdudları xaricində yerləşirsə, sınınilan şəxsin diqqəti çox məhsuldar hesab olunur.

Əgər qrafikin nöqtələri üfiqi xətlərin hüdudlarından aşağı zonada yerləşirsə bu diqqətin az məhsuldar olduğunu bildirir. Bu şəkildə 4 qrafik təsvir olunub. Qrafik 1-də bütün nöqtələr eyni ordinantda yerləşir və bir-birindən 0,5 qədər fərqlənir, bu diqqətin davamlığını əks etdirir. Qrafik 2-də əyri birinci dəqiqədən 5-ci dəqiqəyədək tədricən qalxır, bu diqqətin əvvəlcə konsentrasiyasının zəif olduğunu və tədricən yüksəldiyini bildirir. 3-cü qrafik diqqətin davamsız olduğunu və həmin səviyyədə qaldığını, 4-cü qrafik isə sınınilan şəxsin diqqətinin xeyli pisləşdiyini və dalğınlığın yüksək olduğunu göstərir.

“Ədədi cədvəllər“ metodikası

Müasir pıxodiaqnostika praktikasında diqqətin davamlığı və paylanmasını qiymətləndirmək üçün daha sadə bir metodikadan istifadə olunur. Bu metodika “ədədi cədvəllər“ metodikası adlanır. Doğrudur, bu metodika az dəqiq olsa da, onun həyata keçirilməsi və lazımi nəticələrin əldə edilməsi üçün daha az vaxt tələb olunur. Bu metodikadan diqqətin qeyd olunan iki xüsusiyyətini təxmini qiymətləndirmək lazım gəldikdə istifadə etmək tövsiyyə olunur. 4 a, b, v, q, d cədvəllərində (5 cədvəl) hər birində 25 dama vardır və bu damalarda təsadüfi qaydada 1-dən 25-dək ədədlər yerləşdirilmişdir.

9	5	11	23	20
14	25	17	1	6
3	21	7	19	13
18	12	24	16	4
8	15	2	10	22

Cədvəl 4 a

21	12	7	7	20
6	15	17	3	18
19	4	8	25	13
24	2	22	10	5
9	14	11	23	16

Cədvəl 4 b

22	25	7	21	11
6	2	10	3	23
17	12	16	5	18
1	15	20	9	24
19	13	4	14	8

Cədvəl 4 v

14	18	7	24	21
22	1	10	9	6
16	5	8	20	11
23	2	25	3	15
19	13	17	12	4

Cədvəl 4 q

5	14	12	23	2
16	25	7	24	13
11	3	20	4	18
8	10	19	22	1
21	15	9	17	6

Cədvəl 4 d

Bu metodikadan istifadə qaydası aşağıdakı kimidir:

Sınanılan şəxs ardıcıl olaraq bu cədvəllərin hamısına baxır və onların hər birində 1-dən 25-dək ədədləri tapır və göstərir. Bu zaman sınanılan şəxsin hər cədvəl üzərində işə sərf etdiyi vaxt ölçülür. Bütün cədvəllər üzərində işə sərf olunan vaxtın cəmi hesablanır və cədvəllərin sayına, yəni beşə bölünür. Beləliklə, hər bir cədvəl üzərində işə sərf olunan vaxtın orta göstəricisi müəyyən edilir. Bu göstərici diqqətin paylanması əks etdirir.

Diqqətin **davamlılığını** müəyyən etmək üçün hər bir cədvəl üzərində işə sərf olunan vaxtı müqayisə etmək lazımdır.

Əgər bu vaxt göstəricisi birinci cədvəldən beşinci cədvələdək əhəmiyyətsiz dərəcədə dəyişirsə, yəni hər bir cədvəl üzərində işə sərf olunan vaxt 10 saniyədən çox deyilsə, onda diqqətin davamlılığının mövcudluğundan danışmaq olar. Əks halda, hər bir cədvəl üzərində işə sərf olunan vaxt 10 saniyədən çoxdursa, diqqət kifayət qədər davamlı hesab edilmir.

«Ədədlərin yerləşdirilməsi» testi

Təklif olunan bu test ixtiyari diqqətin səviyyəsinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onun nəticələri yüksək diqqətlik tələb edən peşələrə şagirdlərin yönəldilməsi üçün faydalı və etibarlı amil hesab edilə bilər.

Sınanılan şəxsə stimulyator kimi 25 damada pərakəndə qaydada yazılmış blank və 25 damaya bölünmüş əlavə ağ blank verilir.

16	37	98	29	54
----	----	----	----	----

80	92	46	59	35
43	21	8	40	2
65	84	99	7	77
13	67	60	34	18

2 dəqiqə ərzində sınınilan şəxs ona göstərilən pərakəndə qaydada yazılmış ədədləri damalara bölünmüş ağ blankda artan sıra ilə yazmalıdır. Ədədlər sətri olaraq yazılır və heç bir işarə qoymağa yol verilmir.

Testin nəticələri düzgün yazılmış ədədlərin sayı ilə qiymətləndirilir. Orta norma 22 və yüksək göstərici hesab edilir.

Bu testdən fərdi və qrup halında iş prosesində istifadə etmək olar. Qrup halında işi eksperimentatorun iştirakı ilə aparmaq tövsiyyə olunur.

2. Hafizənin psixodiaqnostikası

İnsanın özünün və ətrafdakı başqa adamların hafizəsi və mnemik proseslərinin xüsusiyyətləri haqqında düzgün təsəvvürə malik olması ona heç də az fayda vermir. Hafizə haqqında biliklərin insana nə kimi konkret fayda verdiyini aydınlaşdırmazdan əvvəl hafizənin hansı əsas növlərinin olduğuna diqqət yetirmək yerinə düşər. Psixoloji ədəbiyyatlarda sadalanan hafizə növlərinin əsasları bunlardır: mexaniki və məntiqi hafizə, qeyri-ixtiyari və ixtiyari hafizə, vasitəli və vasitəsiz hafizə, görmə, eşitmə, emosional, hərəkət, rəşional, qısamüddətli, uzunmüddətli, operativ və s. Hafizənin bir sıra növləri insanda doğularkən mövcud olur və təbiət tərəfindən verilir. Onlar əsasən mərkəzi sinir sisteminin quruluşundan və funksiyalarından asılıdır. Hafizənin digər növləri, xüsusilə əksəriyyəti həyatda insanın başqaları ilə fəaliyyəti və ünsiyyəti prosesində üzə çıxır, inkişaf edir və təkmilləşir.

Yaş artdıqca hafizənin təbii verilən növləri tədricən zəifləyir ki, bu da bir sıra səbəblərlə bağlıdır. **İlk növbədə** insana təbiətən verilən hafizə növlərindən insan yaş artdıqca az-az istifadə edir, çünki onlar az məhsuldar və əmək tutumludur, həyat fəaliyyəti prosesində insan yeni məhsuldar növlərə daha çox istinad etməli olur; **İkincisi**, hafizənin başlıca orqanı olan beyin zaman keçdikcə, insan yaşa dolduqca qocalır, özünün informasiyanı yaddasaxlama, yadasalma və tanıma imkanlarını itirir; **Üçüncüsü**, öz hafizəsinin xüsusiyyətlərinə bələd olan insan daha çox hafizənin məhsuldar növlərindən faydalanır, zaman keçdikcə, təbii şərtlənmiş hafizə növləri əsasında məşqlər aparmağı təxirə salır.

Hafizənin həcmi onun əsas xarakteristikalarından biridir. Ona görə də onun görmə, eşitmə və hərəkət kimi növlərinin qiymətləndirilməsinə başlamazdan əvvəl həcmi müəyyənləşdirilir. Bununla belə, sınılan şəxsin hafizəsinin həcmi psixodiagnostik metodikalar əsasında yoxlamazdan əvvəl sınılan şəxsdə adları qeyd olunan hafizə növlərindən hansının üstünlük təşkil etdiyini bilmək lazımdır.

Bu məqsədlə eyni bir informasiya həmin şəxsə müxtəlif üsullarla verilir və onun bu informasiyanı hafizənin hansı növləri vasitəsilə daha yaxşı qavradığı, yadda saxladığı müəyyənləşdirilir.

Bir çox hallarda psixoloqlar informasiyanın yaddasaxlanılmasının həcmi ilə deyil, əksinə unutma ilə maraqlanırlar. Bu halda sınılan şəxsə müəyyən miqdar informasiyanı yaxşı öyrənib səhsiz yadda saxlamaq göstərişi verilir, sonra isə müəyyən vaxtdan sonra (bir neçə saat, gün və ya həftədən sonra) bu məlumatın hansı hissəsinin yadda saxlanıldığı yoxlanılır. Artıq psixoloji tədqiqatlar vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, hafizədə möhkəmləndirilmiş materialların bir gün sonra 77,6%-i, dörd gün sonra 66,4%-i, on gün sonra isə 62,7%-i yadda qalır.

Hər bir adamın hafizəsində unutma tempini müəyyən etmək üçün öyrənilmiş eyni materialı hər gün yoxlamaqla qrafik tərtib etmək və bu yolla

unutmanın və ya yaddasaxlamaları dinamikasını öyrənmək mümkündür.

İnsanda vasitəli yaddasaxlamaların həcmi müəyyən etmək üçün ona müəyyən informasiya vahidi, məsələn, mücərrəd sözlər verilir və onların hansı köməkçi mnemotexniki şəkillərlə, deyək ki, həmin sözlərə aid şəkillərlə və ya sözlərin daxil olduğu geniş mətn vasitəsilə yadda saxlamasına şərait yaradılır. Adətən belə şəkilləri sınınilan şəxs özü çəkir və bundan sözləri yadda saxlamaq üçün köməkçi vasitə kimi istifadə edir. Daha sonra o, metodikaya uyğun olaraq soruşulan informasiyanı həmin şəkillər vasitəsilə yada salır.

Psixodiagnostika təcrübəsində həm ixtiyari, həm də qeyri-ixtiyari hafizə növlərinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi metodikaları vardır. İndi isə hafizə diaqnostikasının nisbətən sadə və geniş yayılmış 3 metodikası ilə tanış olaq: Onlardan biri əzbərləmə prosesinin dinamikasını, digəri dominant hafizə tipini, üçüncüsü isə vasitəli yaddasaxlamaların xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir.

Yaddasaxlamaların sürəti və dinamikasının təyin edilməsi

Sizə qarışıq sırada verilmiş 20 üçrəqəmli ədədi 8-10 dəfə yadda saxlamağa cəhd etməklə əzbərləmək və səhsiz olaraq yada salmaq tapşırığı veilir. Bu ədədlər sırası, məsələn, belə ola bilər: 659, 326, 184, 927, 541, 239, 486, 712, 594, 172, 368, 513, 649, 278, 153, 497, 916, 351, 276, 148.

Əzbər yaddasaxlama belə aparılır. Eksperimentator hər ədədi bir saniyə interval olmaqla sıranı başdan-ayağa oxuyur. Sınınilan şəxs qeyd olunan ədədlər sırasını yaddasaxlamağa çalışır. Bundan sonra sınınilan şəxs həmin ədədləri yada salır və deyir. Eksperimentator hər bir düzgün cavabı qeyd edir. Əgər sınınilan şəxs birinci cəhdə 6, ikincidə 10, üçüncüdə 12 və s. ədədi yaddasaxlamağa nail olmuşsa, deməli, dinamika yüksələn xətt üzrə gedir. Bu proses qrafik şəkildə qeyd olunur. Şaquli xətt yaddasaxlama üçün

cəhdlərin sayını, üfiqi xətt isə hər bir cəhddən sonra yadda saxlanılmış ədədlərin sayını göstərir.

Nəticələrin təhlili

Eksperimentin nəticələrinə görə tərtib edilən yaddasaxlama qrafiki yadda saxlamanın sürəti və dinamikasını əks etdirməklə aşağıdakı qaydada təhlil edilir və qiymətləndirilir. Əgər qrafikin əyrisi birinci cəhddən sonuncu cəhddək tədricən yuxarı qalxırsa, belə nəticə çıxarılır ki, sınınilan şəxs yaxşı yadda saxlama dinamikasına malikdir. Əgər əyri qrafikin bəzi sahələrində yuxarı qalxır, bəzən isə üfiqi vəziyyət alırsa deməli sınınilan şəxs orta səviyyəli yaddasaxlama dinamikasına malikdir. Əgər hər bir cəhddən sonra əyri gah qalxır, gah enirsə, deməli, sınınilan şəxsin yadda saxlama prosesini dinamikası aşağı səviyyədədir.

Alınmış qrafik əsasında yaddasaxlamanın sürətini də müəyyən etmək mümkündür.

Yaddasaxlamanın sürəti alınmış qrafik əsasında aşağıdakı qaydada qiymətləndirilir. Əgər 8-10 cəhddən sonra sınınilan şəxs 15- dən 20-dək üç rəqəmli ədədi səhsiz olaraq yada sala bilirsə, deməli, həmin adamın əla yaddasaxlama sürəti vardır. Əgər sınınilan şəxs 10-15 rəqəmi səhsiz olaraq yaddasaxlamağa nail ola bilirsə, onun yaddasaxlama sürəti yaxşı, 8-10 ədədi yaddasaxlamağa nail olanın nəticələri orta, 6-8 rəqəmi yaddasaxlayanın yaddasaxlama göstəriciləri pis hesab edilir. Ən nəhayət, təqdim edilən 20 üçrəqəmli ədəddən 4-və daha az ədədi yaddasaxlayan şəxsin yaddasaxlama sürəti çox pis hesab olunur.

Dominant hafizə tipinin müəyyən edilməsi

Dominant (üstün) hafizə tipinin təyin edilməsi məqsədi ilə yaddasaxlamaq üçün material müxtəlif üsullarla, görmə və eşitmə üsulları ilə təqdim olunur. Bunun üçün materialın yaddasaxlanılma məhsuldarlığı hər bir

üsul üçün ayrıca qiymətləndirilir, müqayisə olunur və üstün hafizə tipi haqqında nəticə çıxarılır.

Yaddasaxlama üçün, məsələn, aşağıdakı dörd sıra sözlər verilir:

1. Əl, şkaf, pero, saat, stul, fikir, pəncərə, çay, köynək, qarpız;
2. Radio, ayaq, ağac, şaxta, qarğa, düymə, lampa, stəkan, xəritə, daş;
3. Maşın, səs, dirək, xalça, anbar, ətir, dəzgah, qrup, mebel, çəkmə;
4. Çərçivə, at, çəki, skrepka, pələng, kostyum, çəngəl, divar, çiçək, ədəd.

Birinci halda sınınilan şəxsə əvvəlcə birinci, sonra ikinci sıradakı sözlər oxunur. Bu, eşitmə üsulu ilə yaddasaxlamanın həcmnin təyin edilməsinə xidmət edir.

İkinci halda sınınilan şəxsin qarşısına üçüncü və dördüncü sıradakı sözlər yazılmış vərəq qoyulur və o, bu sözləri özü oxuyur. Bu, görmə üsulu ilə yaddasaxlamanın həcmnin müəyyən edilməsinə xidmət edir. Hər bir sıradakı sözlərin oxunmasına 10 saniyə vaxt ayrılır. Bundan sonra sınınilan şəxs ardıcıl olaraq uyğun sıranı yada salır. Hafizədə düzgün yaddasaxlanılmış sözlərin miqdarı aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$\Theta_y = \frac{m}{n} \cdot 100 \%$$

Burada Θ_y — yaddasaxlamanın əmsalı;

m — hər bir sıradakı sözlərin sayını;

n – yaddasaxlanılmış sözlərinin sayını bildirir.

Bu düstur vasitəsilə həm eşitmə, həm də görmə üsulu ilə müvafiq sıradakı sözlərin yaddasaxlanılmasının orta əmsalı hesablanır. Əldə edilən nəticələr (eşitmə üsulu və görmə üsulu ilə yaddasaxlamanın əmsalları) müqayisə edilir, sınınilan şəxsin dominant hafizə tipi müəyyənləşdirilir.

Vasitəli yaddasaxlamanın diaqnostikası

Bu metodikada eyni bir materialın vasitəli və vasitəsiz yaddasaxlama üsulu ilə məhsuldarlığının nəticələri müqayisə olunur. Tam müqayisə üsulu ilə qeyd olunan hər iki yaddasaxlama üsulundan hansının məhsuldar və neçə

dəfə məhsuldar olması haqqında konkret nəticə çıxarılır.

Bu metodikanı həyata keçirmək üçün irəlicədən hər birində 20 söz yazılmış 2 sıra hazılanır. Bu sözlər cəlbedici anlayış mənası verməlidir.

Məsələn:

1. Sanksiya	1. İnikas
2. Fantaziya	2. Abstraksiya
3. Qərar	3. Substansiya
4. Ehtimal	4. Münasibət
5. Estetika	5. Çağırış
6. İntuisiya	6. Mühakimə
7. Cəlbedicilik	7. Mümkünlük
8. Səbr	8. İntonasiya
9. Anlayış	9. Şübhə
10. Təfəkkür	10. Nifrət
11. Məkan	11. Əhəmiyyət
12. Yaradılış	12. Prinsipiallıq
13. Qanunçuluq	13. Qavrayış
14. Tanımaq	14. Meyl
15. Qabiliyyət	15. Düşüncə
16. İnduksiya	16. Avantiyura
17. İnşa	17. Sakitlik
18. Yaradıcılıq	18. Analogiya
19. Sazlamaq	19. Rəhmdillik
20. Üz döndərmək	20. Şadlıq

Diagnostika iki mərhələni əhatə edir. **Birinci mərhələdə** sınılan şəxsə birinci sıradakı sözlər arasında 1 saniyə interval olmaqla oxunur. Sonra sınılan şəxs heç bir vasitədən istifadə etmədən həmin sözləri yada salır.

İkinci mərhələdə sınınilan şəxsə ikinci sıradakı sözlər həmin intervalla oxunur və həmin şəxsə qavranılan sözləri daha yaxşı yadda saxlamaq üçün sözə aid şəkil çəkmək ixtiyarı verilir. Əgər sınınilan şəxs şəkil çəkə bilmirsə, sözlərin oxunması intervalını 5 saniyəyə qədər uzatmaq olar. Dinləmə başa çatdıqdan sonra sınınilan şəxs həmin sözləri söyləməlidir.

Həm birinci, həm də ikinci halda vasitəli və vasitəsiz yaddasaxlamanın uyğun göstəriciləri yuxarıda göstərilən düsturla hesablanır. Ən nəhayət, vasitəli yaddasaxlama əmsalı vasitəsiz yaddasaxlama əmsalına bölünür, vasitəli yadda-saxlamanın vasitəsiz yaddasaxlamaya nəzərən neçə dəfə məhsuldar olması tapılır.

«Obrazlı hafizə» testi

Bu test hafizəni öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ondən daha çox yuxarı sinif şagirdlərinin peşəyönümündə, peşə meyllərinin öyrənilməsində istifadə olunur. Testin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sınınilmış şəxsə 20 saniyə müddətində 16 obraz təsvir olunmuş aşağıdakı cədvəl göstərilir. Sınınilan şəxs bu obrazları yadda saxlamalıdır. Sınınilan şəxs mümkün qədər daha çox obrazı yadda saxlamalı və xatırlamağa çalışmalıdır. O, yadda saxladığı obrazları sözlə ifadə edə və ya çəkə bilər.

Şəkil 28

Testin nəticələri qiymətləndirilərkən 6 və ya daha çox düzgün yadda saxlanılmış obraz norma olaraq götürülür.

Testdən qrup halında və fərdi iş prosesində istifadə etmək olar.

3. Ümumi intellektual qabiliyyətlərin tədqiqi

İntellekt - insanın malik olduğu əqli qabiliyyətlərin məcmuyudur. İnsanın intellektual inkişafında iki əsas səviyyə – təfəkkür və nitq xüsusi olaraq fərqləndirilir. Bundan başqa intellektin strukturuna əyani hərəkəti və yaxud praktik və əyani obrazlı təfəkkür daxildir. Ona görə də insanın təfəkkürünün psixodiagnozistikasını həyata keçirərkən təfəkkürün sözlü-məntiqi növü ilə yanaşı, bu iki növünü də qiymətləndirmək zəruridir. Psixodiagnostika təcrübəsində insanın bütövlükdə təfəkkürünün inkişaf səviyyəsini, ayrı-ayrılıqda isə riyazi və linqvistik təfəkkürü qiymətləndirmək üçün geniş istifadə olunan testlərdən biri Ayzenk testidir. Bu test metodikası sizə məntiqi düşünmək, əqldə düzgün və sürətli hesablamaq qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda təfəkkürün psixodiagnostikası üçün çoxsaylı metodlar mövcuddur. Onlardan bəziləri kompleks xarakter daşıyır və insanın intellektinin bütövlükdə qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir. Bunlar bir qayda olaraq **ümumi intellekt testləri** adlanır və tərkibində insan təfəkkürünün müxtəlif növlərinin qiymətləndirilməsinə aid müxtəlif məsələlərin həlli geniş yer tutur. Belə testlərə Veksler testini, Ayzenk testini, Amthauer testini, əqli inkişafın məktəb testini (ƏİMT) misal göstərmək olar. İntellektin öyrənilməsinə aid edilən digər metodikalar xüsusi metodikalar olub, təfəkkürün ayrı-ayrı növlərinin öyrənilməsinə xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu metodikalar vasitəsilə əldə edilən informasiyalar hər hansı adamın intellektual baxımdan inkişaf səviyyəsini heç də tam əks etdirə bilməz. Onların nəticələri yalnız təfəkkürün ayrı-ayrı növlərinin inkişaf səviyyəsini göstərir.

Kompleks xarakterli testlər öz-özlüyündə mürəkkəb və çox zəhmət tələb edən testlərdir. Onlara daxil edilən bütün məsələlərin həlli və mövcud bütün suallara cavabların alınması üçün adətən bir saatdan bir neçə saatadək vaxt

tələb olunur. Bəzən belə testlər həcmcə elə böyük olur ki, onları bütöv bir kitabla müqayisə etmək olar (Məsələn, Ayzenk testi) .

Odur ki, biz bəzi testlərdən fraqmentlər verməklə kifayətlənəcəyik. Lakin veriləcək test nümunələri elə seçilməlidir ki, onlar təfəkkürün inkişaf səviyyəsini praktik olaraq kifayət qədər düzgün qiymətləndirməyə imkan verir.

Bütövlükdə həmin testlərlə tanış olmaq istəyənlər kitabın sonunda tövsiyə olunan siyahıdakı ədəbiyyatlardan faydalana bilərlər.

“Məntiqi qanunauyğunluqlar” testi(Linnman testi)

Metodika sınınilan şəxsin qarşısına yazılı şəkildə ədədlər sırası olan vərəq qoyulur. O, sıraları təhlil etməli və onların hər birinə aid qanunauyğunluğu müəyyən etməli, hər bir sətərə iki ədəd əlavə etməklə qanunauyğunluğu düzgün tapdığını sübut etməlidir. Tapşırığın yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxt qeydə alınır.

Ədədi sıralar:

- 1) 2; 3; 4; 5; 6; 7
- 2) 6; 9; 12; 15; 18; 21
- 3) 1; 2; 4; 8; 16; 32
- 4) 4; 5; 8; 9; 12; 13
- 5) 19; 16; 14; 11; 9; 6
- 6) 29; 28; 26; 23; 19; 14
- 7) 16; 7; 4; 2; 1; 0; 5
- 8) 1; 4; 9; 16; 25; 36
- 9) 21; 18; 16; 15; 12; 10
- 10) 3; 6; 8; 16; 18; 36

Düzgün cavablar:

- 8; 9
- 24; 27
- 64; 128
- 16; 17
- 4; 1
- 8; 1
- 0; 25; 0; 125
- 49; 64
- 9; 6
- 38; 76

Cavabların doğruluğunu və sınınilan şəxsdə məntiqi təfəkkürün inkişaf səviyyəsini ədədi sıraların qarşısında verilmiş düzgün cavablar əsasında müəyyən etmək olar.

“Əqli nəticələrin məntiqiliyi” testi

Sınanılan şəxsə aşağıdakı mühakimələr və onlardan çıxarılan əqli nəticələr ucadan oxunur. Bu nəticələrdən bəziləri doğru, bəziləri isə yanlışdır. Sınanılan şəxs doğru və yanlış əqli nəticələri müəyyən etməlidir. Hər bir tapşırıq üzərində fikirləşmək üçün 10 saniyə vaxt ayrılır.

1. Bütün metallar elektrik keçirir. Civə metaldır. Deməli, civə elektrik keçirir.
2. Bütün ərəblər qarayanızdır. Əhməd qarayanızdır. Deməli, Əhməd ərəbdir.
3. Bəzi kapitalist ölkələri NATO-nun üzvüdür. Yaponiya kapitalist ölkəsidir. Deməli, yaponiya NATO-nun üzvüdür.
4. Bütün Sovet İttifaqı Qəhrəmanları Lenin ordeni ilə təltif edilmişlər. İvanov Lenin ordeni ilə təltif olunub. Deməli, İvanov Sovet İttifaqı Qəhrəmanıdır.
5. Dələduzluqla məşğul olan adamlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər. Abbasov dələduzluqla məşğul olmamışdır. Deməli, Abbasov cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməyəcək.
6. Bütün ali məktəb tələbələri məntiqi öyrənirlər. Smirnov Məntiqi öyrənir. Deməli, Smirnov ali məktəb tələbəsidir.
7. İkinci idarənin bəzi işçiləri hüquqşunasdır. Fomin hüquqşunasdır. Deməli, Fomin ikinci idarənin işçisidir.
8. Bütün Azərbaycan vətəndaşları təhsil hüququna malikdir. Kərimov Azərbaycan vətəndaşıdır. Deməli, Kərimov təhsil hüququna malikdir.
9. Bütün metallar əriyir. Qızıl metaldır. Deməli, qızıl əriyir.
10. Yağış yağanda evlərin damı islanır. Evlərin damı islanmışdır. Deməli, yağış yağır.
11. Bütün kommunistlər müharibə əleyhinə çıxış edirlər. Cons müharibə əleyhidardır. Deməli, Cons kommunistdir.
12. Konqonun bütün yerli əhalisi zəncidir. Məhəmməd zəncidir. Deməli, Məhəmməd Konqo vətəndaşıdır.

13. Bütün III kurs tələbələri ƏMH normasının ikinci pilləsinin normativlərini ödəmişlər. Akif ƏMH normasının II pilləsinin normativlərini ödəmişdir. Deməli, Akif III kurs tələbəsidir.
14. Bəzi kapitalist ölkələri “Ümumi bazar” təşkilatına daxildir. Türkiyə kapitalist ölkəsidir. Deməli, Türkiyə “Ümumi bazar” ölkələri təşkilatının üzvüdür.

Nəticələrin işlənilməsi və təhlili

1,8,9-cu mühakimələrə aid əqli nəticələr doğurur. Digər bütün əqli nəticələrdə yanlışlıqlar vardır. Nəticələri qiymətləndirmək üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə etmək lazımdır.

“Əqli nəticələrin məntiqiliyi” testinə açar.

Səhvlərin sayı	Ballar	Məntiqilik səviyyəsi
0	5	Mühakimələrdə yüksək məntiqilik, ya da mühakimələrdə səhvləri daha tez “tutmaq”
1	4	Yaxşı məntiqi səviyyə
2-3	3	Orta məntiqi səviyyə, mühakimələrdə bəzən məntiqsizliyə yol vermə, başqalarının mürəkkəb mühakimələrində səhvləri tuta bilməmək
4-6	2	Aşağı məntiqi səviyyə, tez-tez məntiqi səhvlərə yol vermə

Məntiqi düşünmək bacarığının diaqnostik metodikasına aid məsələlər

1. A B-dən 6 dəfə böyükdür.
B V-dən 7 dəfə kiçikdir.

V A - - - - - ?

2. A B-dən 10 dəfə kiçikdir
B V-dən 6 dəfə böyükdür.

A V-----?

3. A B-dən 3 dəfə böyükdür.
B V-dən 6 dəfə kiçikdir.

V A-----?

4. A B-dən 3 dəfə böyükdür.
B V-dən 5 dəfə kiçikdir.

A V-----?

5. A B-dən 3 dəfə kiçikdir.
B V-dən 5 dəfə böyükdür.

V A-----?

6. A B-dən 9 dəfə böyükdür.
B V-dən 12 dəfə kiçikdir.

V A-----?

7. A B-dən 9 dəfə böyükdür.
B V-dən 4 dəfə kiçikdir.

V A-----?

8. A B-dən 3 dəfə kiçikdir.
B V-dən 7 dəfə böyükdür.

A V-----?

9. A B-dən 5 dəfə kiçikdir.
B V-dən 6 dəfə böyükdür.

V A-----?

10. . A B-dən 2 dəfə böyükdür.
B V-dən 5 dəfə kiçikdir.

A V-----?

11. A B-dən 3 dəfə kiçikdir.
B V-dən 4 dəfə böyükdür.

V A -----?

12. A B-dən 2 dəfə böyükdür.
B V-dən 5 dəfə kiçikdir.

A V -----?

13. A B-dən 10 dəfə kiçikdir..
B V-dən 3 dəfə böyükdür.

V A -----?

14. A B-dən 5 dəfə kiçikdir.
B V-dən 2 dəfə böyükdür.

A V -----?

15. A B-dən 4 dəfə böyükdür.
B V-dən 3 dəfə kiçikdir.

V A -----?

16. A B-dən 3 dəfə kiçikdir.
B V-dən 2 dəfə böyükdür.

A V -----?

17. A B-dən 4 dəfə böyükdür.
B V-dən 7 dəfə kiçikdir.

V A -----?

18. A B-dən 4 dəfə böyükdür.
B V-dən 3 dəfə kiçikdir.

V A -----?

19. A B-dən 5 dəfə . kiçikdir.
B V-dən 8 dəfə böyükdür

A V - - - - - ?

20. A B-dən 7 dəfə böyükdür.
B V-dən 3 dəfə kiçikdir.

V A - - - - - ?

Göstərilən məsələlərdəki məntiqi kəmiyyət münasibətlərini təyin edərək cavabı qırıq-qırıq xətlər verilən yerdə qeyd etməli (Hansı kəmiyyətin neçə dəfə böyük və ya kiçik olduğunu qeyd etmək tələb olunur). Bütün məsələlər yalnız fikrən, həm də mümkün qədər sürətli və səhsiz həll edilməlidir. Testdəki 20 məsələnin həllinə 10 dəqiqə vaxt verilir. Bu müddət başa çatan kimi eksperiment saxlanılır, düzgün həll edilmiş məsələlər sayılır.

Nəticələrin qiymətləndirilməsi

Düzgün həll edilmiş hər bir məsələ üçün sınınilan şəxsə 5 bal verilir. Deməli, ən yüksək mümkün bal 100-dür. Əgər ümumi nəticə yuvarlaq onluğa çatmırsa, onu yaxın onluğa yuvarlaq götürmək lazımdır. Məsələn, nəticə 75 baldırsa, onu 80 bal kimi götürmək lazımdır.

Əqldə məntiqi-kəmiyyət münasibətlərinə aid məsələ həll etmək bacarıqlarının inkişaf səviyyəsi aşağıdakı göstəricilər əsasında müəyyənləşdirilir:

100 bal - çox yüksək inkişaf səviyyəsi;

80-90 bal- yüksək inkişaf səviyyəsi;

40-70 bal – orta inkişaf səviyyəsi;

20-30 bal – aşağı inkişaf səviyyəsi;

0-10 bal - çox aşağı inkişaf səviyyəsi.

Əqli inkişafın məktəb testi (A variantı)

Rus psixoloqları tərəfindən işlənib hazırlanmış bu test yeniyetmə və erkən gənclik yaşında olan məktəblilərin əqli inkişafının diaqnostikası üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu test 6 subyektədən (“xəbərdar olma” (2 subtest)

“analogiya”, “təsnifat”, “ümumiləşdirmə”, “ədədi sıralar”) ibarətdir. Testin A və B olmaqla iki ekvivalent forması vardır.

Test sınağının düzgünlüyü üçün təlimata ciddi əməl etmək subtestlərin yerinə yetirilməsi vaxtına (saniyəölçənin köməyi ilə) riayət etmək lazımdır. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı sınınilan şəxslərə kömək etmək olmaz.

S N	Subtestin nömrəsi	Subtestdəki tapşırıqların sayı	Yerinə yetirilməsinə ayrılan vaxt (dəq)
1	“Xəbərdar olma 1”	20	8
2	“Xəbərdar olma 2”	20	4
3	“Analogiya”	25	10
4	“Təsnifat”	20	7
5	“Ümumiləşdirmə”	19	8
6	“Ədədi sıralar”	15	7

Müayinədən əvvəl psixoloq sınağın keçirilməsi məqsədini izah edir və şagirdlərdə yaxşı əhval-ruhiyyə yaradır. O, şagirdlərə aşağıdakı təlimatı verir: *“İndi sizə tapşırıqlar verəcəyəm. Bu tapşırıqlar Sizin mühakimə yürütmək, ətraf aləmin cism və hadisələrini müqayisə etmək, onlarda oxşar və fərqli cəhətləri tapmaq bacarıqlarınızı aşkar etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu tapşırıqlar keçdiyiniz mövzulara aid olsa da, Sizin dərslərdə yerinə yetirdiyiniz tapşırıqlardan fərqlənir. Tapşırıqları yerinə yetirmək üçün biz sizə vərəq və qələm verəcəyik. (Bundan sonra tapşırıqları yerinə yetirmək qaydalarına aid nümunələr göstərilir). Şagirdlərə elan olunur ki, Siz işə bizim komandamızla başlayacaq və qurtaracaqsınız. Bütün tapşırıqlar ardıcıl surətdə sıra ilə həll edilməlidir. Bir tapşırıq üzərində çox ləngiməyin. Cəld və sürətli işləməyə çalışın”*.

Bu təlimatdan sonra psixoloq şagirdlərə test blankları paylayır, oradakı bölmələri (şagirdin adı və soyadı, sınağın keçirildiyi tarix, sinif, məktəb) doldurmaq tapşırığı verir. Bunlara nəzarəti başa çatdıran psixoloqşagirdlərə qələmi kənara qoyub dinləmək tapşırığı verir. O, birinci subtest üzrə təlimatı izah edir və nümunə göstərir. Bundan sonra kimin sualı olub-olmadığını soruşur, “başladıq!” komandasını verir. (gərginlik yaranmasın deyə

saniyəölçəni gizli işə salır. Hər bir subtest üzrə ayrılan vaxt cədvəldə verilmişdir). Beləliklə, 6 subtestin hər biri üzrə iş bu qayda ilə aparılır. Məsələn, “Başladıq !” komandasından 8 dəqiqə sonra “Dayanın!” komandası verilir və s.

I subtest üzrə tapşırıqlar. “Xəbərdar olma”

1. Ad və soyadın baş hərfləri... adlanır.
a) venzel, b) inisial, c) avtoqraf, ç) indeks, d) anaqram
2. Kitabın, məruzə və mühazirənin sıxlaşdırılmış qısa yazılışı... adlanır.
a) abzas, b) sitat, c) rubrika, ç) parça, d) konspekt;
3. Təbiət və cəmiyyət haqqında baxışlar sistemi... adlanır.
a) arzu; b) qiymət; c) dünyagörüşü; ç) görüş dairəsi; d) illüziya.
4. Humanist... deməkdir.
a) ictimai; b) insani; c) peşəkar; ç) aqressiv; d) laqeyd;
5. Ən yaxşı heyvan cinslərinin və bitki sortlarının yetişdirilməsi haqqında elm ... adları.
a) botanika; b) kimya; c) seleksiya; ç) anatomiya d) fiziologiya;
6. Demokratiya sözü ilə eyni mənalı olan söz...
*a) anarxiya, b) mütləqiyyət; c) xalq hakimiyyəti; ç) monarxiya
d) siniflər;*
7. İnsanların həyat və fəaliyyətinin bu və ya digər sahəsinə aid edilən qanunlar məcəlləsi...adlanır.
a) qətnamə; b) qərar; c) ənənə, ç) kodeks; d) layihə;
8. Riyakar sözüə əks mənalı olan söz ...
a) səmimi; b) ziddiyyətli; c) saxta; ç) nəzakətli; d) qətiyyətli;
9. Əgər mübahisə qarşılıqlı güzəştlərlə başa çatırsa, buna.....deyilir.
a) kompremis; b) ünsiyyət; c) birlik; c) danışıq; d) mərhəmət;
10. Ətrafdakı hadisələrdə canlı, fəal iştirakın və marağın olmamasına.... deyilir.
a) rasionallıq; b) passivlik; c) dəqiqlik; ç) ziddiyyət; d) etinasızlıq;

11. Məlumatlılıq, dərin və geniş idraka sahib olma ... adlanır.
a) ziyalılıq; b) təcrübəlilik; c) qabiliyyət ç) istedad; d) təkəbbür;
12. Etika... haqqında təlimdir.
a) psixika; b) əxlaq; c) təbiət; ç) cəmiyyət; d) incəsənət;
13. Ziddiyyət sözüə identik olan anlayış...
a) oxşar; b) vahid; c) təlqin; ç) fərqli; d) təcrid;
14. Sivilizasiya .. deməkdir.
a) formasiya; b) qədimlik; c) istehsal; ç) mədəniyyət; d) ünsiyyət;
15. Müxalifət ... deməkdir.
a) müqavimət; b) razılıq; c) fikir; ç) siyasət; d) qərar;
16. Tərəqqiyə skentik yanaşan adama deyilir.
a) demokrat; b) radikal; c) konservator; ç) liberal; d) anarxist;
17. Prioritet sözü ilə mənaca eyni olan söz ...
a) ixtira; b) ideya; c) seçki; ç) birincilik; d) rəhbərlik;
18. Koalisiya ... deməkdir.
a) konkurensiya; b) siyasət; c) ziyan; ç) parçalanma; d) birləşmə;
19. Alturizm sözüə mənə əks olan söz ...
*a) insanpərvərlik; b) qarşılıqlı münasibət; c) nəzarət; ç) eqoizm;
d) mənəviyyət;*
20. Mövhumatdan asılılıqdan azad olub, hüquqca bərabər olmaq ... deməkdir.
a) qanun; b) emiqrasiya; c) müraciətnamə; ç) hərəkət; d) emansipasiya;

II subtest üzrə tapşırıqlar. "Xəbərdar olma"

Sizə verilmiş vərəqin sol tərəfində yazılmış sözə sinonim olan sözü seçib altından xətt çəkin. (məsələn: Əsr- a) tarix; b) yüzcillik, c) hadisə, ç) tərəqqi)

1. Mütərəqqi- *a) intellektual; b) qabaqcıl; c) cəld; ç) geridəqalmış.*

2. Ləğv etmək- a) imzalamaq, b)təxirə slmaq, c) geri götürmək, ç) möhlət vermək.
3. İdeal- a)fantaziya, b) gələcək, c) müdriklik, ç)məziyyət.
4. Arqument- a)sübut, b) razılıq, c) mübahisə, ç)ibarə.
5. Mif- a) qədimlik, b)yaradıcılıq, c) xəyanət, ç) elm.
6. Amoral- a)davamlı, b)çətin, c)xoşagəlməz, ç) əxlaqsız.
7. Analiz- a)faktlar, b)təhlil, c) tənqid, ç) bacarıq.
8. Etalon- a) sürət, b)forma, c) əsas, ç)nümunə.
9. Sferik- a) uzunsov, b)şarabənzər, c)boş, ç)həcmli.
- 10.Sosial- a)qəbul edilmiş, b)azad, c) planlaşdırılmış, ç) ictimai.
- 11.Cazibə- a)özünə çəkmə, b)itələmə, c)çəkisizlik, ç)yüksəlmə.
12. Aqrar- a)yerli, b)təsərrüfat, c) torpaq, ç)kəndli.
13. Eksport- a)satış, b)əmtəə, c)çağırış. ç)ticarət.
14. Effektiv- a)zəruri, b)təsirli, c)qətiyyətli, ç)xüsusi.
15. Radikal- a)köklü, b)cavab, c)sonuncu, ç)geridəqalmış.
16. Neqativ-a)uğursuz, b)yalan, c)mənfi, ç)ehtiyatsız.
17. Moral- a)əxlaq, b)inkişaf, c)qabiliyyət, ç)hüquq.
18. Modifikasiya- a)işləmək, b)müşahidə etmək, c)öyrənmək, ç)şəklini dəyişdirmək.
19. Subyektiv-a)qısa, b)ictimai, c) şəxsi, ç)gizli.
20. Sentimental-a)poetik, b)həssas, c)şən, ç)qorxulu.

III subtest üzrə tapşırıqlar. “Analogiya”

Sizə üç söz təkilif olunur. Bərabərlikdən sağ tərəfdəki birinci və ikinci söz arasındakı müəyyən əlaqə var.Sol tərəfdəki sözlə əlaqəsi olan müvafiq sözü tapıb altından xətt çəkin. (Məsələn: Xeyir: şər = gündüz:? a)güneş, **b)gecə**, c)həftə, ç)çərşənbə, d)sutka

1. Fel : şəxsə görə dəyişmək = isim: ?

- a) dəyişmək, b) yaratmaq, c) sözləri işlətmək, ç) hallanmaq, d) yazmaq.
2. Fiqur : üçbucaq = maddənin halı : ?
a) maye, b) hərəkət, c) temperatur, ç) su, d) molekul.
3. İsti : həyat fəaliyyəti = oksigen : ?
a) qaz, b) su, c) bitki, ç) inkişaf, d) tənəffüs.
4. Qızılgül : çiçək = kapitalistlər : ?
a) istismar, b) fəhlə, c) adamlar, ç) sinif, d) fabrik.
5. Soyuq : isti = hərəkət : ?
a) sükunət, b) sakitlik, molekul, ç) hava, d) qarşılıqlı təsir.
6. Toplananlar : cəm = vuruqlar : ?
a) fərq, b) bölən, c) hasil, ç) azalan, d) ədəd.
7. Say : miqdar = fel : ?
a) getmək, b) hərəkət, c) feli sifət, ç) nitq hissəsi, d) hallandırmaq.
8. Bitki : gövdə = hüceyrə : ?
a) nüvə, b) xromosom, c) zülal, ç) ferment, d) bölünmə.
9. Şimşək : işıq = cazibə hadisəsi : ?
a) daş, b) hərəkət, c) ağırlıq qüvvəsi, ç) çəki, d) yer
10. Şeir : poeziya = hekayə : ?
a) kitab, b) yazıçı, c) povest, ç) cümlə, d) nəsr.
11. Şimal : cənub = külək : ?
a) səhra, b) qütb, c) yağış, ç) quraqlıq, d) iqlim
12. İbtidai icma quruluşu : quldarlıq quruluşu = quldarlıq quruluşu : ?
a) sosializm, b) kapitalizm, c) quldarlar, ç) dövlət, d) feodalizm.
13. Dağlar : yüksəklik = iqlim : ?
a) relyef, b) temperatur, c) təbiət, ç) coğrafi enlik, d) bitki
14. Start : finiş = proloq : ?
a) başlıq, b) giriş, c) kulminasiya, ç) hərəkət, d) epiloq
15. Müharibə : ölüm = xüsusi mülkiyyət : ?
a) feodallar, b) kapitalizm, c) bərabərsizlik, ç) qullar, d) təhkimli kəndlilər.

16. Diametr : radius = çevrə : ?
 a)qövs, b)seqment, c)parça, ç)xətt, d)dairə
17. Kolumb : səyyah = zəlzələ = ?
 a)ixtiraçı, b)dağların əmələ gəlməsi,c)püskürmə,ç)qurbanlar, d)təbiət hadisəsi
18. Ayıdöşəyi : spor = şam:?
 a)qoza, b)iyne, c)bitki, ç)toxum, d)küknar
19. Atmosfer təzyiqinin aşağı düşməsi: küləklər = aktitsiklon : ?
 a)aydın hava, b)tsiklon, c) iqlim, ç)rütubət, d)metroloji xidmət
20. Quldarlar : burjuaziya = qullar : ?
 a)quldarlıq quruluşu, b)burjuaziya, c) quldarlıq, ç) muzdlu fəhlələr, d)əsirlər.
21. Çəkil : vurmaq=generator : ?
 a)birləşdirmək, b)istehsal etmək, c) işə salmaq, ç)dəyişdirmək, d) qızdırmaq.
22. Düzbucaqlı : müstəvi =kub : ?
 a) fəza, b) qabırğa, c)hündürlük, ç) üçbucaq, d)tərəf
23. Etitel : toxuma = aorta : ?
 a) ürək, b) daxili orqan, c)arteriya, ç)vena, d)qan
24. Zənginlik : kasıblıq= təhkimli asılılıq : ?
 a) təhkimli kəndlilər, b) şəxsi azadlıq, c) bərabərsizlik, ç)xüsusi mülkiyyət, d)feodal quruluşu.
25. Roman : fəsil = şeir : ?
 a) poema, b) qafiyə, c) beyt, ç)ritm, d)janr

IV subtest üzrə tapşırıqlar. “Təsnifat”

Sizə verilən vərəqdə sətrlərdəki sözlərdən dördü bir ümumi əlamət əsasında birləşmişdir. Beşinci söz isə onlarla uyğun gəlmir. Həmin sözləri tapıb altından xətt çəkin. Hər sətrdə bir artıq söz vardır.

Məsələn: a) boşqab, b) fincan, c) **stol**, ç) qazan, d)çaynik

1. a) ön şəkilçi, b)sözdüzəldici şəkilçi, c)qrammatik şəkilçi, ç)şəkilçi, d) söz kökü.
2. a) düz xətt, b) romb, c)düzbucaqlı, ç)kvadrat, d) üçbucaq.
3. a)paralel, b)xəritə, c) meridian, ç)ekvator, d)qütb.
4. a)oçerk, b)romb, c)hekayə , ç)sujet, d)povest.
5. a)quldar, b)qul, c) kəndli, ç)fəhlə, d)sənətkar.
6. a) üçbucaq, b)parça, c)uzunluq, ç)kvadrat, d) dairə.
7. a)proloq, b)kulminasiya, c)informasiya , ç)razvyazka, depiloq.
8. a)ədəbiyyat, b)elm, c)rəngkarlıq, ç)memarlıq, d)bədii sənət.
9. a)aorta, b)vena, c)ürək, ç)arteriya, d)kapilliyar.
10. a) təsvir, b)müqayisə, c)xasiyyətnamə, ç)nağıl, d)eyham.
11. a) peyzaj, b)mozaika, c)ikona, ç) freska, d)fırça.
12. a) sitoplazma, b)qidalanma, c)boyatma, ç)qıcıqlanma, d)çoxalma
13. a) yağış, b) qar, c)külək, ç)şeh, d)dolu.
14. a)sürət, b)titrəyiş, c)qüvvə, ç)çəki, d)sıxlıq.
15. a) əmtəə, b) şəhər, c)yarmarka, ç)natural təsərrüfat, d)pul.
16. a)Kuba, Yaponiya, c)Vyetnam, ç) Böyük Brutaniya, d)İslandiya.
17. a)atalar sözü, b)şeir, c)poema, ç)hekayə, d)povest.
18. a) barometr, b)flyuger, c)termometr, ç)kompas, d)azimut.
19. a) karbon qazı, b)işıq, c)su, ç)nişasta, d)xlorofil.
20. a)uzunluq, b)metr, c)kütlə, ç)həcm, d)sürət.

V subtest üzrə tapşırıqlar. “Ümumiləşdirmə”.

Sizə verilən vərəqdə 20 söz cütü var. Onların arasındakı ümumi və mühüm əlamət əsasında yeni sözü tapıb qarşısında sıra ilə yazı. (Məsələn: yağış-dolu. Düzgün cavab : “külək”)

1. Nağıl – dastan – (....)	11. Kanal-bənd- (...)
2. Atom - molekul – (....)	12. Cəm-hasil- (...)
3. Botanika-zoologiya- (...)	13. Yağ-zülal- (...)

4. <i>Mozaika-ikona –(...)</i>	14. <i>Buludluluq-külək- (...)</i>
5. <i>Asiya-Afrika- (...)</i>	15. <i>Qaz-maye- (...)</i>
6. <i>Amper-volt- (...)</i>	16. <i>Elm-ingəsənət- (...)</i>
7. <i>Ürək-arteriya- (...)</i>	17. <i>Sunami-çovğun- (...)</i>
8. <i>Kopenhagen-Monaqua –(...)</i>	18. <i>Klassizm-realizm- (...)</i>
9. <i>Feodalizm-kapitalizm-(...)</i>	19. <i>Kinayə-təsvir- (...)</i>
10. <i>Dözümlülük-igidlik- (...)</i>	

VI subtest üzrə tapşırıqlar. “Ədədi sıralar”

Vərəqdə Sizə müəyyən qayda üzrə 15 sırada yazılmış ədədlər təqdim olunur. Nöqtələrin yerinə elə ədəd yazın ki, müfaviq sıradakı qayda pozulması. Hər bir sıra müəyyən qayda ilə düzülmüşdür. Bəzi sıralarda nöqtələrin yerinə yazılacaq ədədləri tapmaq üçün vurma, bölmə və digər əməllərdən istifadə etmək zəruridir. (Məsələn, 2 4 6 8... Bu sırada hər bir sonrakı ədəd əvvəlkindən 2 qədər böyükdür. Deməli, növbəti ədəd 10 olacaqdır. Başqa misal: 9 7 10 8 11 9 12.... Bu sırada əvvəlki ədəddən 2 çıxılır, üstünə 3 əlavə olunur. Növbəti ədəd 10 olacaqdır.)

1) 6	9	12	15	18	21
2) 9	1	7	1	5	1
3) 2	3	5	6	8	9
4) 10	12	9	11	8	10
5) 1	3	6	8	16	18
6) 3	4	6	9	13	18
7) 15	13	16	12	17	11
8) 1	2	4	8	16	32
9) 1	2	5	10	17	26
10) 1	4	9	16	25	36
11) 1	2	6	15	31	56
12) 31	24	18	13	9	6
13) 174	171	57	54	18	15
14) 54	19	18	14	6	9
15) 301	294	49	44	11	8

1,2,3,4,6-cı subtestlər üzrə düzgün cavablar

I subtest	II subtest	IIIsubtest	IV subtest	V subtest
1 b	1 b	1 ç	1 b	1.24
2 d	2 b	2 a	2 a	2.3
3 c	3 ç	3 d	3 b	3.11
4 b	4 a	4 ç	4 ç	4.7
5 c	5 b	5 b	5 a	5.36
6 c	6 ç	6 c	6 c	6.24
7 ç	7 b	7 b	7 c	7.18
8 a	8 ç	8 a	8 b	8.64
9 a	9 b	9 c	9 c	9.37
10 b	10 ç	10 d	10 ç	10.49
11 c	11 a	11 ç	11 b	11.92
12 b	12 c	12 d	12 a	12.4
13 ç	13 c	13 b	13 c	13.5
14 ç	14 b	14 d	14 b	14.2
15 a	15 a	15 c	15 ç	15.4
16 c	16 b	16 a	16 c	
17 ç	17 a	17 d	17 a	
18 d	18 ç	18 ç	18 d	
19 a	19 c	19 a	19 ç	
20 d	20 b	20 ç	20 b	
		21 b		
		22 a		
		23 c		
		24 b		
		25 c		

V subtest üzrə düzgün cavablar:

1. Şifahi xalq yaradıcılığı.
2. Maddənin kiçik hissəcikləri: maddənin tərkibi; maddənin tərkib hissələri.
3. Biologiya: canlı təbiət haqqında elm.
4. Təsviri incəsənət: təsviri incəsənət əsərləri.
5. Yer kürəsinin hissələri. Qitələr.
6. Elektrikin ölçü vahidləri. Cərəyan şiddəti və gərginlik.
7. Qan dövrəni orqanları, qan dövrəni.

8. Paytaxt şəhərlər.
9. İctimai quruluş: quruluş; sosial-iqtisadi formasiya.
10. Xarakterin müsbət əlamətləri.
11. Süni su qurğuları: su qurğuları.
12. Riyazi əməllərin nəticələri.
13. Üzvi maddələr.
14. Atmosfer hadisələri; iqlim (hava) hadisələri.
15. Maddənin aqreqat halı: maddənin vəziyyəti.
16. Mədəniyyət.
17. Bədbəxt hadisələr.
18. İncəsənətdə istiqamətlər: bədii üslub.
19. Ədəbi priyomlar.

Məktəblinin əqli inkişaf testi

Yeniyyətə yaşı dövründə şagirdlərdə əqli inkişaf səviyyəsini yoxlamaq və qiymətləndirmək məqsədilə təklif olunan etibarlı metodikalardan biri “əqli inkişafın bələdləşmə testi”dir. Bu metodika şagirdlərin təlim tapşırıqlarını yerinə yetirərkən istinad etdiyi əqli əməliyyatları (analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə) tədqiq etməyə xidmət edir.

Bu testə daxil edilən tapşırıqlar orta məktəblərin VII sinfi üçün riyaziyyat proqramına uyğun tərtib edilmişdir. Tədqiqat materialı kimi testə **mətnli məsələlər** daxil edilmişdir. Testin mətninə “**Mühüm olanın müəyyən edilməsi**”, “**Dördüncü artıqdır**”, “**Oxşarını tap**”, “**Eyniliyin müəyyən edilməsi**” olmaqla 4 subtest daxildir. Testin mətninə stimulyat materialı kimi müxtəlif tipli məsələlər daxildir.

Hər dörd subtest üzrə tapşırıqlara nəzər salaq:

I subtest. “Mühüm olanı müəyyən edin”

A,B,C,Ç variantlarındakı şərtlərdən hansı məsələnin həlli üçün tənliyin qurulmasında əsas hesab edilə bilər?

Maşın istehsalı üzrə sifarişi zavod 15 günə (A) yerinə yetirməlidir. Lakin zavod müəyyən edilmiş vaxtdan 2 gün tez (B) nəinki planı yerinə yetirdi, həm də plandan əlavə 6 maşın (C) da buraxdı. Belə ki, zavod hər gün plandan əlavə 2 maşın (Ç) buraxdı. Zavod plan üzrə neçə maşın buraxmalı idi?

(Düzgün həll üçün şagird “B” şərtinə istinad etməlidir.)

II subtest. “Dördüncü artıqdır”

Bu subtestə dörd məsələ daxil edilmişdir. Onlardan üçü eyni tipə aid olduğu halda, biri artıqdır, yəni, başqa tip məsələlər qrupuna aiddir.

A,B,C,Ç variantları ilə verilmiş bu məsələlərdən hansının “artıq” olduğunu müəyyən edin.

A. *Traktorçular briqadası hər gün 60 ha Sahəni şumlamaq məqsədini qarşılarına qoymuşlar. Lakin onlar hər gün planı 25% artıq yerinə yetirirdi. Ona görə də şum nəzərdə tutulan vaxtdan bir neçə gün tez başa çatdı. Sahənin neçə günə şumlandığını tapın.*

B. *Fermer hər gün 25 ha sahəyə toxum səpməyi planlaşdırmışdı. Lakin o, hər gün nəzərdə tutulduğundan 5 ha artıq sahəyə toxum səpməyə nail olduğu üçün işi üç gün tez başa çatdırdı. Fermer neçə hektar sahəyə toxum səpmişdi?*

C. *İki stansiya arasındakı məsafəni elektrik qatarı 1,2 saat qət edirdi. Yolda təmir getdiyi üçün qatar öz sürətini 20% azaltdı və bu məsafəni 1,5 saata getdi. Qatarın əvvəlki sürətini tapın.*

Ç. *İki manqa öz sahəsindən 8840 sentner qarğıdalı yığdı. Birinci manqa öz sahəsinin hər hektarından 150 sentner, ikinci manqa isə 108 sentner məhsul yığdı. İkinci manqanın sahəsi birincininkindən 35 % çox idi. Birinci manqanın sahəsini tapın.*

(Uyğun olmayan variant Ç-dir).

III subtest. “Oxşarını tap”

A. Naqili üç hissəyə böldülər. Birinci hissənin uzunluğu ikinci və üçüncünün birgə uzunluğundan iki dəfə böyükdür. İkinci hissə birincidən 81 sm qısadirsə, hər bir hissənin uzunluğu nə qədərdir?

B. İki ədədin cəmi 81-ə bərabərdir. Onlardan birini iki dəfə artırısaq, alınan ədədlərin cəmi 136-ya bərabər olar. Həmin ədədlərin hər biri neçədir?

C. Üçbucağın bucaqları cəmi 180° -yə bərabərdir. Bucaqların ölçüləri 3,4 və 5 ədədləri nisbətindədir. Üçbucağın bucaqların tapın.

Ç. Birinin $1/5$ hissəsi digərinin $1/6$ –nə bərabər olan və cəmi 132-yə bərabər olan iki ədədi tapın.

(oxşarlıq yoxdur).

IV subtest. “Eyniliyi müəyyən edin”

(Bu subtestə $6x - x = 25$ tipli tənliklə həll edilən məsələlər daxildir)

A. Vüsal fikrində iki ədəd tutdu. Onların fərqi 25-ə, qisməti 6-ya bərabərdir. Vüsal fikrində hansı ədədləri tutmuşdu?

B. Ana heyva və alma povidlalı 25 pirojna bişirdi. Heyva povidlalı pirojnalardan sayı 6 dəfə çox idi. Alma povidlalı pirojnalardan neçə dənədir?

C. Bir otaqdakı adamların sayı digərlərindən 6 dəfə çoxdur. Buruncu otaqdakı adamlardan 25 nəfəri ikinci otağa keçdikdən sonra hər iki otaqdakı adamların sayı bərabər oldu. Əvvəlcə hər bir otaqda neçə nəfər vardı?

Ç. Yanacaq doldurma stansiyasında yanacağın $1/6$ hissəsi satıldıqdan sonra çənlərdə 25 ton benzin qaldı. Çənlərdə əvvəlcə neçə ton yanacaq vardı?

Subtestlərdəki hər bir məsələnin həli ikili sistemlə qiymətləndirilir:

Düzgün həllə görə - 1 bal;

Həlldən imtina və ya səhv həllə görə - 0 bal.

2.3.4. Yeniyetmələrdə şəxsiyyət keyfiyyətlərinin diaqnostikası

Temperament tipinin müəyyən edilməsi

Ayzenk sorğusu

Təlimat: Psixoloq şagirdlərə deyir ki, sizə 60 sualdan ibarət sorğu vərəqi veriləcək. Təklif olunan suallara tərəddüd etmədən “hə” və ya “yox” cavablarından birini verməlisiniz. Cavabları sorğu vərəqində uyğun sualların altında qeyd edə bilərsiniz.

1. Sən öz ətrafında səs-küyü sevirsənmi?
2. Səni müdafiə etməli olan dostlara tez-tezmi ehtiyac hiss edirsən?
3. Sən nə isə barədə sual verildikdə, həmişə tez cavab verə bilərsənmi?
4. Nəyə görə isə əsəbləşdiyən hallar olurmu?
5. Sənin əhvalın tez-tez dəyişirmi?
6. Kitab oxumağın sənün üçün uşaqlarla birgə olmaqdan daha xoşagələn olması doğrudurmu?
7. Müxtəlif fikirlər sənün yuxuya getməyinə tez-tezmi mane olur?
8. Sən həmişəmi deyildiyi kimi iş görürsən?
9. Adamlarla zarafat etməyi sevirsənmi?
10. Əsaslı səbəb olmadan nə vaxtsa özünü bədbəxt hesab etdiyən hallar olubmu?
11. Özünü şən və diribaş adam hesab edirsənmi?
12. Sən nə vaxtsa məktəbdə davranış qaydalarını pozmusanmi?
13. Bu doğrudurmu ki, sən nəyə isə tez-tez hirsənirsən?
14. Tapşırılan hər hansısa işi sürətli tempdə yerinə yetirmək sənün xoşuna gəlirmi?
15. Baxmayaraq ki, hər şey axırda yaxşı sonluqla qurtarır, qorxulu hadisələrin təsiri ilə həyəcan keçirirsənmi?
16. İstənilən sirri sənə etibar etmək olarmı?

17. Öz yaşlılarının darıxdırıcı kompaniyasında olarkən xüsusi zəhmət çəkmədən oraya canlanma gətirə blərsənmi?
18. Hər hansı əsaslı səbəb olmadan ürəyinin sürətlə döyünməsi halları olurmu?
19. Kiminlə isə dostluq etməkdən ötrü adətən ilk addımı sən atırsanmi?
20. Sən nə vaxtsa yalan danışmısanmi?
21. Sən və gördüyün iş tənqid edilərkən dərhal pərt olursanmi?
22. Sən dostlarınla tez-tez zarafat edir və onlara gülməli hadisələr haqqında danışırısanmi?
23. Tez-tez özünü yorğun hiss edirsənmi?
24. Sən əvvəlcə dərsləri hazırlayıb qalan bütün işləri sonra görürsənmi?
25. Sən həmişə şən əhvalı və hər şeydən razısanmi?
26. Sən tez inciyənsənmi?
27. Sən başqa uşaqlarla ünsiyyət saxlamağı çox sevirsənmi?
28. Təsərrüfat işlərində doğma adamların onlara kömək etmək xahişini həmişə yerinə yetirirsənmi?
29. Səndə baş gicəllənmə halları olurmu?
30. Elə hallar olubmu ki, sənin hərəkətlərin və əməlləri başqa adamları çıxılmaz vəziyyətə salmış olsun?
31. Tez-tez nəyin isə səni tənqə gətirdiyini hiss edirsənmi?
32. Hərdən təriflənməyi xoşlayırısanmi?
33. Tanımadığın adamların əhatəsinə düşərkən susaraq oturmaqla vaxtını keçirirsənmi?
34. Bəzən olurmu ki, həyəcanlı olduğun halda, bir yerdə qərar tutub oturmağı bacarmayasan?
35. Sən qərara gəlməkdə adətən tələsirsənmi?
36. Sən müəllim olmadıqda belə, sinifdə həmişə səssiz oturursanmi?

37. Sən tez-tez qorxulu yuxular görürsənmi?
38. Sən dostların əhatəsində olarkən iradəni hisslərinə qurban verib onlarla şənlənməyi bacarırsanmi?
39. Səni məyus, pərt etmək asandırmı?
40. Nə vaxtsa kiminsə barədə pis sözlər danışmısanmi?
41. Bu doğrudurmu ki, sən tez-tez danışır və cəld hərəkət edirsən, düşünməyə çox vaxt sərf etmirsən?
42. Axmaq vəziyyətə düşdüyün hallarda sonradan bunun peşmançılığını çoxmu çəkirsən?
43. Səs-küylü və şən mahnılar sənin çoxmu xoşuna gəlir?
44. Yemək vaxtı sənə nə versələr onu yeməklə qane olursanmi?
45. Nə isə xahiş etsələr “yox” cavabı vermək sənin üçün çətindirmi?
46. Tez-tez qonaq getməyi sevirsənmi?
47. Həyatdan, yaşamaqdan bezdiyən anlar olurmu?
48. Sən nə vaxtsa valideynlərinə qarşı kobudluq etmişənmi?
49. Tay-tuşların səni zirək və şən adam hesab edirlərmi?
50. Dərslərini yerinə yetirərkən diqqətin tez-tez yayınırmi?
51. Hamının şənləndiyi vaxt sən onlara qoşulmaq əvəzinə oturub tamaşa edirsənmi?
52. Adətən müxtəlif fikirlərin təsirindən çıxmaq sənin üçün çətin olurmu?
53. Yerinə yetirməli olduğun işin öhdəsindən gələ biləcəyinə həmişə qəti olaraq əmin olursanmi?
54. Özünü tənha hiss etdiyən vaxtlar olurmu?
55. Yeni adamlarla tanışlıq vaxtı söhbətə birinci olaraq başlamağa utanırsanmi?
56. Nəyin isə düzəltməyin artıq gec olduğu tez-tezmi ağına gəlir?
57. Uşaqlardan hansısa sənin üstünə qışqıranda sən də onlara qışqırmırsanmi?

58. Hər hansı bir səbəb olmadan özünü şən və ya qəmgin hiss etdiyin hallar olurmu?
59. Sənin fikrincə, tay-tuşlarının canlı kompaniyasından həzz almaq çətinidir?
60. Düşünmədən nə isə bir hərəkət edərkən tez-tez bunun təsirindən həyəcanlanırsanmı?

Ayzenk sorğusuna açar

1. Ekstravesiya (xarici aləmin obyektlərinə yönəlişlik) (E):

1,3,9,11,14,17,19, 22, 25, 27, 30, 35,38,41,43,46,49,53,57-ci suallara verilən “hə” cavablarına görə, 6,33,51,55,59-cu suallara verilən “yox” cavabına görə.

2. Nevrotizm (Emesional-iradi dayanıqsızlıq, həyəcanlılıq) (N)

2, 5, 7, 10, 13, 15, 18, 21, 23, 26, 29, 31, 34, 37, 39, 42, 45, 47, 50, 52, 54,56,58, 60-cı suallara verilən “hə” cavabına görə.

3. “Yalan”

8,16,24,28,36,44-cü suallara “hə” cavabına. 4, 12, 20, 32, 40, 48-ci suallara “yox” cavabına görə

12-17 yaşlı uşaqların müəyyən temperament tipinə aid edilməsi üçün normativlər aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur: 11-14 bal-ekstraversiya (E), 10-15 bal nevtotizm (N), “yalan” 4-5 bal.

Bu sorğu üzrə yeniyetmələrdə temperament fərqləndirilir.

Temperamentin tipi

S N	Ayzenk testi üzrə göstəricilər		S N	Ayzenk testi üzrə göstəricilər	
	E, ballar	N, ballar		E, ballar	N, ballar
1	0-4	0-4	17	16-20	4-8
2	20-24	0-4	18	4-8	16-20
3	20-24	20-24	19	4-8	4-8
4	0-4	20-24	20	16-20	16-20
5	0-4	4-8	21	12-16	8-12

6	0-4	16-20	22	8-12	8-12
7	0-4	8-16	23	16-20	8-12
8	4-8	0-4	24	12-16	4-8
9	8-16	0-4	25	8-12	4-8
10	16-20	0-4	26	4-8	8-12
11	20-24	4-8	27	4-8	12-16
12	20-24	8-16	28	8-12	16-20
13	20-24	16-20	29	12-16	16-20
14	16-20	20-24	30	16-20	12-16
15	8-16	20-24	31	8-12	12-16
16	4-8	20-24	32	12-16	12-16

Yeniyetmələrdə xarakterin aksentuasiyasının aşkara çıxarılması (Şmişek test-sorğusu)

Xarakterin aksentuasiyası insanda bu və ya digər xarakter əlamətinin digərlərinə nəzərən hədsiz dərəcə güclü inkişaf etməsidir. O, adətən insanın xəstə olduğu zaman, yeniyetməlik, gənclik və qocalıq yaş dövrlərində, həmçinin həyatın böhranlı mərhələlərində müşahidə olunur. **Xarakterin aksentuasiyası** şəxsiyyətin xarakter əlaməti kimi norma ilə (psixoloji cəhətdən tam sağlam adamın vəziyyəti) potologiya (ruhi xəstə adamın psixoloji vəziyyəti) ilə müqayisədə aralıq mövqe tutur: Aksentuasiya hər bir insana məxsus olan bəzi fərdi xüsusiyyətlərin “kəskinləşməsi”dir. Yeniyetmələrdə xarakterin aksentuasiyasının öyrənilməsində sınaqdan çıxmış metodikalardan biri Şmişekin tərtib etdiyi test-sorğudur. Bu test 10 şkala üzrə qiymətləndirilən 88 sualdan ibarətdir. Sınanılan şəxs verilən hər bir suala “hə” və ya “yox” cavablarından birini verməlidir. Test üzrə işin təşkili üçün şagirdlərə standart təlimat əsasında hazırlanmış testin mətni və standart cavab vərəqi verilir. Sınanılan şəxs cavab vərəqində “hə” cavabı yazdığı sualın nömrəsi qarşısında “+”, “yox” cavabı yazdığı sualın nömrəsi qarşısında isə “-” işarəsi qoymalıdır. Testin mətni olan vərəqdə hər bir suala verilən cavabın balı rəqəmlə qeyd olunmuşdur.

Açarla birgə sualların siyahısı

1. Sən adətən şən və sakitsənmi? (1)
2. Səni qəmləndirmək, küsdürmək asandırmı? (7)
3. Sən asanlıqla ağlayırsanmı? (6)
4. Tapşırıqları yerinə yetirərkən səhvlərin olub-olmadığını dəfələrlə yoxlayırsanmı? (4)
5. Öz sinif yoldaşların kimi sən də güclüsənmi? (2)
6. Sən sevindiyin halda qəmgin halan və əksinə asanlıqla keçirsənmi? (9)
7. Oyunda birinci olmağı sevirsənmi (8)
8. Elə günlər olumu ki, sən heç bir səbəb olmadan qəzəblənəsən? (5)
9. Sən ciddi adamsanmı? (6)
10. Müəllimlərin tapşırıqlarını həmişə vicdanla yerinə yetirməyə çalışırsanmı? (7)
11. Müəllimlərin tapşırıqlarını vicdanla yerinə yetirməyə çalışırsanmı? (7)
12. Yeni oyunlar fikirləşməyi bacarırsanmı? (1)
13. Əgər sən kimi isə incitsən, bunu tezliklə unuda bilərsənmi? (7)
14. Poçt qutusuna məktub atarkən onu qutuya düşməsinə yoxlamaq üçün əlinlə qutunu döyəcəyirsənmi? (4)
15. Məktəbdə, dərnekədə, idman bölməsində hamıdan yaxşı olmağa çalışırsanmı? (8)
16. Sən kiçik olarkən şimşəkdən, itdən qorxmusanmı? (2)
17. Uşaqlar səni həddən artıq səliqəli və çalışqan hesab edirlərmı? (4)
18. Sənin əhval-ruhiyyənin məktəbdəki və evdəki işlərdən asılıdırmı? (9)
19. Belə demək olarmı ki, tanışlarının böyük əksəriyyəti səni sevirlər? (8)
20. Ürəyində narahatçılıq duyduğun hallar olurmu? (5)
21. Adətən sən bir qədər qəmgin görünürsənmi? (3)
22. Qəmgin olduğun vaxt hönkürüb ağladığın hallar olubmu? (10)
23. Uzun müddət bir yerdə dayanmaq sən üçün çətin deyil ki? (1)

24. Sənə qarşı haqsızlıq edildikdə, öz hüquqların uğrunda mübarizə aparırsanmı? (7)
25. Sən nə vaxtsa sapandla pişikləri vurmusanmı? (7)
26. Pərdənin və ya süfrənin düzgün qoyulmaması səni hirsləndirirmi? (4)
27. Balaca olanda evdə tənha qalmaqdan qorxurdunmu? (2)
28. Səbəb olmadan öz-özünə şən və ya qəmgin olduğun hallar olurmu? (9)
29. Sən sinifdə ən yaxşı şagirdlərdən birisənmi? (8)
30. Tez-tez şənlənir, dava edirsənmi? (-3)
31. Sən asanlıqla qəmgin olursanmı? (5)
32. Bəzən sən özünü hədsiz xəşbəxt hesab edirsənmi? (10)
33. Sən uşaqları şənləndirməyi bacarırsanmı? (1)
34. Kiminsə haqqında fikirləşdiyən hər şeyi birbaşa onun özünə deməyi bacarırsanmı? (7)
35. Sən qandan qorxursanmı? (6)
36. Sən məktəb tapşırıqlarını həvəslə yerinə yerirsənmi? (-4)
37. Sənə qarşı haqsızlıq etmiş adamları müdafiə edə bilirsənmi? (7)
38. Qaranlıq boş otağa daxil olmaq sənin üçün xoşagəlməz deyil ki? (2)
39. Sən ruhən asta və dəqiq işləməyi sürətli və necə gəldi işləməkdən üstün hesab edirsənmi? (4)
40. Sən adamlarla tanış olmaqda çətinlik çəkmirsən ki? (9)
41. Səhərciklərdə və gecə tədbirlərində həvəslə iştirak edirsənmi? (8)
42. Sən nə vaxtsa evdən qaçmısanmı? (5)
43. Uşaqlarla mübahisə zamanı pərt olduqda, müəllimlərin sözündən incidikdə məktəbə getmədiyən hallar olurmu? (3)
44. Həyat sənə üçün cansıxıcı və ağır görünür ki? (3)
45. Hətta uğursuzluq baş verdikdə özünün özünə gülməyi tuturmu? (1)
46. Mübahisə sənə günahın olmadan baş verdiyi hallarda barışmağı bacarırsanmı? (-7)

47. Sən heyvanları sevirsənmi? (6)
48. Elə hallar olurmu ki, evdən çıxarkən geri qayıdıb nəyi isə unudub-unutmadığını yoxlayasan? (4)
49. Bəzən sənə elə gəlirmi ki, özünə və ya doğmalarına nə isə bir hadisə üz verəcək? (2)
50. Sənin əhval-ruhiyyənin hava şəraitindən asılı olurmu? (9)
51. Sualın cavabını bildiyin halda belə, sinifdə cavab vermək sənin üçün çətindirmi? (-8)
52. Əgər nəyə isə hirslənirsənsə, dava etməyə başlayırsanmı? (5)
53. Sən uşaqların arasında olmağı xoşlayırsanmı? (-3)
54. Sən nəyə isə nail ola bilmədikdə ümitsizliyə qapılırsanmı? (10)
55. Sən başqaları üçün oyun, iş təşkil etməyi bacarırsanmı? (1)
56. Əgər sənin qarşına çətinliklər çıxarsa, məqsədinə doğru inadla cəhd göstərirsənmi? (7)
57. Kinofilmə baxarkən, hər hansı qəmcin kitabı oxuyarkən nə vaxtsa ağladığın hallar olubmu? (6)
58. Hər hansı qayğıların olduğu vaxt sənin yuxuya getməyin çətin olurmu? (4)
59. Dəftərini yoldaşlarına köçürməyə vermək, yerindən yoldaşına dərsi pıçıldamaq kimi hallara yol verirsənmi? (-7)
60. Gecə qaranlıq küçə ilə tənha getməkdən qorxursanmı? (2)
61. Hər bir şeyin öz yerində olmasına həssaslıqla yanaşırsanmı? (4)
62. Elə hallar olurmu ki, yaxşı əhval-ruhiyyəyə də yatdığı halda, pis əhvalla oyanasan? (9)
63. Tanış olmayan uşaqların içərisində (yeni sinifdə, olimpiada və yarışlarda) özünü sərbəst hiss edirsənmi? (8)
64. Səndə baş ağrısı halları olurmu? (5)
65. Sən tez-tez küsürsənmi? (-3)
66. Əgər sənin kimə isə hörmətin yoxdursa, özünü elə apara bilərsənmi o

- bunu hiss etməsin? (8)
67. Sən bir gün ərzində çoxlu müxtəlif işlər görə bilərsənmi?(1)
68. Sənə qarşı haqsızlıq halları tez-tez baş verirmi? (7)
69. Sən təbiəti sevirsənmi? (6)
70. Evdən çıxarkən və ya yatarkən, qapını bağladığını, işığı söndürdüyünü yoxlayırsanmı? (4)
71. Sən özünün hesab etdiyin qədər qorxaqsanmı? (2)
72. Bayram süfrəsi arxasında əhvalın dəyişirmi? (9)
73. Səhnədən şeirlər söyləməyi, dram dərnəyində iştirak etməyi sevirsənmi? (8)
74. Elə hallar olurmu ki, xüsusi bir səbəb olmadan əhvalın korlansın və heç kiminlə danışmaq istəməyəsən? (5)
75. Elə hallar olurmu ki, sən gələcək haqqında məyus halda fikirləşəsən? (3)
76. Şən əhval-ruhiyyəli olduğun halda, gözlənilmədən qəmgin vəziyyətə düşdüyün hallar olurmu? (10)
77. Sən qonaqları əyləndirməyi bacarırsanmı? (1)
78. Səndə hirslənmə və incimə halları uzun müddət davam edirmi? (7)
79. Dostlarına hər hansı kədər üz verdikdə, bu sənə sarsıdıcı təsir edirmi? (6)
80. Səhv etdiyin vaxtlarda onları pozub düzəltdiyin, dəftərinə əlavə vərəq artırdığın hallar olurmu? (4)
81. Sən özünü inamsız adam hesab edirsənmi? (7)
82. Sən tez-tez qorxulu yuxular görürsənmi? (2)
83. Nə vaxtsa səndə özünü pəncərədən atmaq və ya maşın altına salmaq istəyi baş qaldırıbmı? (4)
84. Əgər ətrafında olan adamlar şənlənərsə, bu sənə də şən əhval-ruhiyyə gətirirmi? (9)
85. Əgər sənin həyatında hər hansı xoşagəlməz hadisə baş verərsə, onu

müəyyən vaxt unutmağı, daim bu barədə düşünməməyi bacarardınmı?
(8)

86. Sənə qəfildən səbirsiz olub, özünü əsəbi aparmağı bacararsanmı? (4)

87. Adətən sən az danışan, susqun adamsanmı? (3)

88. Dram tamaşasında rol oynamazdan qabaq fikirləşə bilirsənmi ki, sən əslində həyatda səhnədəkindən fərqlisən? (8)

Test ballarının hesablanması qaydası

Açardan istifadə etməklə hər bir şkala üzrə xam ballar hesablanır. ("Açarın qarşısına qoyulmuş "-" işarəsi mənfi cavabı ifadə edir. Xam balların əmsallara hasili aksentuasiyanın tipini göstərir. Əgər nəticə 12 baldan yüksəkdirsə, göstərici ifadəli, (yüksək),aksentuasiya əlaməti isə təmsil olunmuş hesab edilir.

Şkalanın nömrəsi	Aksentuasiyanın tipi	Əmsal	Xam ballar (açarın cavablarla uyğunluğu)	Aksentuasiyanın göstəricisi (xam balların əmsala hasili)
1.	Hipertimik	3		
2.	Qorxulu	3		
3.	Distimik	3		
4.	Pedaktik (xırdaçılıq)	2		
5.	Tez əsəbləşən	3		
6.	Emotiv	3		
7.	Ləngiyən	2		
8.	Demonstrativ(açıq- işarə)	2		
9.	Tsiklotimik(əhvalı dövri dəyişən)	3		
10.	Hədsiz həyəcanlılıq	6		

Yeniyetmələrdə aqressivliyin diaqnostikası

Aqressivlik və qəddarlıq bir çox yeniyetmə və gənclərin davranışında müşahidə olunan tipik cəhətlərdən biridir. Yeniyetmələrin assosial davranışı fonunda özünü göstərən bu xüsusiyyətlər daha çox həmyaşidlər və küçə qrupları daxilində baş verən rəqabət şəraitində özünü tənqid etmə, başqa qrup üzvlərinə təsir göstərmək, liderliyə can atmaq məqsədilə, həmçinin tamamilə günahsız, kənar adamlara yönəlmiş motivləşməmiş aqressiv hərəkətlər kimi diqqəti cəlb edir.

Konkret misala diqqət yetirək.

16-17 yaşlarında olan spirtli içki qəbul etmiş 3 gənc küçə ilə gedən 13 yaşlı oğlanın qarşısını kəsərək onun pullarını əlindən aldıqdan sonra yaşadığı binanın həyətinə gətirmiş, zirzəmiyə salaraq huşunu itirənə qədər döymüş və ağır bədən xəsarəti yetirmişdilər.

Psixoloqlar yeniyetmə və gənclərdə müşahidə olunan aqressivliyin köklərini onların bu yaş dövrü üçün xarakterik olan ümumi qəzəbliliyinin təsiri altında özünəhörmət hissənin aşağı düşməsində, yaşanmış uğursuzluq və ədalətsizlikdə (atanın ailəni atması, məktəbdə pis qiymətlər, idman bölməsindən xaric edilmə və s.) axtarırlar. Bir sıra xarici ölkə alimləri isə öz tədqiqatlarında aqressiya və aqressivliyi fərqli şəkildə mənalandıraraq onu anadangəlmə davranış reaksiyası, hakimiyyətə can atma, şəxsiyyətin öz mühitinə düşmən münasibətinin təzahürü və s. kimi izah edirlər. Belə affektiv təsirlər bəzi hallarda yeniyetmə və gənclərdə **suisidal** davranışa - intihar hallarına da gətirib çıxarır. Aqressivlik kəmiyyət və keyfiyyət baxımından fərqli xarakteristikaya malikdir. Bu cəhətdən aqressivliyin **motivləşməmiş** və **emosional durum zəminində yaranan** (əsəbilik, düşmənçilik və s.) olmaqla iki əsas tipi fərqləndirilir.

Təhsil müəssisələrində bəzi yeniyetmə və gənclərin aqressiv davranış aktlarına da təsadüf olunur ki, bu da müəllimlər və məktəb rəhbərləri ilə yanaşı, valideynləri də ciddi narahat edir. Təhsil müəssisəsində işləyən

psixoloq aqressiv davranışa malik olan yeniyetmə və gəncləri aşkara çıxarmalı və onlarla korreksiyaedici tədbirlər müəyyənləşdirib, həyata keçirməlidir. Yeniyetmə və gənclərdə aqressivliyin aşkara çıxarılması üçün sınaqdan çıxarılmış müvafiq diaqnostik metodikalardan biri Bass – Darki sorğusudur.

Bass-Darki sorğusu

1. Hərdən məndə başqalarına ziyan vurmaq istəyi baş qaldırır. (hə, yox);
2. Bəzən sevmədiyim adamlar haqqında dedi-qodu yaymağı xoşlayıram. (hə, yox);
3. Mən tez hövsələdən çıxsam da, çox keçmədən sakitləşirəm. (hə, yox);
4. Öz xoşu ilə məni bağışlamasalar, mən heç kimdən üzr istəmirəm. (hə, yox);
5. Mən heç də həmişə təklif olunanla qane olmuram. (hə, yox);
6. Bilirəm ki, adamlar həmişə mənim arxamca danışirlar. (hə, yox);
7. Mən dostlarımla hərəkətlərini bəyənəndə, bunu onlara başa salıram. (hə, yox);
8. Kimi isə nə vaxtsa aldatdıqda, sonradan üzücü vicdan əzabı çəkirəm. (hə, yox);
9. Mənə elə gəlir ki, kimi isə vurmağı bacarmıram. (hə, yox);
10. Mən heç vaxt o qədər əsəbləşmirəm ki, əşyaları ora-bura atım. (hə, yox);
11. Mən həmişə başqalarının nöqsanlarını bağışlamağı bacarıram. (hə, yox);
12. Qoyulmuş qayda məni qane etmirsə, onu pozmaqdan çəkinmirəm. (hə, yox);
13. Məncə, başqa adamlar həmişə əlverişli vəziyyətdən istifadə etməyi bacarırlar. (hə, yox);
14. Gözlədiyimdən də artıq səviyyədə mənə dost münasibəti ilə yanaşan adamlarla ehtiyatlı davranıram. (hə, yox);
15. Mən tez-tez adamlarla razılaşmıram. (hə, yox);
16. Hərdən ağıma mənə utancaqlıq gətirən fikirlər gəlir. (hə, yox);

17. Əgər kimsə mənə birinci zərbə endirsə, mən ona cavab vermərəm. (hə, yox)
18. Mən əsəbləşəndə qapıları çırpıram. (hə, yox);
19. Mən göründüyümdən də daha artıq əsəbiyəm. (hə, yox);
20. Kim isə özünü rəisə oxşatmağa çalışırsa, mən həmişə onun ziddinə gedirəm. (hə, yox);
21. Gələcək taleyim məni bir qədər məyus edir. (hə, yox);
22. Belə hesab edirəm ki, adamların çoxu məni sevmirlər. (hə, yox);,
23. Adamlar mənim mövqeyimlə razılaşmadıqda özümü ələ ala bilmirəm. (hə, yox);
24. İşdən boyun qaçıran adamlar işlətdikləri günahı boyunlarına almalıdırlar. (hə, yox);
25. Məni və ailəmi təhqir edən hər kəs məni davaya məcbur etdiyini bilməlidir. (hə, yox);
26. Mənim kobud zarafatlarla aram yoxdur. (hə, yox);
27. Kimsə arxamca gülərsə, mən bundan bərk qəzəblənərəm. (hə, yox);
28. Özlərini rəis kimi aparmaq istəyən adamların lovğalığının qarşısını almaq üçün mən lazım gələn hər şeyi edəyəm. (hə, yox);
29. Demək olar ki, hər həftə xoşlamadığım adamlarla rastlaşıram. (hə, yox);
30. Mənim paxıllığımı çəkən adamlar olduqca çoxdur. (hə, yox);.
31. Mən tələb edirəm ki, adamlar mənə hörmət etsin. (hə, yox);
32. Valideynlərimə lazımı qayğı göstərə bilməməyim mənə əzab verir. (hə, yox);.
33. Sizi məhv etmək istəyən adamların mühakimə olunmasını istəyirdinizmi? (hə, yox);
34. Qəddar hərəkətlərimə görə heç vaxt qəmgin olmuram. (hə, yox);
35. Kim isə mənə layiq olduğumdan pis münasibət göstərərsə, bundan heç vaxt pərt olmaram. (hə, yox);
36. Kim isə məni özümdən çıxarmağa çalışsa da, buna əhəmiyyət vermərəm.

- (hə, yox);
37. Bunu gizlətməyə çalışsam da, hərdən məni qibtə hissi bürüyür. (hə, yox);
38. Bəzən elə gəlir ki, mənim hərəkətlərim gülməlidir. (hə, yox);
39. Hətta əsəbləşdikdə belə, kobud ifadələr işlətməkdən qaçıram. (hə, yox);
40. İstərdim ki, mənim günahlarım bağışlanaydı. (hə, yox);
41. Kim isə məni döysə də, nadir hallarda buna cavab verərdim. (hə, yox);
42. İstədiyimə nail olmadıqda, bəzən bundan inciyirəm. (hə, yox);
43. Bəzən insanlar öz adi gəlişləri ilə məni qıcıqlandırırırlar. (hə, yox);
44. Mənim nifrət etdiyim hər hansı bir adam yoxdur. (hə, yox);
45. Mənim həyat prinsipim belədir: “Tanımadığım adamlara heç vaxt etibar etməməli”. (hə, yox);
46. Kim isə məni əsəbiləşdirdikdə, onun haqqında fikirləşdiyim hər şeyi üzünə deyərdim. (hə, yox);
47. Axırda təəssüf hissi keçirməyim deyə, əvvəlcədən hər şeyi götür-qoy edirəm. (hə, yox);
48. Bərk əsəbləşdikdə kimə isə zərbə vura bilərəm. (hə, yox);
49. Uşaqlıqdan bəri mən heç vaxt hirslənməmişəm. (hə, yox);
50. Mən tez-tez özümü partlamağa hazırlaşan “barıt çəlləyi” kimi hiss edirəm. (hə, yox);
51. Mənim hiss etdiklərimi başqaları bilsəydi, onda məni inadkar adam hesab edərdilər. (hə, yox);
52. Mən həmişə düşünürəm ki, hansısa sirli səbəblər adamları mənim xoşuma gələn işlər görməyə vadar edir. (hə, yox);
53. Kim isə mənim üstümə qışqırırsa, cavabında mən də onun üstünə qışqıraram. (hə, yox);
54. Uğursuzluqlarım məni bərk məyus edir. (hə, yox);
55. Mən başqalarından fərqli olaraq ya tez-tez, ya da hərdənbir dava edirəm. (hə, yox);
56. Elə halları xatırlaya bilərəm ki, qəzəbli olduğum vaxtlar əlimə keçən

- əşyaları sındırırdım. (hə, yox);
57. Bəzən hiss edirəm ki, birinci olaraq davaya başlamağa hazırım. (hə, yox);
58. Bəzən hiss edirəm ki, həyat mənə qarşı ədalətsizliklə doludur. (hə, yox);
59. Əvvəllər belə hesab edirdim ki, adamların çoxu doğru danışirlar, ancaq indi buna inanmıram. (hə, yox);
60. Mən ancaq acıqlı olanda söyüş söyürəm. (hə, yox);
61. Yanlış hərəkətlər etdikdə vicdanım mənə əzab verir. (hə, yox);
62. Öz hüquqlarımı müdafiə edərkən fiziki qüvvə lazım gəldikdə, mən bu addımı atmaqdan uzaq olmağa çalışıram. (hə, yox);
63. Bəzən günahımı yada salarkən yumruğumla stolu döyəcəyəm. (hə, yox);
64. Xoşuma gəlməyən adamlara qarşı münasibətdə kobudluqdan çəkinmirəm.
(hə, yox);
65. Mənə zərər vurmağa çalışan düşmənlərim yoxdur. (hə, yox);
66. Mənə pislik etmiş adamlara qarşı eyni cür hərəkət etməyi bacarmıram.
(hə, yox);
67. Tez-tez fikirləşirəm ki, həyatımın ötən illərini düzgün yaşamamışam. (hə, yox);
68. Elə adamlar tanıyıram ki, onlar məni davakarlıq etməyə sövq edə bilərlər.
(hə, yox);
69. Mən hər xırda şeyə görə məyus olmuram. (hə, yox);
70. Adamların məni hirsləndirmək və ya təhqir etmək cəhdləri haqqında fikirlər nadir hallarda ağıma gəlir. (hə, yox);
71. Tez-tez adamları hədələsəm də, heç vaxt dediklərimi etməyə cəhd göstərmirəm. (hə, yox);
72. Son vaxtlar mən təkəbbürlü olmuşam (hə, yox);
73. Mübahisə vaxtı mən səsimi tez-tez qaldırıram. (hə, yox);
74. Adətən mən adamlara qarşı olan pis münasibətimi gizlətməyə çalışıram.

(hə, yox);

75. Məncə uzun-uzadı mübahisə etməkdənsə, nə isə bir razılığa gəlmək daha yaxşıdır. (hə. yox).

Sınanılan şəxslərdə aqressivlik Bass-Darki sorğusu əsasında aşağıdakı reaksiyalar üzrə belə qiymətləndirilir:

1. Fiziki aqressivlik: 1,25,31,41,48,55,62,68-ci suallara verilən “hə” cavabına görə “1” bal, “yox” cavabına görə “0” bal; 7 və 9-cu suallara “hə” cavabına görə “0” bal, yox cavabına görə “1” bal.

2. Dolay aqressivlik: 2,10,18,34,42,56,63-cü suallara verilən “hə” cavabına görə “1” bal, “yox” cavabına görə “0” bal; 26,49-cu suallara verilən “hə” cavabına görə “0” bal, yox cavabına görə “1” bal.

3. Əsəbilik: 3,19,27,43,50,57,64,72-ci suallara verilən “hə” cavabına görə “1” bal, “yox” cavabına görə “0” bal; 11,35,69-cu suallara verilən “hə” cavabına görə “0” bal, yox cavabına görə “0” bal.

4. Neqativizm: 4,12,20,28-ci suallara verilən “hə” cavabına görə “1” bal, “yox” cavabına görə “0” bal; 36-cı suala verilən “hə” cavabına görə “0” bal, yox cavabına görə “1” bal.

5. İnciklik: 5,13,21,29,37,44,51,58-ci suallara verilən “hə” cavabına görə “1” bal, “yox” cavabına görə “0” bal;

6. Şübhəlilik: 6,14,22,30,38,45,52,59-cu suallara verilən “hə” cavabına görə “1” bal, “yox” cavabına görə “0” bal; 33,66,74,75-ci suallara verilən “hə” cavabına görə “0” bal, yox cavabına görə “1” bal.

7. Verbal (sözlü) aqressivlik: 7,15,23,31,46,53,60,71,73-cü suallara verilən “hə” cavabına görə “1” bal, “yox” cavabına görə “0” bal; 33,66,74,75-ci suallara verilən “hə” cavabına görə “0” bal, yox cavabına görə “1” bal.

8. Günah hissi: 5,8,16,24,32,40,47,54,61,67-ci suallara verilən “hə” cavabına görə “1” bal, “yox” cavabına görə “0” bal;

5-ci və 6-cı suallar üzrə toplanmış yüksək ballar **düşmənçilik indeksini**, 1,3,7-ci şkalalar üzrə toplanmış yüksək ballar isə özündə **birbaşa və ya dolayı aqressivlik indekslərini** birləşdirir.

21 ± 4 həddində toplanmış ballar aqressivliyi, 6,5-7±3 həddində toplanmış ballar isə düşmənçilik əhval-ruhiyyəsini əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqressivlik şəxsiyyətin keyfiyyəti, aqressiya isə davranış aktı kimi şəxsiyyətin motivasiya-tələbat sahəsinin psixoloji təhlili kontekstində başa düşülməlidir. Ona görə də, Bass-Darki sorğusu psixi vəziyyətləri öyrənən digər şəxsiyyət testləri ilə (Kettel, Stilberger və b.) birləşdirilən kompleks şəkildə tətbiq edilməlidir.

2.3.5. Yeniyetmələrlə aparılan psixoprofilaktika və psixokorreksiya işləri

Müasir dövrdə bütün dünyada uşaqlığın inkişaf situasinya kəskin şəkildə dəyişmişdir. Gərgin sosial, iqtisadi, demoqrafik və ekoloji problemlər böyüməkdə olan gənc nəslin şəxsiyyətinin formalaşmasını şərtləndirən neqativ tendensiyaların artmasına gətirib çıxarmışdır. Psixoloqlar bu amillərin sırasında uşaq, yeniyetmə və gənclərdə mütərəqqi yadlaşma, yüksək həyəcanlılıq, mənəvi yoxsullaşmasını, onlarda qəddarlığın, aqressivliyin və potensial konfliktliliyin və s. artmasını xüsusi narahatçılıqla qeyd edirlər.

Qeyd olunan bu tendensiyalar daha qabarıq və kəskin şəkildə yeniyetməlik dövründə özünü göstərir. Bu baxımdan yeniyetməlik yaşı dövrü uşaqlıqla yaşlılıq arasında mövcud olan **“üçüncü dünya”** kimi özünü ifadə edir. Öz həyatının uşaqlıqdan yaşlılığa keçid dövrünə qədəm qoyan yeniyetmələrin həyatının sosial situasinyaınin spesifikliyi onların psixikasında təzahür edir. Yeniyetmənin psixi simasında daxili ziddiyyətlər aktuallaşır, iddia səviyyəsində qeyri-müəyyənlik, şəxsiyyət və davranışda yüksək utancaqlıq, motivləşməmiş aqressivlik, konfliktli və asosial hərəkətlərə meyillik və s özünü göstərməyə başlayır.

Müasir mərhələdə məktəb qarşısında duran vacib vəzifələrdən biri davranışı qüsurlu olan uşaq və yeniyetmələrlə səmərəli işin təşkil edilməsi ilə bağlı problemin həllidir. Bu sahədə əsas iş formaları profilaktik və korreksiya işləridir.

Məktəb yaş dövründə uşaqlarda qüsurlu davranışın ilk təzahürləri artıq kiçik məktəb yaş dövründə nəzərə çarpır ki, bu da uşağın nisbətən aşağı intellektual inkişaf səviyyəsi, ailənin və yaxın əhatənin uşağa mənfi təsiri nəticəsində meydana çıxır. Uşaq böyüdükcə onun davranış qüsurları da məzmunca mürəkkəbləşir və bu qüsurların meydana gəlməsinə səbəb olan amillər də artmış olur. Yeniyetmə yaşında davranış qüsurları özünü yeniyetmənin daxil olduğu qrupun dəyərlərinə etinasızlığında, yaşlıların tələblərinə məhəl qoymamasında, avtonom əxlaq normalarına yönəlişliyində, asosial davranış və rəftarında, nəhayət ciddi təlim uğursuzluğunda və məktəb proqramlarına uyğun biliklərin və idrak maraqlarının olmamasında biruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, sistematik təlim uğursuzluqları qüsurlu davranışa səbəb olan əsas amillərdən biridir. Artan təlim uğursuzluqları yeniyetmədə oxumaq istəyinin tam şəkildə sönməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə yeniyetmənin sərbəst vaxt büdcəsi artır və bu vaxt əsasən idrak sferasından kənar olan əyləncə və məşğulluğa yönəlməyə başlayır. Müasir dövrdə sosioloq, pedaqoq və psixoloqlar “çətin” uşaqların, qüsurlu, asosial davranışlı uşaq və yeniyetmələrin sayının artmasında narahatçılıqla danışırlar. Belə uşaq və yeniyetmələrin say artımına səbəb olan mühüm “risk amilləri” qrupuna psixi xəstəliklərin artması, əhəlinin genetik fondunun pisləşməsi, alkoqolizm, narkomaniya, intihar kimi sosial patologiyalar aid edilir. Həyat təcrübəsi olmayan, fahişəlik, narkomaniya, alkoqolizm kimi sosial bəlaların ağır nəticələrini irəlicədən görə bilməyən əksər yeniyetmələr bu cür amillərin heç də bəla olduğunu dərk edə bilmirlər. Cəmiyyətdə belə halların sürətlə genişlənməsi yeniyetmələrdə nə isə bir qəbahətli və fəvqəladə halın olmadığı illüziyası yaradır. Yeniyetmələrin özlərinəməxsus submədəni davranış

etiketləri yaranır ki, burada da nə istəsən, onu etmək iddiası əsas davranış motivinə çevrilmiş olur. Cəmiyyətin yaşlı əhalisi tərəfindən müəyyən edilmiş əxlaq normalarını inkar edən yeniyetmələrin normal davranış haqqında öz baxış və təsəvvürləri yaranmış olur. Müasir dövrdə yeniyetmə və gənclərin özünəməxsus prioritetləri olan həyata fərqli baxışları və dəyərlər sistemi yaranmaqdadır.

Uşaq və yeniyetmələrin qüsurlu davranışının təzahürləri və onun səbəblərini təhlil etməklə aşağıdakı qənaətlərə gəlmək olar:

- ümumtəhsil məktəblərində uşaq və yeniyetmələrin qüsurlu davranışının profilaktikası və korreksiyası işinin səmərəli təşkili məqsədilə müxtəlif mütəxəssislərin birgə fəaliyyəti təşkil edilməli, sinif rəhbərləri, məktəb həkimi və psixoloqun səyləri qarşılıqlı əlaqələndirilməlidir;
- uşaq və yeniyetmələrlə aparılan işlərdə profilaktik xarakterli işlər prioritet kimi əsas götürülməlidir;
- profilaktik və korreksiyaedici iş zamanı ailə, uşaq və yeniyetmə qrupları, deviant uşaq qrupları ilə fərdi iş formalarına üstün diqqət yetirilməlidir;
- qüsurlu davranışlı uşaqlarla iş prosesində cinsi fərqləri nəzərə almaq lazımdır;
- qüsurlu davranışa malik uşaq və yeniyetmələrlə profilaktik məqsədli iş prosesində şagirdlərin normadan kənar davranışını proqnozlaşdırmaq vacibdir.

2.3.6. Yeniyetmə yaşı dövründə koqnitiv (idrak) proseslərinin psixokorreksiyası

1. Diqqətin psixokorreksiyası

Psixoloji tədqiqatların nəticələri artıq çoxdan sübut etmişdir ki, şagirdin təlimdə geridəqalmasına səbəb olan amillər sırasında idrak proseslərinin inkişafdan qalması, motivləşmənin və idrak fəallığının olmaması kimi

determinantlar xüsusi təsire malikdir. Məktəb psixoloqunun psixoloji korreksiya üzrə aparacağı işin sistemində uşağın psixikasının dəyişməsi ilə əlaqədar davranışda və münasibətlər sistemində mövcud olan qüsurların aradan qaldırılması ilə yanaşı, koqnitiv psixokorreksiya, yəni idrak proseslərinin inkişafdan qalması və ya zəif inkişaf etməsi ilə bağlı yaranan qüsurların korreksiyası üzrə işlər də əhəmiyyətli yer tutur. Psixokorreksiyanın psixoterapiya, sosial-psixoloji trening, autotreninq, təlqin metodlarını və inkişafetdirici-korreksiya priyomlarını peçəkar, səviyyədə mənimsəmiş psixoloq şəxsiyyətin ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərin psixokorreksiyası ilə yanaşı, idrak proseslərinin inkişafında müşahidə olunan qüsurların korreksiyasına yönəlmiş müxtəlif metodikalardan istifadə edir. Uşaqlarda diqqətin inkişafına yönəlmiş bir neçə inkişafetdirici-korreksiya priyomlarını nəzərdən keçirək:

Kim daha tez?

- 1. Diqqətin konsentrasiyası üzrə məşqlər üçün şagirdlərə “ə” və ya “e” hərfləri daha çox işlənmiş hər hansı mətndən bir parça təqdim olunur və ayrılmış vaxt ərzində qeyd olunan hərfin altından xətt çəkmək tapşırılır. Testin müvəfəq həlli ayrılmış vaxt ərzində buraxılmış səhvlərin sayı nəzərə alınmaqla qiymətləndirilir: buraxılmış hərf nə qədər çoxdursa, müvəfəqiyyət bir o qədər aşağıdır. Şagirdlərin uğurlu nəticə əldə etməsi üçün onların marağının stimullaşdırılması lazımdır.*

Nümunə üçün mət

Delfinlər: *Sərnişin gəmisi dənizin qoynunda fırtınaya düşdü. Sərnişinlər təlaş keçirirdilər. Birdən dəhşətli təhlükə baş verdi. Qorxulu dəniz yırtıcıları olan köpək balıqları gəmiyə hücum çəkdi. Adamları dəhşət bürüdü.*

Amma görün nə oldu? Delfinlər özlərini yetirib, köpək balıqlarının qabağını kəsdilər. Onlar canlı divar düzəltdilər. Sonra cəsarətlə döyüşə atılıb, adamları qorudular. Buna baxmayaraq köpək balıqlarından biri canlı divarı yardı. Bir qadını yaraladı.

Delfinlər hücumu gücləndirdilər. Köpək balıqları geri çəkildilər. Adamlar xilas oldu. Delfinlər xeyli vaxt gəminin arxasınca getdilər, gəmini yola saldılar.

(Y.Ş.Kərimov. İmla mətnləri məcmuəsi. Bakı, 2006, səh. 146)

- 2. Diqqətin paylanması və keçirilməsi üzrə inkişafetdirici məşqlər üçün verilən tapşırıq dəyişdirilir: Bir hərfin altından, digərinin üstündən xətt çəkmək, üçüncünü isə dairəyə almaq tapşırığı verilir. Tədricən tapşırıq mürəkkəbləşdirilir.*

Belə məşqlərdə məqsəd aydın dərk edilmiş və avtomatizmə çatdırılmış vərdişlərin formalaşdırılmasından ibarətdir. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün ayrılan vaxt mətnin həcmindən və yaşdan asılıdır. (Kiçik məktəblilər üçün 15 dəqiqə, yeniyetmələr üçün 30 dəqiqə)

3. Müşahidəçilik

Şagirdlərə yüzlərlə dəfə gördüklərini, məsələn, məktəb həyətidə olanları, evdən məktəbə gələrkən yolda gördüklərini yaddaş üzrə ətraflı təsvir etmək təklif olunur. Kiçik məktəblilər bu tapşırığı şifahi yerinə yetirir, onların sinif yoldaşları isə unudulmuş detalları söyləyirlər. Yeniyetmələr isə bu tapşırığı yazılı icra edir, sonra öz yoldaşlarının yazdıqları ilə və reallıqla müqayisə edirlər. Bu tapşırıq vasitəsilə uşaqların diqqəti ilə görmə hafizəsi arasındakı əlaqənin səviyyəsi aşkar edilir.

4. Korrektura

Aparıcı uşaqlara vərəqdə bəzi hərfləri buraxılmış və yeri dəyişdirilmiş bir neçə cümlədən ibarət mətn təqdim edir. Uşaqlara bu mətni bir dəfə oxumaqla dərhal rəngli qələmlə düzəltmək tapşırığı verilir. Sonra vərəq digər uşağa ötürülür. O, qalan buraxılmış səhvləri başqa rəngli qələmlə düzəltməlidir. Bu korrektura priyomu iki və ya bir neçə uşağın iştirakı ilə keçirilə bilər.

Ən diqqətli kimidir?

İştirakçılar ayaq üstə yarım dairə şəklində dayanır və otağa daxil olan şəxsi müəyyən edirlər. Daxil olan şəxs bir neçə saniyə ərzində iştirakçıların

yerini və ardıcılığını yadda saxlamalıdır. Səs siqnalından sonra o, arxasını iştirakçılara tərəf çevirir və yoldaşlarının sıra ardıcılığını söyləyir. Sonra hər bir iştirakçı bu qayda ilə oyuna cəlb edilir. Səhvə yol verməyən iştirakçı müküfatlandırılır. Uduzan iştirakçılar isə cərimə olaraq xorla mahnı oxuyurlar.

Daş, qayçı, kağız

İştirakçılar cüt-cüt bölünürlər. Onlar bir-birinə əks olmaqla stulda əyləşirlər. “Üç” sayında hər bir iştirakçı əlindəki üç fiqurdan birini atır: daş-yumruq, qayçı-iki barmaq, kağız-açılmış ovuc. Burada belə bir qayda var. Qayçı kağızı kəsir, daş qayçıyı kütləşdirir, kağız daşı bükür. Uyğun olaraq əlindən belə fiquru tullayaraq rəqibinə “qalib gələn”oyunçu (məsələn, daş qayçıya qalib gəlir) oyunda qalır, uduzan oyunçu isə oyunu tərk edir.

Növbəti turda oyunun birinci turunda qalib gəlmiş və irəli gedən ayrılmış cütlər iştirak edir. Əgər kimsə rəqibsiz qalmışsa, o, avtomatik olaraq növbəti tura keçir. Beləliklə, oyun bir qalib oyunçu qalanadək davam etdirilir. Səs siqnalından sonra bütün iştirakçılar əllərindəki üç fiqurdan (daş, qayçı, kağız) birini atırlar. Sonra oyunun qayçının kağızı kəsməsi, daşın qayçıyı kütləşdirməsi və kağızın daşı bükməsi qaydasına uyğun olaraq rəqibi udan oyunçu oyunda qalır, onun rəqibi isə oyunu tərk edir.

Bundan sonra oyun birinci turda qalib gələrək ikinci tura keçmiş oyunçular arasında keçirilir, oyunçulardan birinin tam qələbəsində davam etdirilir.

2. Hafizənin inkişafı üçün korreksiya priyomları

Çətindir – yadda saxla!

Psixoloq şagirdlərə yazılışı çətin olan ön söz yazılmış vərəq paylayır və 25-30 saniyədən sonra onları yığışdırır. Bundan sonra psixoloqun diktəsi altında şagirdlər həmin sözləri yeni paylanmış vərəqlərdə yazırlar. Bu halda görmə hafizəsi sanki eşitmə hafizəsini üstələmiş olur. Bütün sözləri düzgün yazmış şagird qalib hesab olunur.

Kaleydoskop

İştirakçılar yarım daire şəklində “ekran” qarşısında əyləşirlər. Aparıcı “ekran”da görünərək üzünü oyunçulara tutur. Oyunçular növbə ilə üstünlük verdiyi rəngi aparıcıya söyləyirlər. Bundan sonra aparıcı arxasını oyunçulara çevirir və oyunçular cəld yerlərini dəyişirlər aparıcı əvvəlki vəziyyətə qayıdır və kimin hansı rəngə üstünlük verdiyini yadda saxlayaraq söyləməlidir. Seçdiyi rəng düzgün deyilməyən oyunçu növbəti aparıcı olur. Beləliklə, bütün iştirakçılar növbə ilə aparıcı olur.

Çaş-baş adam

İştirakçılar özlərinə aparıcı seçir. Qalan oyunçular əl-ələ tutaraq daire yaradırlar. Buyurun! komandasından sonra aparıcı otaqdan çıxır və iştirakçılara yaxınlaşır. İştirakçılar bir-birinin əllərindən buraxmadan əvvəlki yerlərini dəyişirlər. Aparıcı gəldikdən sonra oyunçuların əvvəlki yerlərini söyləməlidir. Psixoloq işə başlayır: “Hə, əl-ələ tutun. Aparıcı, bax, kim harada, kimdən sonra dayanıb? Dağılışın, çağrıldıqda gələrsiniz”- təlimatını verir.

Başladıq! Aparıcı, gəlin, oyunçuların başlanğıcdakı ardıcılığı söyləyin.

Daha sonra iştirakçılar növbə ilə aparıcı rolunda çıxış edir və oyun bir neçə dəfə təkrarlanır.

Kəşfiyyatçı

İştirakçılardan biri “kəşfiyyatçı” olur. Aparıcının “donduq!” komandasından sonra bütün iştirakçılar hərəkətsiz vəziyyətdə qalırlar. Hər bir iştirakçı dayandığı pozanı, “kəşfiyyatçı” bütün iştirakçuların pozasını yadda saxlamağa çalışır. İştirakçuların pozasını və xarici görünüşünü diqqətlə işləyən “kəşfiyyatçı” gözlərini yumur və ya otaqdan çıxır. Bu vaxt ərzində iştirakçılar pozalarında, paltarlarında, yerlərində bir çox dəyişiklik edirlər. Bundan sonra “kəşfiyyatçı” gözlərini açır (və ya otağa gəlir), baş vermiş dəyişikliklər barədə mümkün qədər dəqiq məlumat verməlidir.

3. Təfəkkürün (fikri əməliyyatların) korreksiyası

Ümumi məhfumun müəyyən edilməsi

Uşaqlara vərəqdə ümumiləşdirici sözlə qohumluq əlaməti və müəyyən ümumiləşdirici məntiqi əlaqəsi olan 20 söz təqdim olunur. Hər bir sözün qarşısındakı mörtərizədə həmin ümumiləşdirici sözdə müəyyən bağlılığa malik 5 söz yazılmışdır. Bu sözlərdən ikisi ümumiləşdirici məfhumla daha sıx bağlıdır. Həmin sözləri tapıb altından xətt çəkmək lazımdır.

1. **Bağ** (bitki, bağban, it, hasar, torpaq);
2. **Çay** (sahil, balıq, balıq ovu, gil, su);
3. **Şəhər** (avtomobil, bina, kütlə, küçə, velosiped);
4. **Yantay** (samanlıq, at, dam, heyvan, divar);
5. **Kub** (bucaqlar, çertyoj, til, daş, ağac);
6. **Bölmə** (sınıf, bölünən, qələm, bölən, kağız);
7. **Halqa** (diametr, almaz, əyar, dairəvilik, möhür);
8. **Mütaliə** (başlıq, kitab, şəkil, çap, söz);
9. **Qəzet** (həqiqət, cümlə, teleqramlar, kağız, redaktor);
10. **Oyun** (xəritə, oyunçular, cərimələr, cəza, qayda);
11. **Müharibə** (təyyarə, toplar, döyüş, tüfəng, əsgər);
12. **Kitab** (şəkillər, müharibə, kağız, məhəbbət, mətn);
13. **Oxumaq** (cingilti, incəsənət, səs, alqışlar, melodiya);
14. **Zəlzələ** (yanğın, ölüm, yer titrəyişi, gurultu, dağıntı);
15. **Kitabxana** (şəhər, kitablar, mühazirə, musiqi, oxucu);
16. **Meşə** (yarpaq, alma ağacı, ovçu, ağac, canavar);
17. **İdman** (medal, orkestr, mövsüm, qələbə, stadion);
18. **Xəstəxana** (bina, bağ, həkim, radio, xəstələr);
19. **Məhəbbət** (qızılgüllər, hisslər, insan, şəhər, təbiət);
20. **Vətənpərvərlik** (şəhər, dostlar, Vətən, ailə, insan);

Nəticələrin qiymətləndirilməsi:

Qiymətlər ballar	9	8	7	6	5	4	3	2	1
20 cavabdan düzgün olanların miqdarı	20	-	19	18	16-17	14-15	12-13	10-11	9

Psixoloq ardıcıl olaraq 20 sətirdəki sözləri ucadan oxuyur və hər sətirdəki düzgün cavabı tapmaq üçün 10 saniyə vaxt verilir. Şagirdlər hər sətirdə uyğun gələn iki sözü tapmalıdır. Bu variantda normativlər əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirilir.

Qiymətlər ballar	9	8	7	6	5	4	3	2	1
düzgün cavabların miqdarı	19	18	17	14-16	12-13	10-11	8-9	6-7	5

Test üzərində işə başlayarkən belə bir **təlimat** verilir: “Vərəqləri götürün. Onlarda hər bir sətirdə mörtərizədən qabaqda tünd qara rənglə bir söz, mörtərizə içərisində isə beş söz yazılmışdır. Bu sözlərdən ümumiləşdirici sözlə daha çox əlaqəsi olan ikisini tapıb altından xətt çəkin. Məsələn: birinci sətirdə ümumiləşdirici söz “bağ” sözüdür. Bundan sonra mörtərizə içərisində beş söz göstərilmişdir. Bağ itsiz, hasarsız, hətta bağbansız mövcud ola bilər, lakin torpaq və bitkisiz ola bilməz. Deməli, “**torpaq**” və “**bitki**” sözlərinin altından xətt çəkmək lazımdır. Sualı olan var? Testin yerinə yetirilməsi üçün 3 dəqiqə vaxt ayrılır. Başladıq !

Anlayışın təcrid edilməsi

Uşaqlara 20 sətirdə yazılmış beş söz oxunur. Onlardan dördü ümumi, eynicinsli olduğu halda, biri həmin məfhumu aid deyil. Hər sətirdəki artıq sözün tapılmasına 10 saniyə ayrılır.

1. İdris, Abbas, Cingiz, Əliyev, Zaur;
2. Zəif, kiçik, qoca, köhnəlmiş, qədim;
3. Tezliklə, cəld, tədricən, tələsik, təcili;
4. Yarpaq, tumurcuq, kök, gövdə, budaq;

5. Nifrət etmək, həqarətlə baxmaq, qəzəblənmək, həyəcanlanmaq, anlamaq;
6. Qaranlıq, işıqlı, mavi, aydın, tutqun;
7. Yuva, hin, kaha, qarovulxana, tövlə;
8. Uğursuzluq, həyəcan, məcburiyyət, iflas, müvəffəqiyyətsizlik;
9. Uğur, uğursuzluq, qələbə, uduş, sakitlik;
10. Talan, qarət, zəlzələ, yanğın, hücum;
11. Süd, pendir, qaymaq, piy, qatıq;
12. Dərin, dayaz, hündür, işıqlı, alçaq;
13. Daxma, soba, tüstü, pəyə, budka;
14. Tozağacı, şam, palıd, yasəmən, küknar;
15. Aclıq, soyuq, yorğunluq, susuzluq, yem;
16. Saniyə, saat, il, axşam, həftə;
17. Təyyarə, gəmi, texnika, qatar, avtobus;
18. Cürətli, igid, qətiyyətli, zalım, cəsur;
19. Futbol, voleybol, xokkey, üzgüçülük, basketbol;
20. Qələm, çernil, flomaster, tuş qələm, ruçka

**Testin nəticələri aşağıdakı cədvəldə göstərilən
şerti ballarla hesablanır.**

Qiymətlər ballar	9	8	7	6	5	4	3	2	1
düzgün cavabların miqdarı	20	19	18	17	15-16	13-14	12-11	10	9

Təlimat: Psixoloq deyir ki, mən Sizə hər sətirdə beş 20 söz olmaqla söz sırası oxuyacağam. Bu sözlərdən dördü ümumi, eynicinsli olduğu halda, biri həmin anlayışa ya aid deyil, ya da az aiddir. Siz hər sətirdəki belə sözləri taparaq öz vərəqinizdə uyğun nömrənin altında yazmalısınız. Məsələn, mən ilk beş sözü oxuyuram: kərpic, daş, gil, sement, ev. Bu sırada ilk dörd söz eynicinsli, yəni, inşaat materialı olduğu həlda, sonuncu söz bu qrupa aid deyil, “artıqdır”. Deməli, Siz №-də “ev” sözünü qeyd etməlisiniz. Daha sonra mən ikinci və sonrakı qrupları oxuyacağam və s. Hər sətirdəki sözü tapmağa 10

saniyə vaxt verilir. Əgər lazımi sözü ayıra bilmirsinizsə, oranı boş qoyun. Səhv yazmayın. Sualınız varmı? Hazırlaşın! Başladıq!

Oxşar və fərqli

Şagirdlərə öz aralarında müxtəlif əşyaları və anlayışları müqayisə etmək təklif olunur. Kiçik yaşlı məktəblilər üçün onlara yaxşı tanış olan əşyalar: **süd** və **su**, **inək** və **at**, **təyyarə** və **qatar** və s. seçilə bilər. Müqayisə üçün onların təsvirlərindən də istifadə etmək mümkündür. Yeniyetmələr və böyük məktəblilər üçün anlayışlar “bir qədər mürəkkəb olmalıdır. Məsələn, “şəkil” və “fotoşəkil”, “səhər” və “axşam”, “tərslik” və “üzüyalıq” və s. Müxtəlif əlamətlərə görə düzgün cavabların və səhvlərin sayı hesablanır. Cavablarda oxşarlıq və fərqi əsaslı olması (zahiri oxşarlıq, funksionallıq, növ-cins münasibətləri və s.) diqqətlə yoxlanılmalıdır. Müqayisə üçün daha çox əsaslar göstərən və ya daha yeni əlaməti tapan şəxs qalib hesab olunur.

Cümlələrin tərtib edilməsi

Bir-biri ilə mənaca əlaqəsi olmayan üç təsadüfi söz (məsələn, **meşə**, **qələm**, **dovşan**) götürülür. Bu sözlərdən istifadə etməklə ehtimal cümlələr tərtib edilməlidir ki, verilmiş hər üç söz bu cümlələrdə işlənmiş olsun. Cümlədə isimlərin halları dəyişdirilə bilər və başqa sözlərdən də istifadə etmək olar. Cavablar bəsit, (banal) (“Dovşan qələmi götürüb meşəyə qaçdı”) mürəkkəb, kənar obyektlərin də daxil edilməsi ilə situasiyadan kənar (“Oğlan qələmi götürüb meşədə oynayan dovşanın şəklini çəkdi”) və həmin əşyalar da daxil olmaqla qeyri-standart əlaqəli, yaradıcı (“Dovşan kimi atılıb-düşən oğlan əlindəki qələmi meşəyə atdı”) ola bilər. Bu oyunda növbə ilə aparıcılıq edən hər bir uşaq cavabları kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təhlil etməli, çoxsaylı cavablar içərisindən ən orijinal, yaradıcı cavabları müəyyən etməlidir. Bu oyunun ən vacib şərti oyunçuların bu və ya digər cümlənin onun nə üçün xoşuna gəldiyini və ya gəlmədiyini əsaslandırmaq bacarığının müəyyənləşdirilməsidir. Bu tapşırıq uşaqlarda obyektlər arasında əlaqələrin

qurulması, ümumiləşdirmə və bütöv obrazların yaradılması qabiliyyətlərinin formalaşdırılması məqsədi daşıyır.

Artıq sözün kənarlaşdırılması

Bu tapşırıq uşaqlarda əlamətlər arasında **təsnifat aparmaq** kimi təfəkkür əməliyyatlarının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. İxtiyari üç söz – məsələn, “**it**”, “**pomidor**”, “**günəş**” sözləri götürülür. Bu sözlərdən oxşarlıq əlamətinə görə ikisi saxlanılmalı, əlamətə uyğunluğu olmayan üçüncü söz isə kənarlaşdırılmalıdır. Uşaqlar oxşarlıq əlamətinə və uyğunsuzluğa görə həmin sözlərdə mümkün qədər daha çox əlamətlər göstərməlidir. Məsələn, verilən üç sözdən “it” sözü ona görə kənarlaşdırılır ki, o, “pomidor” və “günəş” sözləri ilə uyğunluq əlamətinə malik deyildir. (pomidor və günəşin uyğunluq əlaməti hər ikisinin dəyirmi olmasındadır) Yaxşı olar ki, uşaqlar daha dəqiq, həm də qeyri-standart həllər tapmağa nail olsunlar.

Mümkün səbəblərin siyahısı

Uşaqlara hər hansı qeyri-adi bir situasiya söylənilir. Məsələn; mağazadan qayıdarkən siz gördünüz ki, mənzilinizin qapısı açıqdır. Uşaqlar bu faktla bağlı tez və daha çox səbəb göstərməli və onu mümkün qədər əsaslandırmalıdırlar. Səbəblər bəsit (“Yəni qapını örtməyi unutmuşam”, “Evə oğrular girib”) olmaqla yanaşı, az ehtimallı və ya ehtimalsız da “Marsdan gələnlərin işidir” və s. ola bilər. Daha çox və müxtəlif səbəblər göstərən uşaq qalib hesab olunur.

Bu tapşırıq uşaqlarda təfəkkürün genişliyinin və hərtərəfli təhlil qabiliyyətlərinin inkişafına yönəlmişdir.

4. Təlim müvəffəqiyyətinin yüksəldilməsi üçün korreksiya proqramları

Şagirdin təlim uğurları, dərstdə bilikləri mənimsəmə səviyyəsi birbaşa olaraq onun düşünmək, mühakimə yürütmək, sübut etmək kimi əqli qabiliyyətlərindən asılıdır. Təlim uğurlarını yüksəltməyin səmərəli yollarından

biri şagirdlərdə fikri proseslərin, əqli əməliyyatların formalaşdırılmasından ibarətdir. Bunun üçün şagirdlərin təfəkkür proseslərinin, fikri bacarıqlarının məşq etdirilməsinə yönəlmiş inkişafetdirici korreksiya proqramlarının tərtib edilməsi və bu istiqamətdə məşqlərin keçirilməsi vacibdir. Bu sahədə şagirdlərlə iş aparan psixoloq treninqdən əvvəl şagirdlərə bildirir ki, bizim doğma danışmaq dilimiz müəyyən söz ehtiyatına, lüğət fonduna əsaslanır. Ayırı-ayrı əşya, hadisələri ifadə edən söz və ifadələr müəyyən ümumi əlamətlərə malik olduğu üçün məhfum adlanır. Məhfumlar müxtəlifdir. Məsələn: **“şair”, “ədəd”, “tufan”, “İkinci Dünya Müharibəsi”, “fotosintezi kəşf etmiş alim”** və s. Məhfumlar bir-birindən neçə əşya və hadisə ilə bağlı olmalarına görə fərqlənirlər. Hər hansı məhfumun aid olduğu əşyaların dairəsi məhfumun obyektinə adlanır. Məhfum bir obyektə, məsələn, **“günəş”, “Xəzər”, “H.Cavid”,** qeyri-əşyavi varlığı, məsələn, **“Marsdan gələn”, “su pərisi”, “xoşbəxtlik”** və s. ifadə edə bilər.

Məhfumların əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların məzmunudur. Məhfumun məzmunu onun mühüm başlıca və fərqləndirici əlamətlərində əks olunur. Məsələn, “Mars” məhfumu özündə belə mühüm, əlamətləri birləşdirir: “Günəş sistemi planeti”, “şarabənzər forma”, “oz oxu və Günəş ətrafında dövr edir”, **“üçbucaq”** məhfumunun mühüm və fərqləndirici əlamətlərinə nəzər yetirək: **“müstəvi fiqurudur”, “qapalı fiqurdur”, “üç bucağı, üç tərəfi və üç təpəsi var”**.

Məhfumlarla bağlı bir sıra fikri əməliyyatlar aparmaq mümkündür ki, onlardan da ən mühümü **ümumiləşdirmə** və **konkretləşdirmə**dir.

Məhfumlarda ümumiləşdirmə xüsusiyyəti onlarda daha ümumi əlamətlərin ifadə olunmasıdır. Məsələn, “qoyun” məhfumu **“ev heyvanı”, “isim”** isə **“nitq hissəsi”** məhfumlarında ümumiləşmişdir.

Məhfumun konkretləşdirilməsi ona tabe olan daha xüsusi əlamətin axtarılmasıdır. Məsələn, **“stol”** məhfumu **“yazı stolu”, “enerji”** məhfumu isə **“elektrik enerjisi”** məhfumunda daha da konkretləşmişdir.

Şagirdləri korreksiya proqramı üzrə işə cəlb etməzdən əvvəl psixoloq qeyd edir ki, siz 20 sualdan ibarət bir test üzərində işləyəcəksiniz. Hər bir suala aid dörd cavab variantı verilmişdir. Siz verilən məhfumları daha ümumi və daha xüsusi olmaqla fərqləndirməlisiniz. Məsələn, “lampa” sözü üçün verilən cavablar belədir: “ışıq” işıqlandırma cihazı”, “televizor” , “stolüstü lampa”. Lampa sözü üçün ümumi ləşdirici məhfum “ışıqlandırma cihazı”, xüsusiləşdirici məhfum isə “stolüstü lampa”dır. Şagirdlərə 20 sualdan ibarət test şəklində korreksiya proqramı təqdim olunur:

I test

1. Əvəzlik.

a) nitq hissəsi; b) sintaksis; c) işarə əvəzliyi; ç) ara söz.

2. Külək

a) atmosfer hadisəsi; b) sərinlik; c) passat; ç) qar.

3. Nişasta

a) yağ; b) kartof; c) qarğıdalı nişastasası; ç) üzvü maddə.

4. Mənfi ədəd

a) cəm; b) ədəd; c) mənfi beş; ç) müsbət ədəd.

5. Bölmə

a) vurma; b) qalıqlı bölmə; c) ədədlər üzərində əməl; ç) fərq.

6. Neft

a) faydalı qazıntı; b) üzvi maddə; c) ağ neft; ç) kənd təsərrüfatı məhsulu.

7. Paytaxt

a) şəhər; b) kənd; c) əyalət; ç) müstəqil dövlətin mərkəzi.

8. Lüğət

a) kitab; b) frezoloji birləşmə; c) dərslik; ç) orfoqrafiya lüğəti.

9. Meyvə

a) bar; b) qoz; c) bağ; ç) quşəppəyi.

10. Barometr

a) dairəvi barometr; b) manometr; c) hərəkət; ç) cihaz.

11. Bayatı

a) ədəbi əsər; b) şifahi xalq poeziyası nümunəsi; c) təmsil;
ç) folklor janrı

12. Bağlayıcı.

a) qayda; b) cümlə; c) birləşdirmə bağlayıcı; ç) köməkçi nitq hissəsi

13. İbtidai bitkilər.

a) çiçəkli bitkilər; b) bitki; c) göbələk; ç) meyvə

14. Qaz

a) oksigen; b) maddənin halı; c) maye; ç) yüksəklik

15. Kömür.

a) neft; b) geologiya; c) boz kömür; ç) faydalı qazıntı;

16. B. Vahabzadənin poeması

a) janrı; b) poetik əsər; c) novella; ç) "Ləyaqət"

17. Elektron

a) fizika; b) elektrik yükü; c) elementar yüklü zərrəcik;
ç) elektrik sahəsi

18. Sitrus bitkisi.

a) meyvə; b) bostan məhsulu; c) limon; ç) dənli bitki

19. İnqilab.

a) tarixi hadisə; b) silahlı üsyan; c) anarxiya; ç) İran İslam İnqilabı

20. Bucaq.

a) fəza fiquru; b) tərəf; c) üçbucaqlı; ç) düzbucaq

Düzgün cavablar:

Ümumiləşdirici sözlər

1. a,b; 4. b,c; 7.c,a; 10. ç,a;

2. a,b; 5. a,c; 8. a,ç;

3. ç,ç 6. b,c; 9. a,ç;

II test

Anlayışların mühüm və qeyri -mühüm əlamətlərinin təhlili.

1. Feodal.

- a) varlı; b) torpaq sahibkarı; c) zalım; ç) kəndlilərin sahibi;
- d) hökmdar; e) kral;

2. Botanika

- a) tədris fənni; b) elm; c) Təbiətşünaslığın bölməsi; ç) darıxdırıcı dərs; d) mürəkkəb elm; e) insanı öyrənir.

3. Qızıl

- a) metal; b) qiymətli metal; c) sarı rəngli metal; ç) ziyyət əşyalarının hazırlanmasında istifadə olunur;

4. Antraktida

- a) materik; b) buzla örtülü yer; c) yer üzərində ən soyuq ərazi;
- ç) pinqvinlərin yaşadığı ərazi;

5. Şeir

- a) gülməli əsər; b) poetik əsər; c) qısa əsər; ç) yaxşı əsər.

6. Broun hərəkəti.

- a) hərəkət; b) qazların hərəkəti; c) hissəciklərin xaotik hərəkəti;
- ç) cism

7. Nöqtə

- a) kiçik işarə; b) durğu işarəsi; c) cümlənin sonunda qoyulan işarə;
- ç) lazımi işarə.

8. Gül bitkiləri

- a) bitkilər; b) gözəl bitkilər; c) gül açan bitkilər; ç) ətirli bitkilər;
- d) bağda bitən bitkilər.

9. Sənət.

- a) əl əməyinə əsaslanır; b) orta əsrlərə aid sənət; c) duluzçu;
- ç) kiçik istehsalatçı; d) yüksək keyfiyyətli iş.

10. Qulobus.

- a) böyük; b) Yer kürəsinin modeli; c) coğrafiya üzə əyani vəsait;
ç) Yer səthinin düzgün təsviri.

11. Termometr

- a) cihaz; b) temperatur ölçən cihaz; c) civəli cihaz;
ç) şüşə korpusu
olan cihaz.

12. Bağlayıcı.

- a) köməkçi nitq hissəsi; b) cümlədə zəruri söz; c) birləşdirici söz;
ç) söz

13. Kök.

- a) əmici orqan; b) bitkinin orqanı; c) yarpaqlı orqan; ç) onun
vasitəsilə bitki qidalı maddələr alır; d) torpağın üstündə yerləşir.

14. Təhkimli kəndli

- a) torpaqdan məhrum olmuş adam; b) feodaldan asılı adam;
c) azadlıqdan məhrum olmuş adam; ç) kasıb adam; d) nökər.

15. Subtropik

- a) iqlim qurşağı; b) yaxşı hava olan yer; c) böyük günəş istiliyi olan
yer; ç) Qafqazın iqlim qurşağı.

16. Sahə

- a) müstəvi fiqurunun xarakteristikası; b) tərəflərin ölçüsündən
asılıdır; c) hündəsi anlayış; ç) yer səthi.

Düzgün cavablar:

Mühüm əlamətlər.

1. b; ç	9. a,c
2. b; c	10. b,c
3. a; b	11. a,b
4. a,b,c	12. a
5. b	13. b,c

6. a,b	14. a,b,c
7. b	15. a,b
8. a,b	16. a,b

Digər variantlar anlayışın qeyri-mühüm əlamətlərini ifadə edir.

5. Təxəyyülün inkişafı üçün korreksiya priyomları

Sehirli qələm.

Bu oyunun qaydaları ilə iştirakçıların tanış edilməsi üçün qələm və kağız tələb olunur. Aparıcı iştirakçılara bildirir ki, Siz əlinizdəki qələmlə verilən dörd komanda: “Yuxarı”, “Aşağı”, “Sağa” və ya “Sola” əsasında kağız üzərində qələmi hərəkət etdirərək xətt çəkməlisiniz. Bu zaman qələm kağızdan aralanmamalıdır. Beləliklə, kağız üzərində sınıq xətt çəkilmiş olacaqdır. Komandalar verilirərkən çəkilən xətlərin uzunluğu eyni olmalıdır. Oyunun ilkin mərhələsində iştirakçılar növbə ilə komandalarını verir, aparıcı isə qələmə öz vəzifəsini yerinə yetirməkdə “kömək edir”. Bütün iştirakçılar oyunun qaydasını mənimsədikdən sonra aparıcı onlara istədikləri fiquru çəkmək tapşırığı verir. Rəsmətmə əvvəlcə ən sadə fiqurların çəkilməsi ilə başlanır (məsələn, kvadrat). Aparıcı fiqurun nümunəsini oyunçulara göstərir. Komandalar dairəvi prinsiplə verilir. (“yuxarı”, “sağa” “aşağı”, “sola”).

Texnikanın möcüzələri

Aparıcı iştirakçılara deyir: Təsəvvür edin ki, Sizin iştirakçı olduğunuz qrup ən yeni texnikanın nümayiş etdirildiyi sərgidədir. Burada ən çox və mühüm məişət əşyaları nümayiş etdirilir. Onlara toxunmaqla hiss etmək olar. Lakin demək olar ki, onlar gözə görünməzdirlər. Aparıcı iştirakçıların ciblərini eşələyir və kibrit qutusu “tapır”. Sonra o, bir neçə ifadəli hərəkətlər edir, gözə görünməyən qutunu açıb bağlayaraq bir əlindən digərinə ötürür.

Aparıcı mövcud olmayan kibriti “yandırır”, onun qrup üzvlərindən hər hansı birinə verir. Sonra o, qrup üzvlərindən birinə müasir kibritlərdən daha

üstün olan kibritini yandırmağı təklif edir. Tədricən oyuna bütün iştirakçılar cəlb edilir: kimsə olmayan düyməni köynəyinə tikir, kimsə gözə görünməyən qələmi itiləyir və s. Oyunçular növbə ilə müəyyən bir “iş” görürlər. İştirakçılar isə onun nə etdiyini tapmalıdırlar.

Qrup yaradıcılığı – şəkil

Bütün iştirakçılar dairəvi düzülürlər. Onlardan biri əlində təmiz ağ vərəq tutur və arada guya çəkilməmiş şəkli təxəyyülündə canlandırır. O, şəkli dəqiqliklə təsvir edir, qalan iştirakçılar isə onun dediklərini vərəqdə görməyə çalışırlar. Bundan sonra vərəq növbəti iştirakçıya ötürülür, o isə vərəqdəki şəklə yeni “detallar” əlavə edərək onu təsvir edir. Vərəq digər iştirakçıya ötürülür. Aparıcı xəbərdarlıq edir ki, Sizin təxəyyüldə canlandırıdığınız ardıcıl bir sujet yox, yalnız yeni bir şəkil olmalıdır. Təsvir elə hərtərəfli olmalıdır ki, orada detalları məkanca yerləşdirmək mümkün olsun. Oyun o vaxt dayandırılır ki, iştirakçılardan kimsə şəkli artıq detallarla hədsiz yükləndiyini söyləmiş olsun.

Təxəyyülün inkişafı üçün məsələlər:

Məsələ 1. *10 ədəd stulu bir otaqda elə yerləşdirin ki, dörd divarın hər birinin qarşısında eyni sayda stul olsun (qapıya əhəmiyyət verməyin) (iki stul küncərə qoyulmalıdır. Onların hər biri eyni vaxtda iki divara aid olacaq)*

Məsələ 2. *Şüşə bankada mikrob var. Hər dəqiqə keçdikdən sonra o, yarıya bölünür. Yeni əmələ gələn mikroblar da öz növbəsində yenidən ikiye bölünür və bu sonsuzluğa qədər davam edir. Məlumdur ki, 5 saatdan sonra banka tam dolacaqdır. İlk mikrobun bölünməyə başladığı andan nə qədər vaxt sonra mikroblar bankanın yarısını dolduracaqlar? (4 saat 59 dəqiqə sonra)*

Məsələ 3. *Böyük olmayan bir hərbi dəstə çaya yaxınlaşdı. Həmin çayı keçmək lazım idi. Körpü dağılmışdı, çay isə dərin idi. Necə etməli?*

Birdən zabit sahildə kiçik qayıqda oynayan iki oğlan gördü. Lakin qayıq o qədər kiçik idi ki, onda ya bir əsgər, ya da iki oğlan keçə bilərdi. Bununla belə, bütün əsgərlər çayı yalnız bu qayıqda keçdilər. Hansı üsulla?

Məsələ 4. *Şahinlər uçub palıdlara qondular. Əgər palıda tək-tək qonsalar, onda bir şahin, iki-iki qonsalar, bir palıd artıq qalır. Cəmi neçə şahin və neçə palıd vardır?(4 şahin, 3 palıd)*

Məsələ 5. *İki uşaq qoyun otarırdı. Əgər uşaqlardan birincisi ikincisinə bir qoyun versə,, onların qoyunları bərabərləşər. Əgər ikinci birinciyə bir qoyun verərsə, onda birincinin qoyunu ikincininkindən iki dəfə çox olar. Birinci və ikinci çobanın neçə qoyunu vardır?(7 və 5)*

Məsələ 6. *Bir dəstə qaz uçur, onlara qarşı isə bir qaz uçur və deyir:*
- “Yüz qaz, salam!”
- “Yox, biz yüz deyilik” – deyə qazlar cavab verir. – Əgər bir bizim qədər, bir bizim yarımız qədər və bir də dördə birimiz qədər və bir də sən olsan – yalnız onda biz yüz olarıq. Cəmi neçə qaz uçurdu?(36)

Məsələ 7. *Həyətdə toyuqlar gəzişir və dovşanlar hoppanırlar. Cəmi 10 baş və 24 ayaq vardır. Cəmi beçə dovşan və neçə toyuq vardır? (2 dovşan, 18 toyuq)*

2.3.7. Psixoloqun “risk qrupu”na aid edilən uşaq və yeniyetmələrlə işinin xüsusiyyətləri

Kütləvi informasiya vasitələrinin və onların mənbələrinin çoxalması, müasir dünyada gedən qloballaşma, sivilizasiyalararası inteqrasiya prosesləri respublikamızda da sosial, ictimai və mədəni proseslərə güclü təsir göstərməkdədir. İnformasiya əsri olan XXI əsrin öz yeni problemləri meydana çıxmış, psixoloqların “zəmanə uşaqları” adlandırdıqları yeni nəsil yetişmişdir. Fəal sosiodynamik proseslərin fonunda cəmiyyətdə “çətin” və ya mürəkkəb davranışlı uşaq və yeniyetmələrin sayının artması faktı filosof, pedaqoq və

psixoloqları ciddi surətdə düşündürür, bütün orta və yaşlı nəslə isə narahat edir.

“Çətin” uşaq və yeniyetmə problemini aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə “çətin” uşaqların kimlər olduğunu bilmək lazımdır. “Çətin” uşaq polis üçün dələduz, müəllim üçün sinif yoldaşlarına mənfi təsir edən şagird, bağça tərbiyəçisi üçün isə səs-küylü, çevik idarə olunmaz uşaqdır. Valideynlər üçün isə hər bir ailənin öz “çətin” uşaqları və öz problemləri var. Davranışda olan sapmalar bir ailədə problem hesab olunsa da, başqa bir ailədə həyatın təbii norması hesab olunur. Uşaq və yeniyetmələrin bir çoxunda yaş böhranının təzahürü olan psixi çətinliklərə, eləcə də, müvəqqəti emosional və davranış pozulmalarına rast gəlmək mümkündür. Pedaqoji texnologiyada “çətin” uşaq və yeniyetmələr adlandırılan həmin uşaqlara hər bir məktəbdə təsadüf olunur. Cəmiyyət, xüsusən də müəllimlər və valideynlər uşaqların tərbiyəsindəki bu əyilmə hallarını aradan qaldırmaq üçün çox böyük enerji və qüvvə sərf etməli olurlar.

Ailə nəzarətindən kənar qalıb, təhsildən yayınıb küçə və meydanlarda dolaşan, ailəyə kömək üçün küçələrdə maşın silən, şəhər nəqliyyatına sərnəşin “yığan”, xırdavat satan yeni uşaq dəyərləri heç kimin diqqətindən yayınmır.

Şəhərlərdə bəzi hallarda uşaq dilənçiliyinə də təsadüf olunur. Bəzən uşağın çətin tərbiyə edilməsi daha çox onun ailəsinin sosial vəziyyəti, yaşayış tərzinin aşağı səviyyədə olması ilə əlaqədar olur.

Dilənçiliklə məşğul olan uşaqlarda ələbaxımlıq, tənbellik və bir çox başqa pis vərdişlər yaranır. Cəmiyyətimizə yad olan hərəkətlər, neqativ təzahürlər, xüsusilə, məktəb yaşlı uşaq və yeniyetmələr tərəfindən qayda-qanunun pozulması hər birimizi düşündürür, ciddi mübarizə və pedaqoji nəzarətsizliyin aradan qaldırılmasını tələb edir. Lakin “çətin” uşaq və yeniyetmələr problemi yeni deyildir. Professor Ə.Ə.Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, hər zamanın öz “çətin” uşaqları olur. Rus alimləri M.A. Alinyaskin,

A.N.Dolqova, Y.M.Danolin, N.N.Draqunov, Q.P.Medvedyev, N.A.Nevski və başqaları “çətin yeniyetmələr”, pedaqoji nəzarətsizlik probleminə aid bir sıra əsərlər yazmışdılar.

Bütün hallarda problemin kökü uşaqlara qarşı nəzarətin, tərbiyəedici mühitin zəif olması ilə əlaqələndirilir.

Psixoloqlar uşaq, yeniyetmə və gənclərdə “risk qrupu”nun aşağıdakı simptomlarını müəyyən etmişlər:

- Davranış pozğunluğu;
- Aqressivlik;
- Passivlik;
- Tündməcəzlik;
- Hiperaktivlik;
- Psixi inkişafda geridəqalma;
- Diqqət çatışmazlığı (defisiti) sindromu olan uşaqlar (hiperaktivlər);
- Solaxaylıq;
- Xarakterin aksentuasiyası və psixopatiya;
- Nevtotizm;
- Alkoqol və narkotik vasitələrdən istifadə;
- Çətin (problemlə) ailənin uşaqları;
- Seksual inkişafı ilə bağlı problemləri olan uşaqlar;
- Qəddar davranış təzahürlü uşaqlar;
- Asosial davranış;
- Addiktiv davranış.

Bir çox Qərb psixoloqları uşağın davranışındakı mənfi təzahürlərin mənbəyini onların genlərində, anadangəlmə irsi xüsusiyyətlərdə axtarırlar. Fikrimizcə, bu problemə birtərəfli yanaşmadır.

Rus psixoloqları isə bu cür mənfi davranış meyillərinin köklərini tərbiyə işində, xüsusən də, ailə tərbiyəsində buraxılmış səhvlərdə axtarırlar. Onlar belə hesab edirlər ki, “çətin” uşaqların qüsurları ailədaxili münasibətlərin

qeyri-sağlam olması, ailədə həyat səviyyəsinin aşağı olması, uğursuz ailə, boşanma halları, uşaqların nəzarətsizliyi, məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin optimal təşkil edilməməsi, pedaqoji baxımsızlıq, küçənin və mikromühitin mənfi təsiri və s. bağlıdır. “Çətin” yeniyetmələrin davranışı daxili patoloji motivlərlə şərtlənir və onlardan asılıdır. Özünün müsbət motivlərdə və fəaliyyət tərzində gücsüzlüyünü anlayan bəzi yeniyetmələr öz yaşadlarının “rəğbətini” qazanmaq, həmişə diqqət mərkəzində olmaq üçün intizamı pozur, yalançı “igidlik” kimi hərəkətlərə yol verirlər. Adətən məktəbin orta və yuxarı siniflərində təsadüf olunan belə şagirdlər özlərinin xoşagəlməz hərəkətləri, kollektivə pis nümunə göstərmələri, möhkəmlənmiş mənfi davranış formaları, başqa sözlə assosial davranışı, “avtonom əxlaq”ı ilə seçilir. Əxlaqi dəyərlərə etinasızlıq, mənəvi deformasiya “çətin” yeniyetmələrin həyat tərzinin səciyyəvi təzahürləridir. Onların fəaliyyət diapazonunda ədəbsizlik, kobudluq, dəlisovluq, nadinclik və intizamsızlığın, affektiv davranışın hər cür təzahür formaları geniş yer tutur. Onların davranışı məktəbdaxili intizamı pozma, dərs buraxma, dərsə gecikmə, dərsə hazırlıqsız gəlmə, habelə dərsin gedişinə pozucu təsirlər göstərmə baxımından diqqəti cəlb edir. Baxımsızlıq və nəzarətsizlik belə yeniyetmələrin bəzən azyaşlı qanunpozanlar siyahısına düşməsinə, cinayətkar mühitin ünsürünə çevrilməsinə gətirib çıxarır.

Valideynlərin və bəzi müəlimlərin “çətin” yeniyetmələrin neqativ hərəkətlərinə etinasız münasibəti “uşaqdır, böyüyəndə düzələr” rəyi heç şübhəsiz pedaqoji illuziyadan başqa bir şey deyildir.

Tərbiyədə yaramış çətinlikləri daha dərindən dərk etmək üçün bu problemin yaranma tarixini araşdırmaq vacibdir. “Çətin” uşaq, “yeniyetmə” anlayışları nə zaman yaranmışdır? Yeniyetməlik dövrü və “çətin” yeniyetmələr problemi o zaman yarandı ki, cəmiyyət yeniyetmələrin insanların xüsusi qrupu hesab etməyə başladı və onlara xüsusi hüquqlar verdi. Hollandiya psixoloqu M. De Vinterin apardığı tarixi tədqiqatlar sübut edir ki, XVIII əsrə qədər

uşaqlar və yeniyetmələr arasında “çətin” tərbiyə olunma anlayışı nə tibbdə, nə fəlsəfədə, nə də pedaqogikada var idi. Orta əsrlərdə uşaqlar 7 yaşlarından böyüklərin dünyasına qoşulurdular və keçid yaş dövrü çətinlikləri mövcud deyildi.

XVIII əsrdən etibarən isə xüsusi diqqət tələb edən uşaqlar və onların əsas xüsusiyyətləri qeydə alınmağa başladı. Tədqiqatlar göstərir ki, nə qədər təzadlı olsa da cəmiyyət yeniyetmələrə diqqət ayırdıqca, daha çox hüquqlar verdikcə, çətin dövr problemi daha da kəskinləşmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar “çətin” uşaq və yeniyetmələrin davranışındakı təzahürləri qruplaşdırmaq üçün onları tiplərə ayırmışlar.

Tədqiqatçı-alim V.Klayn “çətin” yeniyetmələri 6 tipə bölmüşdür. O, **I tipi** belə səciyyələndirmişdir: O, sadəcə özünü gicliyə qoyur. Bu tipə aid olan yeniyetmələr həddən artıq zarafatlar və qeyri-münasib hərəkətlər edirlər. Onlar evə gec gəlir, məktəbdən yayınır, bacı və qardaşları ilə savaşıır, onları incidirlər.

II tip “valideynlərin qənimi” adlanır. Belə yeniyetmələrin özünü pis aparmasının səbəbi bir və ya hər iki valideynə qarşı olan intiqam, nifrət hissləridir. Valideynə münasiobətdə yaranan düşmənçilik, ədavət hissləri sonralar əsl müharibənin yaranmasına səbəb olur. Yeniyetmə oğulun düşmənçiliyi valideyn üçün gözlənilməz olur. Onlar başa düşmərlər ki, bütün illər ərzində onun daxilində toplanmış mənfi hisslər indi özünü biruzə verir.

III tip “Korlanmış uşaq” adlanır. Belə uşaqların intellektual və emosional inkişafında pozulmalar yoxdur. Ancaq onun davranışında qanun pozğunluğu ilə əlaqədar qüsurlar açıq-açığına özünü biruzə verir. Bu da göstərir ki, uşaq pis mühitdə böyümüşdür. İndi də o, öz əhatəsinin normaları ilə yaşayır, cinayətkar aləmin normalarını qəbul edir və onlara tabe olur.

IV tip “Axmaq ailə”nin uşağı adlanır. Belə ailələrdə böyümüş yeniyetmələrin assosial davranışı hələ məktəbəqədər yaş dövründə başlayır. Bu cür uşaqlar cəzalanacaqlarını bilsələr belə, yenə də asosial hərəkətlərə

yol verirlər. Onları qorxu hissi belə saxlamır. İş ondadır ki, onlar sadəcə olaraq normal və düzgün davranmaq iqtidarında deyillər, heç kimi sevmə bilmirlər. Ayıb və günah hissini nə olduğunu bilməyən bu uşaqlar cəzalandırılsalar da. Heç nə olmamış kimi öz bildikləri edirlər. Bir sözlə bu cür yeniyetmələrə demək olar ki, heç nə ilə kömək etmək mümkün deyildir.

V tip “Orqaniklər” adlanır. Belə uşaqlarda beyin travması və ya psixi inkişafda geridəqalma halları olur. Bu, onların intizamı pozması, zəif intellektə malik olmamaları və öz hərəkətlərini qiymətləndirmək qabiliyyətlərinin olması ilə bağlıdır. Bədbəxtlikdən belə uşaqları öz yaşlıları ələ salır, incidirlər. Onlar çox vaxt özlərini müdafiəsiz hesab edirlər.

VI tip “Psixotiklər” adlanır. Onlar əqli cəhətdən qüsuru olan xəstə uşaqlardır. Belələri üçün sərəmsəlik, qarabasma, ağlabatmaz söhbətlər və hərəkətlər səciyyəvidir. 14 yaşlı belə yeniyetmələrdən biri öz ata və anasını odlu silahla qətlə yetirmişdi. O, öz hərəkətini sadəcə olaraq belə izah edirdi: “Mən belə etməliyəm. Onlar məktəbin direktorunu güllələməkdə mənə mane oldular”.

Ailələrin bəzilərində uşağın mənəvi dünyasına qarşı biganə münasibət olur. Özünə qarşı biganə münasibəti hiss edən uşaqlarda heç bir mənəvi maraq olmur. Bu ailələrdə üstün olan tələbatlar yaxşı yemək və yatmaqdan ibarətdir. İnsanı heyvandan demək olar ki, fərqləndirməyən bu həyat tərzii nəticəsində yeniyetmə ünsiyyət sevincinin nə olduğunu bilmir, ona yaxşılıq etmək sevinci müyəssər deyildir.

Uşaq və yeniyetmələrin tərbiyəsində vacib şərtlərdən biri düzgün tərbiyə üsullarından istifadə olunmasıdır. “Çətin” yeniyetmələrin assosial davranışını yaradan səbəblər sırasında həm ailədə, həm də məktəbdə fiziki cəza üsullarından istifadə olunmasıdır. Bu üsullar nəticəsində uşaq qəlbi kobudlaşır, qəzəblənir və o, soyuq, laqeyd və qəddar bir məxluqa çevrilir. Bu üsullar uşaq qəlbinin incəlik və həssaslığını öldürür, primitiv instinktləri dirkəldir, insanın əxlaqını pozur, ona yaltaqlıq, yalançılıq kimi keyfiyyətlər

aşılıyır. Belə uşaqlar qəddar və zalım olur. Öz məktəb yoldaşına yalnız o şəxs əl qaldırır ki, o özü kobud tərbiyənin “gözəlliklərini” hiss etmişdi.

Uşaq və yeniyetmələrin tərbiyəsindəki çətinliklərin əsas səbəblərindən biri də onlara fərdi yanaşılmaması, temperament və xarakter xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmamasıdır. Onlara yanaşma zamanı bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması vacibdir. Fərdi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq elə uşaqlar vardır ki, onların cəzalandırılmaqla davranışdakı mənfilikləri aradan qaldırmaq mümkündür. Ancaq elə uşaqlar vardır ki, onlara qarşı kobudluq, cəzalandırılma tərbiyəyə yalnız mənfi təsir göstərə bilər və vəziyyətin daha da qəlizləşməsinə səbəb olar.

Konkret nümunəyə nəzər yetirək.

Kamil VIII sinifdə oxumalı idi. O, yarım il idi ki, məktəbə getmirdi. Oğlanın yaxşı ailəsi vardı: böyük qardaşı məktəbi heç bir çətinlik olmadan bitirmişdi. Məlum deyildi, nə etmək lazımdır ki, Kamil düşdüyü əhatədən çıxsın və məktəbə qayıtsın. Boşluğun harada olduğunu öyrənmək lazım idi. Əvvəlcə onunla danışmaq istədikdə o demişdi: “Mən problemlərimi özüm həll edirəm. Heç kimin köməyinə ehtiyacım yoxdur”. Sonradan aydın olur ki, onun üçün sinifdə maraqlı deyil, onun sinifdə dostları yoxdur. Bir də o, başa düşmürdü ki, oxumaq ona nə üçün lazımdır. Oğlanı məktəb həvəsləndirmək üçün psixoloq onun dost olmaq istədiyini sinif yoldaşı ilə münasibətlərinin yaranmasına köməklik etmiş və beləliklə də, o, təhsilini davam etdirərək və orta məktəbi bitirmişdi.

Şagirdin davranışında və şəxsiyyətin inkişafında özünü göstərə bilən qüsurların qarşısını almaq və onları aradan qaldırmaq üçün məktəbə yeni daxil olan uşaqla, onun valideynləri ilə, uşağa aid bütün sənədlərlə tanış olmaq “çətin” uşağın, kollektivə alışmasına köməklik göstərmək, sinif rəhbəri ilə birlikdə şagirdlərin davranışında mövcud olan qüsurların aradan qaldırmağın planını hazırlamaq lazımdır.

Məktəbdə “çətin” yeniyetmələrlə işin təşkil olunmasında əsas məsuliyyət məktəb psixoloqunun üzərinə düşür. Psixoloji yardıma yalnız “çətin” intizamsız yeniyetmələr deyil, müvəffəq qiymətlərlə oxuyan, intizamlı, nəzakətli şagirdlərə də ehtiyac duyulur.

Pedaqoji praktikada müəllim və şagirdlərin tez-tez bəzi yeniyetmələrin davranışı üçün səciyyəvi olan neqativ təzahürlər barədə şikayətlərinə rast gəlirik. Onların kobudluğu, nəzakətsizliyi, xəbərçiliyi və yalançılığı haqqında söz açılır. Belə hallarda məktəb psixoloqu həm müəllimlərə, həm də şagirdlərə fəal yardım göstərməli, bir-biri ilə bağlı olan vəzifələri düzgün həll etməyi bacarmalıdırlar. O, yeniyetmənin aqressiv davranışına, ünsiyyətdə qapalılığına, özünüqiymətləndirmədə yüksək və ya aşağı mövqe tutmasına gətirib çıxaran səbəbləri aşkara çıxarmalıdır.

Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, çətin tərbiyə olunma uşağın müsbət emosional təcrübəni mənimsəməkdə kütlünün, tərbiyəvi təsirləri qavramaqda qabiliyyətsizliyinin və ya bu təsirlərə qarşı müqavimətinin nəticəsidir.

Məlumdur ki, şəxsiyyətin ontogenezdə inkişafı və formalaşması yaşlıların cəmiyyətdə ictimai cəhətdən qəbul edilmiş dəyərlərin, norma və vərdişlərin mənimsədilməsinə yönəldilmiş tərbiyəvi təsirləri altında baş verir. Bu prosesdə uşağın valideynlər, müəllim və tərbiyəçilər tərəfindən ona qarşı yönəlmiş qayda və dəyərləri qəbul etməməsi, pedaqoji təsirlərə qarşı müqaviməti tərbiyə işində çətinliklər yaradır, uşaq isə “çətin” uşaq statusu qazanmış olur.

Pedaqoji təcrübə və real həyat göstərir ki, istər pedaqoqlar, istərsə də valideynlər belə uşaq və yeniyetmələrlə tərbiyə işinin təşkilində adətən eyni tərbiyə metodlarından, əsasən sınaq və səhvlər metodlarından istifadə edirlər. Əslində isə, çətin, davranışı qüsurlu uşaq və yeniyetmələrin davranış qüsurları psixoloji təbiətinə görə heç də eyni deyildir. Adətən müəllimlər çətin tərbiyə olunan uşaqların davranış qüsurlarının əsil səbəblərini və motivlərini öyrənmədən belə uşaqlarla yenidəntərbiyə işini təşkil etməklə bu cür

davranışın xarici təzahürlərini aradan qaldırmağa çalışırlar. Aydındır ki, belə iş üslubu heç də həmişə arzu edilən nəticəni vermir. Müəllimlərin çətin uşaq və yeniyetmələrlə apardığı tərbiyə işinin səmərəsizliyi, psixoloji amillərin, xüsusilə diaqnostik və korreksiyaedici metodlardan istifadə olunmaması və ya bu sahədəki peşəkar səriştənin olmaması ilə bağlıdır.

Təhsil müəssisələrində praktik psixoloji xidmət sisteminin formalaşması və məktəb psixoloqlarının peşəkar fəaliyyətə qoşulması haqqında söhbət gedən problemin sistemli şəkildə öyrənilməsinə, ixtisaslı yardımın təşkilinə yol açır.

Qeyd etmək lazımdır ki, praktik psixoloji xidmət haqqında “Əsasnamədə” çətin, qüsurlu davranışa malik uşaq və yeniyetmələrlə aparılacaq diaqnostik və korreksiya işləri mühüm istiqamətlərdən biridir.

Psixoloqun peşəkar fəaliyyəti bu sahədə iş sisteminin qurulmasında ilk növbədə diaqnostik metodlar vasitəsilə uşaq və yeniyetmələrin davranış qüsurlarının determinantlarını müəyyənləşdirməyi, belə davranışın parametrlərini və səviyyələrini aşkara çıxarmağa, pedaqoji tövsiyələrə müvafiq korreksiyaedici tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəlməlidir.

Neqativ davranış təzahürlərinə görə psixoloji ədəbiyyatlarda çətin uşaqların dörd əsas qrupu müəyyən edilmişdir.

I qrup. Belə “çətin” yeniyetmələrdə davranış qüsurlarının yaranması səbəbi fərdi tipoloji xüsusiyyətlərdə özünü əks etdirən emosional-iradi sferanın inkişafında normadan kənara çıxmanın olmasıdır. Bu uşaqlarda xarakterin aksentuasiyası və hətta psixopatiyaya qədər ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Psixoloq xüsusi diaqnostik metodikalar vasitəsilə bu qrupa aid çətin tərbiyə olunan uşaqları vaxtında aşkara çıxarmalı, onları müalicə üçün patopsixoloq və ya psixonevroloq həkimə göndərilməsini təmin etməlidir.

II qrup. Bu qrupa aid edilən yeniyetmələrdə tərbiyəvi təsirlərə qarşı müqavimət və davranış qüsurları pedaqoji baxımdan düzgün olmayan avtoritar təsirlər nəticəsində yaranmış olur. Məsələn, müəllim və valideynlər

yeniyetməyə müraciət edərkən, göstəriş verərkən bu yaş dövrünün xüsusiyyətlərini nəzərə almadıqda o, yeniyetmənin qanunauyğun əks reaksiyası ilə qarşılaşmış olur. Uşağın emosional vəziyyətinə diqqətsizlik, (məsələn, geyimdəki əhəmiyyətsiz çatışmazlıq, ailədə baş vermiş bədbəxtlik, ağır xəstənin olması, maddi rifahın aşağı olması və s.) ona qarşı rəftarda ünsiyyət və nəzakətin pozulması kobud rəftara səbəb olur. Bu tipə aid edilən uşaqlar əslində çətin uşaqlar deyildir, onların davranışında kənaraçıxma halları situativ xarakterli olduğundan belə uşaqlara münasibətdə xüsusi tərbiyəvi təsirlərə ehtiyac yoxdur. Bu halda uşaq deyil, müəllim yaranmış situasiyadan çıxış yolu tapmaq üçün öz mövqeyinə nəzər salmalıdır.

III qrup. Bu qrupa aid edilən yeniyetmələrin davranış qüsurları əxlaqi təsəvvürlərin, biliklərin və davranış təcrübəsinin formalaşmadığından irəli gəlir. Pedaqoji baxımsızlıq, nəzarətin olmamasına görə bəzi yeniyetmələr ətrafdakıların tələbləri ilə hesablaşmır, impulsiv hərəkətlərə yol verirlər. Adətən belə uşaqlar sonradan öz səhvlərini anlasalar, bu qüsurlardan xilas olmağa çalışsalar da, sanki onlarda bunun üçün iradə çatışmır.

IV qrup. Bu qrupa aid edilən yeniyetmələr “xüsusilə çətin yeniyetmələr” adlandırılır. Onlar özlərinin tərsliyi, neqativist mövqeyi ilə fərqlənilirlər. Belə yeniyetmələrdə şəxsiyyətin mənəvi-etik keyfiyyətləri formalaşmadığından onlar müəllimlərin və digər yaşlıların tənqidi xəbərdarlıqlarına məhəl qoymur və bunu ədalətsizlik kimi qiymətləndirir, öz hərəkətlərində heç bir qəbahət görmürlər. Onlar təlimdə onlara göstərilən hər hansı köməkdən qəti imtina edir, onların həyatına kimsənin qarışmasına qarşı kəskin müqavimət göstərilir. Belə yeniyetmələr həmişə özlərini haqlı hesab edirlər, hətta qəbahətli hərəkətlərinə tənqidi yanaşa bilmirlər. Onlar təlimdəki uğursuzluqlarına formal münasibət bəsləyir, bunun səbəblərini xarici amillərdə (fənnin hədsiz çətin olmasında, müəllimlərin haqsız olmasında və s.) görürlər.

Çətin uşaq və yeniyetmələrin məxsusi problemləri, davranış təzi və münasibətlər sistemi vardır. Onlar öz sinif yoldaşlarına qarşı qeyri-adekvat münasibət bəsləyir, dərslərə hazırlıqlı gələnləri, səylə çalışanları qorxaq hesab edir. Onların avtomom əxlaqında və “yoldaşlıq məcəlləsi”ndə özlərinin şəxsi “norma və qaydaları” olur. İntizamı pozmaq, saymazlıq igidlik kimi qiymətləndirilir.

Adətən belə yeniyetmələr özlərinin kollektivdə rolunu yüksək qiymətləndirir, uşaqlar içərisində nüfuz sahibi və məşhur olmaları ilə fəxr edirlər. Onlar kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində özlərinə qarşı mənfi münasibət hiss etməmiş kimi əhəmiyyət verməsələr də, ünsiyyət dairələrinin kiçilməsindən, təcrid olunmalarından olduqca məyus olur, başqa həmyaşıdlardan ibarət **referent qrupa** qoşulmağa meyl göstərirlər. Çətin yeniyetmələr adətən özlərinin qeyri-adekvat yüksək qiymətləndirdiklərinə görə, həm də yüksək iddia səviyyəsinə malik olurlar. Onlar özlərini heç də “pis uşaqlar” kateqoriyasına aid etmir, əksinə, daxilən öz şəxsi keyfiyyətlərindən razı olduqları üçün özlərini yaxşı şagird hesab edirlər. Ona görə də, belə uşaqlar çox vaxt onları aşağı qiymətləndirən, gözdən salan adamlara qarşı aqressivlik göstərməyə başlayırlar. Burada yeniyetmənin öz dəyərlərini sosial dəyərlərə açıq-aşkar qarşı qoyması psixoloji müdafiə mexanizmi kimi çıxış edir.

Elvin yeni məktəbə 6-cı sinfi bitirdikdən sonra, əvvəlki məktəbdə sinif yoldaşları və müəllimlərilə münasibətləri korlandığına görə gəlmişdi. Valideynləri belə hesab edirdi ki, yeni kollektivdə uşaq öz yerini tapacaq və onun məktəbə münasibəti dəyişəcək. O, yaxşı təminatı olan ziyalı ailəsindən çıxmışdı. Böyük qardaşı tibb universitetində yüksək qiymətlərlə oxuyurdu. Ailədə Elvinin həyatı üçün hər cür şərait yaradılmışdı. Yeni məktəbə gəlişindən çox keçməmiş Elvin müəllimlərə və sinif yoldaşlarına qarşı ədəbsizlik etməyə, dərslər buraxmağa, müəllimləri və valideynlərini aldatmağa başladı. Məktəb psixoloqu yeni şagirdin əməllərindən çox narahat idi. O, ilk

növbədə belə bir davranışın səbəblərini aydınlaşdırmağa, oğlanın mənfi və müsbət cəhətlərini aşkara çıxarmağa, onun emosional, intellektual və motivlər aləminin xüsusiyyətlərini öyrənməyi qarşısına məqsəd qoydu. Bunun üçün ilk növbədə onunla diaqnostik sorğu keçirmək, fərdi söhbətlər aparmaq və yeniyetmənin normal inkişafı üçün korreksiya proqramı tərtib etmək lazım idi. Elvinin davranış qüsurlarının və təlimdəki geriləmələrinin qarşısını almaq üçün komfort şərait yaratmaq lazım gəlirdi. Elvinlə işlərin qaydaya salınmasında psixoloqla birgə valideynlər, məktəb rəhbərləri və sinif yoldaşları da iştirak edirdilər. Uşağın öyrənilməsi zamanı bu cür davranış səbəblərini aydınlaşdırmaq mümkün oldu. Yeniyetmənin əsas problemi o idi ki, o, hədsiz dərəcədə yüksək energetik fəallığa malikdir və bu enerjini sərf etməyə, tətbiq etməyə yer tapa bilmir. Bu fəallıq düzgün, ictimai əhəmiyyətli işlərə cəlb edilmədiyindən o, siqaret çəkir, kobudluq edir, nə isə bir məcarə axtarır. O, daim uşaqları incidir, dərstdə və tənəffüslərdə onlara mane olur. Elvinin üzərində aparılan ardıcıl müşahidələrdən aydın oldu ki, əslində o, çox xeyirxah və həssasdır, lakin bu xüsusiyyətlər kobudluq maskası altında itibbatır. Ona verilən tapşırığı dəqiq yerinə yetirir, dərstdə kimse avtoruçka istəyə birinci o köməklik edir. Elvin o hisslərə həvəslə qoşulur ki, ona lider kimi önəm versinlər. O, uşaqlara iş tapşırmağı, növbətçiliyi təşkil etməyi xoşlayır və bunu yaxşı bacarır.

Uşağa necə köməklik etməli? Məktəb psixoloqu sinif rəhbəri və valideynlərlə birgə konsilium keçirdilər. Birgə fəaliyyət proqramı hazırlandı. Elvinə liderlik keyfiyyətlərini məktəbdə və evdə reallaşdırmaq imkanı verildi. Altı aydan sonra Elvin tanınmaz olmuşdu. Artıq sinif yoldaşları onunla hesablaşır, nüfuzunu qəbul edirdilər.

Yeniyetməlik dövrü yalnız çətinlik və ziddiyyətlər dövrü deyildir. Bu yaş keçici bir mərhələ olub, vətəndaşın zəngin imkanlarının bazasıdır. Pedaqoq və valideynlər bu dövrün müsbət cəhətlərinə diqqət yetirib onların inkişafına nail olsalar, çətinliklərin aradan qaldırılması, şübhəsiz, uğurla

nəticələnəcəkdir. Yeniyetmənin daxili mövqeyi ilə ictimai vəziyyəti arasında ziddiyyəti aradan götürmək əslində şagirdin həyatı üçün vacib perspektiv vəzifənin həlli yolunun tapılması deməkdir.

IV fəsil

Psixoloqun böyük məktəblilərlə işinin sistemi

2.4.1. Böyük məktəb yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri

Erkən gənclik fərdin ontogenezdə inkişafın ən əhəmiyyətli mərhələlərindən biridir. 15-18 yaş əhatə edən bu yaş mərhələsi yaşıllıq və yetkinlik dövründə özünü göstərən yeni psixi keyfiyyətlərin dolğunlaşması və tamamlanması və səciyyələnir. Böyük məktəb yaş romantika, böyük coşğunluq, gənclik arzuları, öz qüvvəsini nə isə böyük işlərə həsr etmək, yaradıcı təşəbbüslərin genişlənməsi dövrüdür. Bu yaş dövrü şəxsiyyətin bir sıra xüsusiyyətlərinin cilalanması kimi qiymətləndirir. Bu dövrdə gəncin fərdiyyəti, onun mənəvi və sosial siması formalaşır, ictimai fəaliyyətə maraq və şəxsi məsuliyyət hissi artır, **həyatda öz yerini tapmaq meyli** yaranır. Gənclik illərində oğlanlar və qızlarda uşaqlar üçün tipik əlamətlər tədricən onların həyatından silinib gedir, yaşlılara məxsus psixi keyfiyyətlər, xassə və əlamətlər formalaşır, get-gedə möhkəmlənərək davamlı xarakter kəsb edir.

Erkən və ya ilk gənclik dövrü adlandırılan bu yaş dövrü orta məktəbin IX-XI siniflərində təhsil illərinə təsadüf edir. Bir sıra psixoloqlar ilk gənclik dövrünü adlarla adlandırmışdır. Məsələn, rus psixoloqlarından L.S.Viqotski bu yaş mərhələsini **pubertat yaş dövrü**, D.B.Elkonun isə **böyük yeniyetməlik dövrü** kimi xarakterizə edirdi. L.İ.Bojoviç belə hesab edirdi ki, böyük məktəb yaş dövründə psixi inkişafda özünü göstərən ən mühüm xüsusiyyət insan cəmiyyətində özünü təyin etmə, imkan və cəhdlərin dərk edilməsidir. Böyük məktəb yaş dövründə gənclərin malik olduqları psixi imkanlarla yaşlıların, cəmiyyətin artan tələbləri arasında yaranan ziddiyyət **psixi inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə** çevrilir.

Qəbul edilmiş yaş dövrlərinin təsnifatında ilk gənclik dövründə aparıcı fəaliyyət növü **təlim-peşə fəaliyyəti** hesab edilir. O, öz həyat yolunu təyin etmə, peşə seçmə ərəfəsində olduğu üçün onun daxili mövqeyində özünəməxsus psixoloji dəyişiklik yaranır: təlimə və əməyə münasibətində

ictimai və şəxsi dəyərlər ön plana çıxır. Onlar bu fəaliyyət növlərinin insanın həyatında rolunu və əhəmiyyətini düzgün anlayır, təlimə öz gələcəkləri mövqeyindən yanaşır, bu günə gələcəyinin mövqeyindən baxırlar. Bununla belə, erkən gənlik dövründə məktəblilərdə yeniyetmələrin psixikasına məxsus qüsurlar aradan qalxsa da, hələ də yeniyetmə psixikasının “izləri”nə təsadüf olunur.

Erkən gənlik orta məktəb yaşı dövrünün sonudur. Bu dövrdə məktəblinin fiziki keyfiyyətlərinin inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər davam edir. Cinsi yetişkənlik başa çatır, II cinsi əlamətlər aydın xarici təzahürə malik olur. Əzələlərin inkişafı sürətlənir, yaşlı adamın qüvvəsinə yaxınlaşır. Ürək-damar sisteminin inkişafı normallaşır, qan təzyiqi müvazinəti forma alır, daxili sekresiya vəzilərinin fəaliyyəti ritmik vəziyyətə düşür, skeletin sümükləşməsi əsasən tamamlanmış olur, baş-beyin strukturunun inkişafı davam edir, bədən ölçüləri mütənasib forma alır.

Erkən gənlik dövründə insanın mənəvi qüvvəsi intensiv şəkildə inkişaf edir, onun əxlaqi siması formalaşır, xarakteri müəyyənləşir və dünyagörüşü təşəkkül tapır. Şəxsiyyətin qazanılmış yeni keyfiyyətləri böyük məktəblinin məktəbdə, ailədə və ictimai münasibətlər sistemində mövqeyinin dəyişməsinə güclü təsir göstərir. Müasir 15-18 yaşlı gənclər fiziki və mənəvi yetkinliyin bir çox əlamətlərinə malikdirlər. Gənclər **sosial məşğurlluq və əmək hüququ** əldə edir, pasport almaqla hərbi xidmət yaşına çatmaqla həqiqi hərbi xidmətə əsgər vətəndaş borcunu yerinə yetirirlər. Gənclər həyatdan, cəmiyyətdə baş verən ictimai, siyasi, iqtisadi və mənəvi proseslərdə fəal iştirak edir, ən mühüm siyasi hüquqlardan biri olan **seçki hüququ** qazanmış olurlar. Onlar həyata, əməyə, başqa adamlara yetkin münasibətlər bəsləyirlər. Bununla belə, təəssüf doğurucu hal ondan ibarətdir ki, bir sıra yeniyetmə və gənclərdə həyata istehlakçı münasibəti, yüngül və pozğun həyat tərzinə meyl, əməyə münasibətdə infantil əlamətlər özünü göstərir. Zəngin həyat təzi ilə yaşayan

bəzi gənclər vaxtlarının çoxunu disko-barlarda, gecə klublarında yüngül əyləncə yerlərində keçirir, tüfeyli həyata meyllənmiş olurlar.

15-18 yaşlı gənclərin heç də tam yetkinləşmiş öz həyatını müstəqil surətdə müəyyən etməyə qadir olan təcrübəli adam hesab etmək olmaz. Gənclərin coşub çağlayan romantik idealları çox vaxt həyatın reallıqları ilə toqquşmada "sınır", dözüb dayana bilmir.

Böyük məktəb yaşında əxlaqi şüurda və **davranışda keyfiyyət** dəyişiklikləri yaranır. Onların həyata baxışlar sistemi –dünyagörüşü formalaşır, əxlaqi əqidə meydana gəlir, mürəkkəb əxlaqi anlayışlar təşəkkül tapır. Bu yaş dövründə məktəblilərdə dosta tələbat hissi yaranır, şərəf, ləyaqət, borc, namus, qeyrət, xəyanət, yoldaşlıq və s. kimi mürəkkəb etik anlayışların düzgün anlaşılması diqqəti cəlb edir.

Erkən gənclik dövründə ünsiyyət və emosional həyat keyfiyyətcə yeni məzmun kəsb edir. Mənəvi və sərvət müstəqilliyi, sərbəst seçim imkanları artır. **Həyatda öz yerini müəyyən etmək** böyük məktəblinin sosial psixi inkişafın əsas motivinə çevrilir. Böyük məktəb yaşlı şagirdlərdə idrak motivləri, geniş sosial motivlər və fəaliyyətin nəticəsinə yönəlmiş motivlər inkişafın başlıca təhrikəddici qüvvələri kimi təzahür etməyə başlayır.

Erkən gənclik dövrünün dünyagörüşünün formalaşması baxımından ən səmərəli dövr kimi nəzərdən keçirmək olar. Geniş həcmli biliklərə yiyələnən gənc malik olduğu çoxcəhətli məlumatları sistemə salmağa fəal surətdə meyl edir. O ümumiləşmiş nəzəri biliklərin prinsip, qanunauyğunluqların öyrənilməsinə xüsusi maraq göstərir. Bütün bunlar böyük məktəblilərdə nəzəri tefəkkürün səviyyəsinin yüksəlməsində, idrak fəaliyyətində mücərrəd tefəkkürün rolunun artmasında öz əksini tapmış olur. Gənclərin artan idrak imkanları onları fərdi hazırlığa saatlarda vaxt sərf etməsində, biliklərə səylə yiyələnməsində **idraki özünütəkmilləşdirmə** tələbatlarında ifadə olunur. Bu prosesdən şagirdlərin intellektual inkişaf səviyyəsi mühüm amillərdən biri kimi xüsusi rol oynayır.

Erkən gənclik dövründə **yaşlılıq hissi güclənir, mənlik şüuru və əxlaqi şüurun** inkişafında yeni əlamətləri meydana çıxır, yaşlılıq hissi güclənir. Böyük məktəblilərdə “susma mövqeyi” aradan qalxır, hazırlığa qarşı barışmaz münasibət özünü göstərir. Onlar ailə şərəfinə milli heysiyyətə hörmət bəsləyir, bu dəyərləri qorumağı özlərinə borc hesab edirlər.

Böyük məktəb yaşlı şagirdlər özlərinin emosional aləminin zənginliyi, hisslərinin əxlaqilik tərbiyəsinin səviyyəsinə görə yeniyetmələrdən xeyli irəli getmiş olurlar.

İlk gənclik illərində məktəblilərin emosional sferasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Onlarda həyatın insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə aid şəxsi əhəmiyyəti münasibətlərin dairəsi xeyli genişlənir. Əldə edilmiş təcrübə, öz **hisslərinin təqdim etmə qabiliyyətləri** gənclərə şəxsi həyatında baş vermiş bir sıra uğursuzluqları, xoşagəlməz halları “ağrısız”, dözümlü və səbrlə yaşamaq imkanı verir.

Son illər psixoloq və pedaqoqlar yeniyetmə və gənclərin seksual davranış meyillərinin güclənməsi, xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxaran hallar haqqında həyəcanla danışırlar. Onların seksual davranışının situativ amillərin təsiri ilə dəyişir və hətta patoloji formalara (onanizm, petting, erkən cinsi həyat, homoseksualizm və s.) keçir. Ona görə də yeniyetmələrdə müqayisədə böyük məktəblilərin emosional aləmi yaşanılmış hisslərin daha yüksək dərəcədə diferensiasiyası baxımından daha zəngin və dərin və təəssuratlarla diqqəti cəlb edir. Böyük məktəblilərin əhvalları özünün davamlılığı və düşüncəli xarakteri ilə seçilir.

Böyük məktəb yaşlı dövründə gənclərin milli mənlik şüuru təşəkkül tapır. Onların şüurunda **milli mənəviyyət, adət-ənənələr, milli əxlaqi və dini dəyərlər, yurda bağlılıq milli düşüncə tərz** və s. kimi xüsusiyyətlər əks olunmağa başlayır. Gənclik etnik şüurun subyektinə milli dil isə onların etnik şüurun daşıyıcısına çevrilir. Böyük məktəblinin etnik şüuru ona milli kimliyini müəyyən etməyə imkan yaradır, milli özünüdərk etməsinə təkan verir.

Gənclərin fəaliyyətinin **təhrikedici qüvvələrinin təsiri altında onlarda ikinci və yaxud törəmə iradi keyfiyyətlər** olan qətiyyətlilik, cəsarət, özünü ələ almaq, səbirlilik, inam və s. ilə yanaşı daha yüksək əxlaqi dəyərlərdən törəyən 3-cü və daha yüksək iradi keyfiyyətlər-məsuliyyətlilik, intizamlılıq, işgüzarlılıq və təşəbbüskarçılıq artmağa başlayır. Böyük məktəblilərdə formalaşmış əxlaqi dəyərlər və prinsiplər onların iradi fəaliyyətində yaranan **motivlər mübarizəsində** ictimai yönəlişiyi şərtləndirmiş olur.

Erkən gənclik dövründə böyük məktəb yaşlı uşaqların emosional aləmində baş verən ən böyük dəyişikliklərdən biri **məhəbbət hissidir**. Bu, öz məzmunu baxımından kiçik məktəblilərin rəğbət, yeniyetmələrin ilk məhəbbət hissindən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Yeniyetmələrdə əks cinsə qarşı şəxsi simpartiya əsasında yaranan sevgi hissi öteri, cəlbedici xarakter daşdığı halda, erkən gənclikdə bu hiss özünün dərinliyi gücü və həqiqi sevgi olması ilə seçilir. Erkən gənclik dövründə fərdi intim dostluğa tələbat hissi güclənir. Bu yaş dövründə cinsi yetişmə başa çatdığından aydın ifadəli seksual çalarlarla xarakterizə olunur. Lakin bu heç də bütün gənclər tərəfindən dərk edilmiş, düşüncəli məzmunu malik deyildir. Oğlanlardan fərqli olaraq qızlarda əks cinsə münasibət fiziki yaxınlıq fonunda deyil, daha artıq dərəcədə nəzakətliliyə, ünsiyyətə, nəvazişə və mənəvi emosional yaxınlığa olan tələbatlarla şərtlənmiş olur. Oğlanlarda isə hiss-erotik əyləncə tam diffus erotizm meyilləri əvvəlcə güclü olsa da, sonralar bu qızlara qarşı həssas, qayğıkeş və nəzakətli münasibətlə əvəz olunmağa başlayır. Bu cür psixoseksual dəyişikliklər valideynlər və müəllimlərdən gənclərdən cinslərarası münasibətlərin tərbiyəsi işində yüksək diqqətlilik tələbkar münasibətin və məsuliyyətin olmasını xüsusilə ön plana çəkir. Nikaha qədər cinsi yaxınlaşmanın xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxaracağı barədə onlarda təsəvvürlərin formalaşdırılması milli adət-ənənələrə hörmət hissini tərbiyə edilməsi olduqca vacib məsələlərdir.

Məhəbbət təkəcə bioloji hadisə deyil, o daha çox insanın mənəviyyəti ilə bağlıdır. Oğlan-qız, kişi-qadın arasındakı məhəbbət insanın bütün varlığı, ümumi inkişaf səviyyəsi, ictimai fəaliyyəti, dünyagörüşü, marağı, duyğuları, təxəyyülü ilə sıx bağlıdır. O, çox müqəddəs, elmi təhlilə gəlməyən ülvi, incə, dərin, eyni zamanda mürəkkəb bir fonemendir. Sevgi ehtirası möcüzəli hissdır, onun öz qanunları, öz buxovları vardır. Orta məktəbin yuxarı siniflərində təhsil alan gənclər arasında uzun illər boyudur ki, psixoloqların “**gənclik gündəlikləri**” adlandırdıqları zəngin psixoloji tədqiqat materialları geniş yayılmışdır. Gənclərin fikri fəaliyyətinin məhsulu kimi bu gündəliklər yaş psixologiyasının tədqiqat obyektini kimi zəngin faktlar mənbəyidir.

Müasir sivilizasiya, ictimai münasibətlərin xarakterində baş verən proseslər hal-hazırda dərin **sosiodinamik və psixodinamik** dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Gənclərin həyata baxışında, həyat hadisələrinə münasibətdə yeni yönəlişliklər, fəal mövqe yaranmışdır. Milli-mənəvi dəyərlərə, tarixi keçmişə, bu günə və gələcəyə münasibətin yeni perspektivlərin diqqəti cəkb edir. Gənclərin psixologiyasında mütilik, qeyri-tənqidi itaətkarlıq kimi xüsusiyyətlər get-gedə aradan qalxır, cəsəət və tolerantlıq, vətənpərvərlik, demokratik baxışlar, vətəndaşlıq mövqeyi və mübarizlik güclənir.

Böyük məktəb yaşlı şagirdlərin təlim fəaliyyəti öz xarakteri və məzmunu etibarlı ilə yeniyetmələrin təlim fəaliyyətindən fərqlənir. Yuxarı siniflərdə tədris olunan yeni fənlər, proqram materiallarının məzmunca mürəkkəbləşməsi böyük məktəblilərin fəallığına və müstəqilliyinə yeni tələblər verir. Tədris olunan mövzuları yüksək səviyyədə mənimsəmək üçün böyük məktəblinin **nəzəri tərəkürünün** yüksək inkişafı tələb edir. Yeniyetmənin öyrənmə üsulları ilə böyük məktəb yaşlı dövrünə aid proqram tələbləri arasında ziddiyyət meydana gəlir. Bu ziddiyyət böyük məktəblinin özünütəhsil bacarıqları ilə aradan qaldırılır.

Böyük məktəb yaşı dövründə şagirdlərin təlimə münasibəti də dəyişir və ciddi xarakter alır. Onlar böyüdükcə təcrübələri artır, maraq dairəsi genişlənir. Gənclər müstəqil həyatın astanasına gəlib çatmış olurlar. Təlimə dərk edilmiş, şüurlu münasibət, gələcək müstəqil həyatda biliklərin, bacarıq və vərdişlərin əhəmiyyətli daha aydın dərk olunur. Beləliklə tələbat hissi müasir gənclərin xarakterik cəhətlərindən biridir. Onlar dərk edir ki, "təhsil əsri" adlandırılan XXI əsrdə elm və bilik real kapitaldır, onlara sahib olmağın yolu isə məktəb və təhsildən keçir. Böyük məktəb yaşı dövründə təlimə, fənlərə seçici münasibət yeniyetmələrdən fərqli olaraq peşə maraqları və peşə istiqaməti ilə bağlı olur. Onlar məktəbi bitirdikdən sonra öz həyat yoldaşlarının istiqamətini dərk edərək hansı yolu seçəcəklərini, hansı peşəyə sahib olacaqlarını qəti təyin etmiş olurlar. Bu dövrdə şagirdlərin idrak maraqları daha geniş və davamlı xarakter kəsb edir. İdman, texnika, elmin ayrı-ayrı sahələri, elektronika, ictimai-siyasi, fəlsəfi-etik problemlər gənclərin maraq dairəsində əsas yer tutmağa başlayır. Həyatda öz yerini müəyyən etmək böyük məktəblərinin inkişafının sosial şəraitinin başlıca komponentinə çevrilir.

Böyük məktəblinin təlimə şüurlu münasibəti idrak proseslərinin inkişafını stimullaşdıraraq onların ixtiyarı formalarını yaranmasını təmin etmiş olur. Qavrayış, hafizə, tefəkkür və təxəyyül kimi psixi idrak prosesləri həmçinin diqqət bu yaş dövründə iradi və idarə olunan, tənzimlənən proseslər kimi özünü göstərir, onların zəncin həyatı məqsədləri və fəaliyyət istiqamətlərindən asılılığı müşahidə olunur. Hafizənin inkişafı dinamik şəkildə davam edir. Sözlü-məntiqi və mənalı yaddasaxlama özünü yüksək həddinə çatır. İxtiyari hafizə dominant hafizə növü olmaqla həm təlim, həm də ictimai həyat proseslərində fəal və aparıcı rol oynayır. Böyük məktəb yaşı dövründə davamlı həyat maraqlarından asılı olaraq diqqətin seçildiyi artır, onun intellektual fəaliyyətdə rolu və əhəmiyyəti yüksəlir. Gənc diqqətini ilk növbədə onun üçün davamlı və əhəmiyyətli olan obyektlərə doğru yönəldir. Təlim prosesində tefəkkür fəaliyyətə gətirən biliyə, həm də bilik əldə etmək

vasitəsinə çevrilir. Təfəkkür fəal, müstəqil və yaradıcı məzmun kəsb edir, fikri əməliyyatlar habelə isbat, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə, əsaslandırma, səbəb-nəticə asılılıqlarını aşkar etməyə yönəldilmiş fikri əməliyyatlar fəal şəkildə üzə çıxır. Təfəkkürün inkişafı nitqin obrazlılığına, məntiqliyinə, öz fikrini sərbəst ifadə etmək bacarıqlarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Gənclərin nitqinin strukturu mürəkkəbləşir, lüğət fondu zənginləşir və ünsiyyət fəaliyyətində verbal imkanlar artır. Böyük məktəb yaş dövründə nitq mədəniyyəti və nitq etiketi xeyli dərəcədə inkişaf edərək ümumi mədəni səviyyənin mühüm amilinə çevrilir.

2.4.2. Böyük məktəb yaş dövründə idrak proseslərinin və qabiliyyətlərin psixodiagnostikası

1. Xüsusi qabiliyyətlərin diaqnostikası

Linqvistik və riyazi təfəkkürün inkişaf səviyyəsini yoxlamaq üçün test (Ayzenk testinin modifikasiyası)

Ayzenk testi bütövlükdə 8 subtestdən, yəni testlər qrupundan ibarətdir. Onlardan beşi insanın ümumi intellektual inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi (ümumi qabiliyyətlər), üçü isə xüsusi qabiliyyətlərin- linqvistik və riyazi qabiliyyətlərin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlar da mühəndis əməyi, bədii təsviri fəaliyyət və digər fəaliyyət növlərini əhatə edir. Hər bir subtestə tədricən mürəkkəbləşən məsələlər seriyası daxildir ki, bu testin yerinə yetirilməsinə bütövlükdə 30 dəqiqə vaxt ayrılır.

Beləliklə, 8 subtestin yerinə yetirilməsi üçün 4 saat lazım gəlir.

Ayzenk testi ilə tanışlıq məqsədilə iki subtest nümunəsini təqdim edirik. Onlardan biri linqvistik, digəri isə riyazi qabiliyyətləri qiymətləndirmək imkanı verir.

T ə l i m a t

Qeyd olunduğu kimi, hər bir subtestin yerinə yetirilməsi üçün 30 dəqiqə ayrılır. Bu vaxt vaxt ərzində mümkün qədər çox məsələ həll etmək lazımdır. Müvafiq qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ayrılmış vaxt daxilində düzgün həll edilmiş məsələlərə uyğun hesablanır. Nəticə normativ göstərisilərlə müqayisə olunur.

Əgər siz məsələlərdən hər hansı birini həll edə bilmirsinizsə, onu buraxıb, başqasının həllinə keçə bilərsiniz. Ayrılmış vaxt ərzində yalnız düzgün həll edilmiş məsələlərin ümumi sayına qiymət verilir.

Hər bir subtestdəki məsələlərin sayı elədir ki, ayrılmış 30 dəqiqə ərzində onların hamısını həll etmək olar. Siz onlardan nə qədər çox həll etsəniz, daha yaxşıdır, deməli, ümumi qiymət yüksək olacaq.

Sözlü subtest

1. Nöqtələrin yerinə elə 4 hərfli söz qoyun ki, mötərizə xaricindəki hər iki sözə aid olsun. yanar(...) döyüntüsü
- 2.. Nöqtələrin yerinə elə 3 hərfli söz qoyun ki, birinci sözün sonu ikinci sözün başlanğıcı olsun. qo(...)kot
3. Anaqrammanı həll edin və mənaca kənar sözü ayırın:

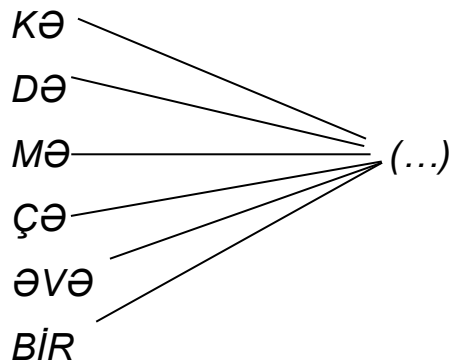
KOXYEK

SNINET

XATLI

LUFOBT

4. Sadalanan bütün sözlər üçün ümumi şəkilçini tapın:

5. Nöqtələrin yerinə elə söz qoyun ki, mötərizə xaricindəki sözün mənasını versin:

qızıl(.....) ovu

6. Nöqtələrin yerinə elə söz qoyun ki, birinci sözün sonu ikinci sözün başlanğıcı olsun:

bal (...) bel

7. Anaqrammanı həll edin və artıq sözü təcrid edin:

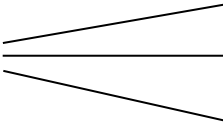
NBƏEYZ

İMƏHAL

LƏNAİ

NAHAZŞ

8. Aşağıdakı 3 söz üçün ümumi başlanğıc olan sözü tapın:

(.....) *altı*
qabı
üstə

9. Nöqtələrin yerinə elə hərflər yazın ki, birincinin sonu, ikincinin əvvəli olsun:

xəl (...) ən

10. Anaqrammadakı kənar sözü xaric edin.

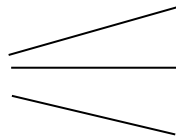
ORTÇ

AİDRO

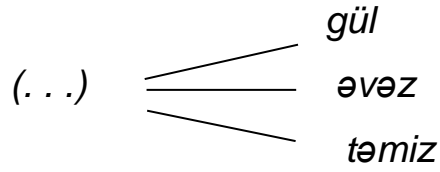
FAQRELTE

ANÜDGL

11. Aşağıdakı 3 söz üçün ümumi başlanğıc tapın:

(...) *bulaq*
təpə
dələn

12. Aşağıdakı 3 söz üçün ümumi olan başlanğıc tapın:

13. Elə söz tapın ki, birincinin sonu ikincinin əvvəli yerində işlənsin:

şah(. . .)ka

14. Nöqtələrin yerinə elə söz qoyun ki, birinci sonu ikincinin başlanğıcı olsun:

dahi (.) ömrü

15. Anaqramdakı artıq sözü xaric edin:

AOBLY

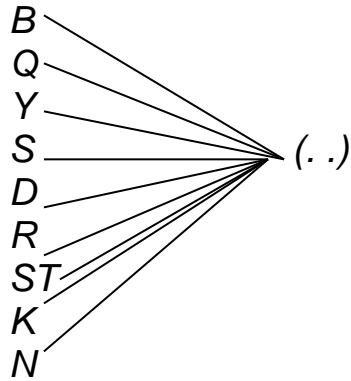
TORFAK

İƏRZTƏ

NOÇSA

YPAIX

16. Aşağıdakı sözlər üçün imumi şəkilçini tapın:

17. Nöqtələrin yerinə elə söz qoyun ki, birinci sözün sonu ikincinin əvvəli olsun:

təmiz (.) axını

18. Artıq sözü kənarlaşdırın:

LSTU

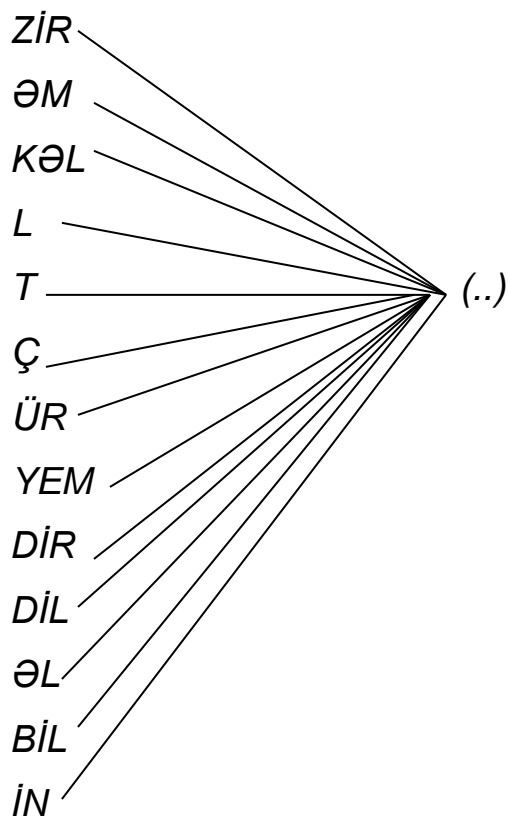
İZRƏNG

ƏALL

BNŞƏÖVƏ

BNAZQA

19. Sadalanan bütün sözlər üçün ümumi şəkilçini tapın:

20. Nöqtələrin yerinə elə söz qoyun ki, mötərizə kənarındakı sözlərə də aid olsun:

ekvator (. . . .) funksiya

21. Nöqtələrin yerinə elə söz yazın ki, birincinin sonluğu ikincinin əvvəli yerində işlənsin:

dəf(. . .)əvəz

22. Artıq sözü xaric edin:

XUOND

BYLAO

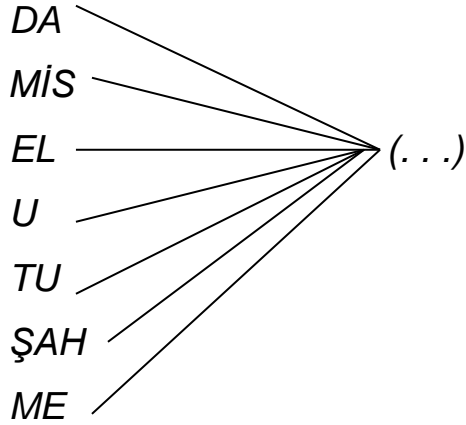
MSRIASAQ

LƏZƏLZƏ

23. Nöqtələrin yerinə elə söz qoyun ki, mötərizə kənarındakı sözlərə də aid edilsin

qızıl (. . . .) qurşağı

24. Bütün sözlər üçün ümumi olan şəkilçini tapın:

25. Nöqtələrin yerinə elə söz qoyun ki, birincinin sonu ikincinin başlanğıcı kimi işlənsin:

sa(. . .)don

26. Artıq sözü kənarlaşdırın:

ZMATE

RAJPI

AQOVL

RTAFƏ

27. Nöqtələrin yerinə elə söz yazın ki, mötərizə xaricindəki sözlərə də aid olsun:

Güllü (. . . .)saray

28. Nöqtələrin yerinə elə söz qoyun ki, birincinin sonu ikincinin başlanğıcı olsun:

tər (. . .) lik

29. Artıq sözü kənarlaşdırın:

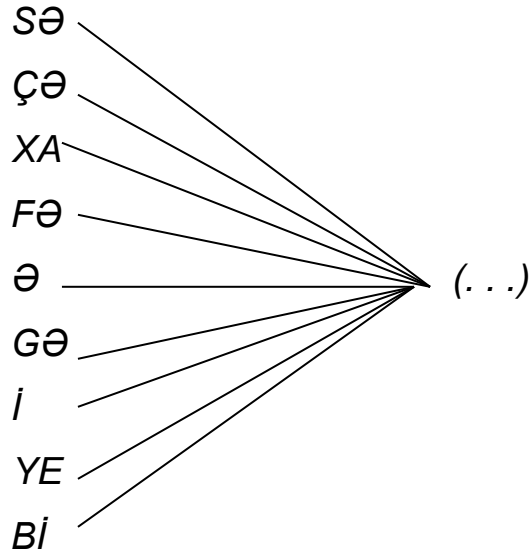
SLOO

OKOTİ

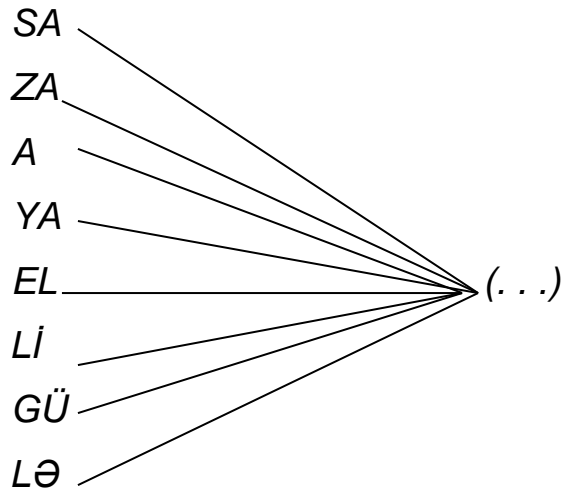
OOTRONQ

REBLAQD

30. Aşağıdakı bütün sözlər üçün imumi şəkilçini tapın:

31. Aşağıdakı bütün sözlər üçün ümumi şəkilçini tapın:

32. Nöqtələrin yerinə elə söz yazın ki, mötərizə xaricindəki sözlərə də aid olsun:

Qara (.....)küləyi

33. Nöqtələrin yerinə elə söz yazın ki, birinci sözün sonu ikincinin başlanğıcı olsun:

iy(. .) rə

34. Kənar sözü xaric edin:

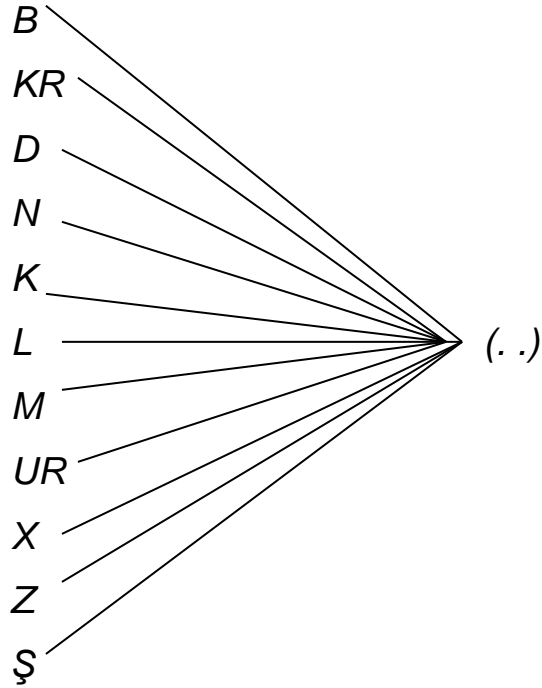
FELİND

RAQAĞ

RUATC

DAĞƏNƏCLA

35. Aşağıdakı bütün sözlər üçün ümumi şəkilçi tapın:

36. Nöqtələrin yerinə elə söz yazın ki, birincinin sonu ikincinin başlanğıcı olsun: *bağ(. . .)ka*

37. Kənar sözü xaric edin:

NYENYEŞT

FUİZÜL

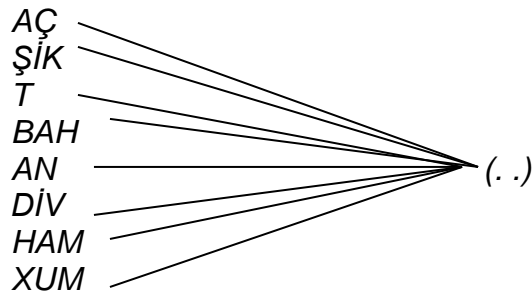
MANİZİ

QAİFV

TİƏXA

38. Nöqtələrin yerinə elə söz yazın ki, mütərizə xaricindəki sözlərə də aid olsun: *İgid (.) andı*

39. Aşağıdakı bütün sözlər üçün ümumi şəkilçi tapın:

40. Nöqtələrin yerinə elə söz qoyun ki, mötərizə xaricindəki sözlərə də aid olsun:

Xam (. . .) fondu

41. Nöqtələrin yerinə elə söz qoyun ki, birincinin sonu ikincinin başlanğıcı olsun:

gül(. . .)lik

42. Kənar sözü təcrid edin:

LİORZTEVE

ƏPƏKƏKN

ÇÜMRƏKHÖ

AQNACĞADA

43. Nöqtələrin yerinə elə söz qoyun ki, mötərizə xaricindəki sözlərə də aid olsun:

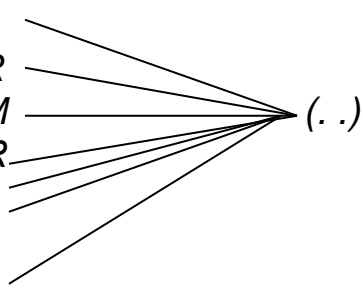
Zərif (. . . .) rəssamı

44. Nöqtələrin yerinə elə söz yazın ki, birincinin sonu ikincinin əvvəli yerində işlənsin.

Çə(. . .) gənə

45. Aşağıdakı bütün sözlər üçün ümumi şəkilçi tapın.

S
TUR
YAM
XƏR
AĞ
B
UM

(. .)

46. Kənar sözü təcrid edin.

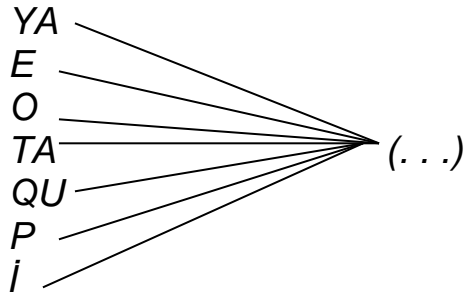
TARQA

RHAMAŞ

ZRÇƏG

NDANAKOA

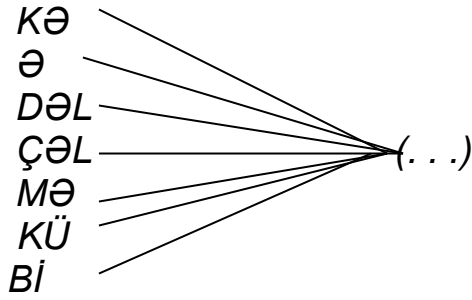
47. Aşağıdakı bütün sözlər üçün ümumi şəkilçini tapın:

48. Nöqtələrin yerinə elə söz yazın ki, birincinin sonu ikincinin əvvəli olsun.

iq(. . .)ta

49. Aşağıdakı bütün sözlər üçün ümumi şəkilçi tapın:

50. Kənar sözü təcrid edin:

KPİRAKS

HAYNER

RAFƏNƏZ

PIRAZY

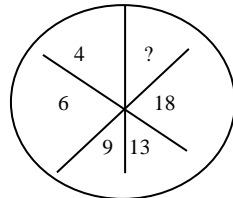
YÜŞÜD

Ədədi subtest

1. Ədədi sıranı davam etdirin:

18 20 24 32 ?

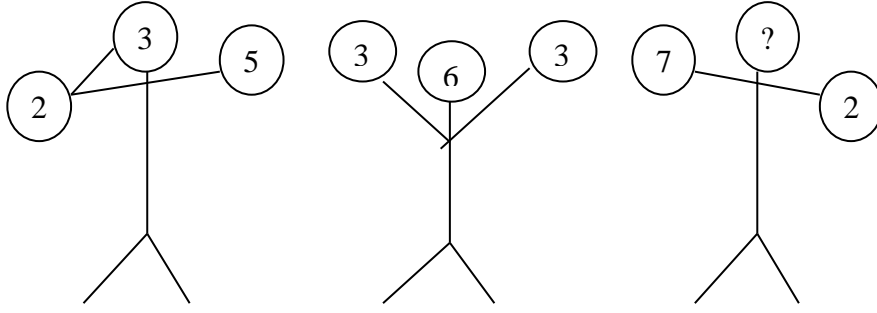
2. Çatışmayan ədədi yazın:

3. Ədədi sıranı davam etdirin:

212 179 146 113 ?

4.Çatışmayan ədədi yazın :

5.Ədədi sıranı davam etdirin:

6 8 10 11 14 14 ?

6. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun:

17 (112) 39

28 () 49

7. Buraxılmış rəqəmi yerinə qoyun:

3 9 3

5 7 1

7 1 ?

8. Ədədi sırasını davam etdirin:

7 13 24 45 ?

9. Buraxılmış ədədi tapın:

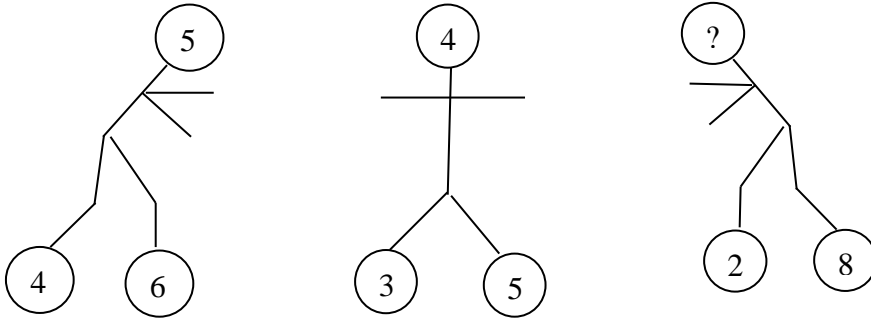
34 (333) 567

345 () 678

10. Buraxılmış ədədi tapın:

4 5 7 11 19 ?

11. Çatışmayan rəqəmi yerinə qoyun:

12. Ədədi sıranı davam etdirin:

6 7 9 13 21 ?

13. Buraxılmış kiçik ədədi tapın:

4 8 6
6 2 4
8 6 ?

14. Ədədi sıranı davam etdirin:

68 48 40 36 34 ?

15. Çatışmayan ədədi yerinə qoyun:

2	6
5	1
4	8

?	9
8	2
1	7

16. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun:

718 (28) 582

474 () 226

17. Ədədi sıranı davam etdirin:

15 13 12 11 9 9 ?

18. Buraxılmış ədədi tapın:

9 4 1
6 6 2

1 9 ?

19. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun :

11 12 14 ? 26 42

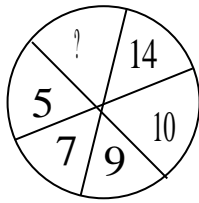
20. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun :

8 5 2

4 2 0

9 6 ?

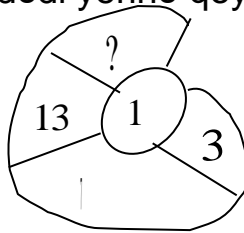
21. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun :

22. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun :

341 (250) 466
282 () 398

23. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun:

24. Buraxılmış ədədi tapın :

12 (336) 14

15 () 16

25. Buraxılmış ədədi tapın :

4 7 6

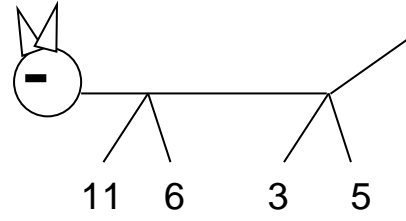
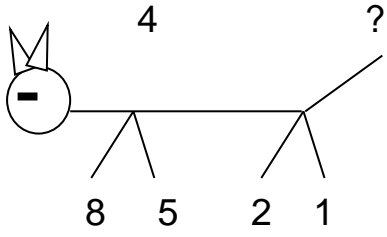
8 4 8

6 5 ?

26. Ədədi sıranı davam etdirin :

7 14 10 12 14 9 ?

27. Çatışmayan ədədi yerinə qoyun:

28. Buraxılmış ədədi tapın:

17 (102) 12

14 () 11

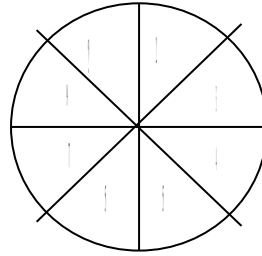
29. Ədədi sıranı davam etdirin:

172 84 40 18 ?

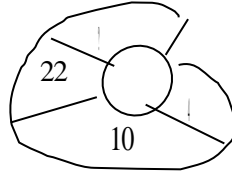
30. Ədədi sıranı davam etdirin:

1 5 13 29 ?

31. Çatışmayan ədədi yazın:

32. Çatışmayan ədədi tapın:

33. Ədədi sıranı davam etdirin:

0 3 8 15 ?

34. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun:

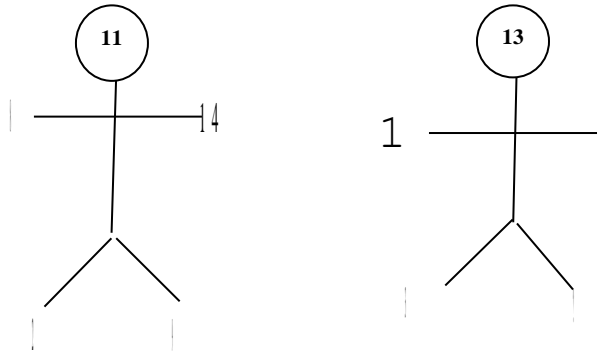
1 3 2 ? 3 7

35. Buraxılmış ədədi tapın:

447 (366) 264

262 () 521

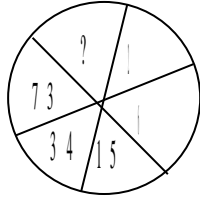
36. Çatışmayan ədədi yazın:

37. Ədədi sıranı davam etdirin:

4 7 9 11 14 15 19 ?

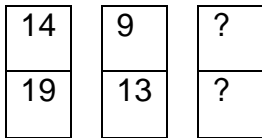
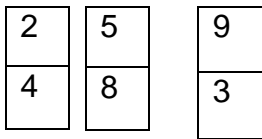
38. Çatışmayan ədədi tapın:

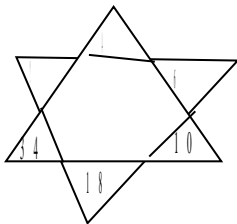
39. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun:

3 7 16
6 13 28
9 19 ?

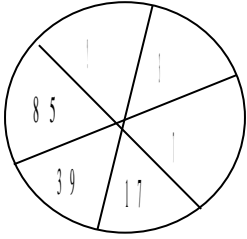
40. Çatışmayan ədədi tapın:

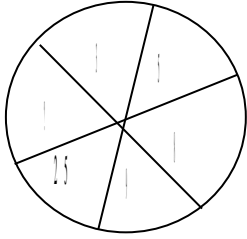
41. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun:

42. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun:

43. Çatışmayan ədədi tapın:

44. Buraxılmış ədədi tapın:

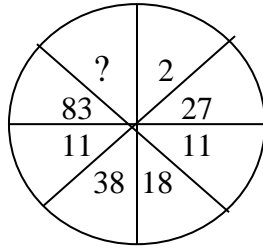
643 (111) 421

269 () 491

45. Ədədi sıranı davam etdirin:

857 969 745 1193 ?

46. Çatışmayan ədədi yerinə qoyun:

47. Buraxılmış ədədləri tapın:

9 (45) 81

8 (36) 64

10 () ?

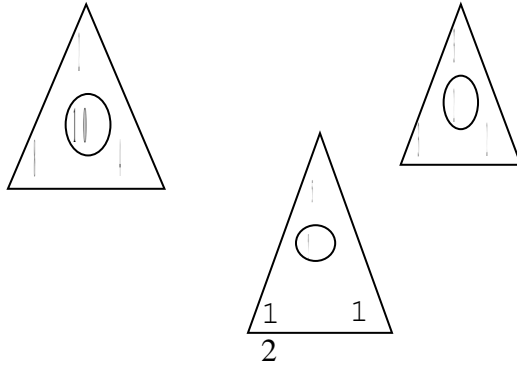
48. Ədədi sıranı davam etdirin:

7 19 37 61 ?

49. Ədədi sıranı davam etdirin:

5 41 149 329 ?

50. Buraxılmış ədədi yerinə qoyun:

Ayzenk testinin verbal subtestindəki məsələlərin cavabları

1. ürək
2. boy
3. taxıl: digər sözlər idman oyunlarının adıdır.- xokkey, tennis, futbol
4. lik
5. balıq
6. ta
7. Nailə: digər sözlər məşhur müğənnilərin adını bildirir – Zeynəb, İlhamə, Şahnaz
8. ayaq
9. vət
10. güldan: digər sözlər kommunikasiya vasitələridir: poçt, radio, teleqraf
11. Göy
12. Tər
13. Mar
14. Sənətkar
15. Tərəzi. Digər sözlər tərəvəz adlarını bildirir: lobyə, kartof, soğan, xiyar
16. Ol
17. Hava
18. Stul. Digər sözlər çiçək adlarını bildirir: nərgiz, lələ, bənövşə, zambaq

19. Ək
20. Xətti
21. Tər
22. Zəlzələ. Digər sözlər tərəvəz adlarını bildirir: noxud, lobyə, sarımsaq
23. Saat
24. Mar
25. Lon
26. Paris. Digər sözlər çay adı bildirir: Temza, Volqa, Fərat
27. Bağça
28. Əvəz
29. Belqrad. Digər şəhər adlarında "o" hərfləri işlənmişdir.
- 30 Tir
31. Man
32. Dəniz
33. Nə
34. Delfin. Digər sözlər quş adlarını bildirir: qarğa, turac, ağacdələn
35. Al
36. Ban
37. Eynşteyn. Digər sözlər Azərbaycan şairlərinin adlarını bildirir: Fizuli, Nizami, Vaqif, Xətai
38. Əsgər
39. Ar
40. Neft
41. Tər
42. Televizor. Digər sözlər həşərat adını bildirir: kəpənək, hörümçək, ağcaqanad
43. Xalça
44. Mən
45. Ac

46. Qatar. Digər sözlər ilan adını bildirir: şahmar, gürzə, anakonda
47. Lan
48. Bal
49. Lək
50. Yarpız. Digər sözlər mədəni göyərti adlarıdır: ispanaq, reyhan, zəfəran, şüyüd.

Ayzenk tesinin ədədi subtestinə aid məsələlərin cavabları:

1. 48. Ədədlərin artımı 2, 4, sonra 8, daha sonra 16
2. 24. Ədədlər 2, 3, 4, 5, 6 olmaqla saat əqrəbinin əksi istiqamətində artır.
3. 80. Hər bir ədəddən 33 ədədi çıxılmışdır.
4. "5". "Əllərdə" qaxmış ədələr müsbət, aşağı salınmış ədədlər isə mənfidir.
"Baş" hissədə onların cəbri cəmi verilib: $+7-2=5$
5. 18. Bir-birini izləyən 2 sıra var: bir sırada ədədlər 4, digərində 3 olmaqla artır.
6. 154. Mötərizə xaricindəki ədələrin ikiqat cəmi
7. 3. İkinci və birinci sütundakı ədədlərin yarım fərqi
8. 86. Hər bir ədəd 2 dəfə artırılmış və onlardan ardıcıl olaraq 1, 2, 3, 4 ədədləri çıxılmışdır
9. 333. Mötərizə xaricindəki ədədlərin fərqi
10. 35. Sıradakı ədədlər 1, 2, 4, 8, 16 olmaqla artır.
11. 5. "Başdakı" ədədlər "ayaqlardakı" ədədlərin cəminin yarısına bərabərdir.
12. 37. Hər bir sonrakı ədəd özündən əvvəlki ədədin ikiqatından 5-in çıxılması yolu ilə alınıb.
13. 7. Üçüncü sətirdəki ədədlər birinci və ikinci sətirdəki ədədlərin yarım cəminə bərabərdir.
14. 33. Sıradakı ədədlər 16, 8, 4, 2, 1 olmaqla azalmışdır..
15. 3. Saat əqrəbi istiqamətində götürsək, hər bir ədəd 3 dəfə artmışdır.
16. 14. Mötərizədəki ədədlər mötərizə xaricindəki ədədlərin cəminin 50-yə

- bölünməsindən alınır.
17. 6. Bir-birini izləyən 2 sıra var. Birində azalma 3 olmaqla, digərində 2 olmaqla gedir.
 18. 4. Hər bir sətirdəki ədədlərin cəmi 14-ə bərabərdir.
 19. 18. Hər bir sonrakı ədəd özündən əvvəlkinin cəmindən 10 ədədini çıxmaqla alınır.
 20. 3. Azalan 3 ədəd sırası var. Birinci sətirdə ədədlər 3 olmaqla, ikinci sırada 2 olmaqla, üçüncü sırada yenə 3 olmaqla azalır.
 21. 18. Hər bir ədəd qarşıdakı sektorun ikiqatına bərabərdir.
 22. 232. Mötərizədən kənardakı ədədlərin fərqinin ikiqatı
 23. 21. Ədədlər 2, 4, 6, 8 olmaqla artır.
 24. 480. Mötərizədəki ədədlər mötərizə xaricindəki ədədlərin hasilinin 2 mislinə bərabərdir.
 25. 2. Hər bir sətirdəki üçüncü ədəd birinci 2 ədədin ikiqat fərqinə bərabərdir.
 26. 19. Bir-birini izləyən 2 ədədi sıra var. Birinci sıradakı ədədlər 3, 4, 5 olmaqla artır, ikinci sırada 2 və 3 olmaqla azalır.
 27. 3. "Ayaqlardakı" ədədlərin fərqinin cəmi "quyruqdakı" ədədə bərabərdir.
 28. 77. Mötərizədəki ədəd mötərizə xaricindəki ədədlərin hasilinin yarısına bərabərdir.
 29. 7. Hər bir sonrakı ədəd əvvəlki ədədin yarısından 2 çıxmaqla alınır.
 30. 61. Hər bir əvvəlki ədəd özündən sonrakı 2 ədədin ikiqat fərqi ilə əvvəlki ədədin cəmindən alınır.
 31. 11. Qarşı sektordakı ədədi 2 dəfə artırıb üstünə 1 gəlməli.
 32. 46. Hər bir sonrakı ədəd özündən əvvəlkinin 2-yə vurulması və üstünə 2 əlavə edilməsi ilə alınır.
 33. 24. Sırada ədədlər 3, 5, 7, 9 olmaqla artır.
 34. 5. Bir-birini izləyən 2 sıra var. Birinci sırada ədədlər 2 olmaqla artır, ikinci sırada 1 olmaqla azalır.
 35. 518. Mötərizədəki ədədlər mötərizə xaricindəki ədədlərin ikiqat fərqinə

ərabərdir.

36. 3. “Əllərdəki” ədədlərin cəmindən “ayaqlardakı” ədədlərin cəmini çıxdıqda “başdakı” ədədlər alınır.

37. 19. Bir-birini izləyən 2 ədəd sırası var. Birində ədədlər 5 olmaqla, digərində 4 olmaqla artır.

38. 152. Saat əqrəbi istiqamətində hərəkət etdikdə hər bir sonrakı ədəd əvvəlkinin 2-yə vurulması və üstünə 2, 3, 4, 5, 6 əlavə etməklə alınır.

39. 40. İkinci sətirdəki ədədlər birinci sətirdəki ədədlərin ikiqatı və $2 : 2 = 19 + 2$ qaydası ilə alınır.

40. 20; 26. Yuxarıdakı kvadratlarda ədədlər 3, 4, 5, 6 olmaqla, aşağıdakı kvadratlarda 4, 5, 6, 7 olmaqla artır.

41. 66. Saat əqrəbi istiqamətində hərəkət etdikdə hər bir sonrakı ədəd əvvəlkinin ikiqatı minus 2 olmaqla alınır.

42. 179. Saat əqrəbi istiqamətində hərəkət etdikdə hər bir sonrakı ədəd əvvəlkinin ikiqatı və üstəgəl 1, 3, 5, 7, 9 olmaqla alınır.

43. 64. Əks sektordakı ədədi kvadrata yüksəldin.

44. 111. Mötərizədəki ədəd mötərizə xaricindəki ədədlərin fərqinin yarısına bərabərdir.

45. 297. Ədədlər arasındakı fərq hər dəfə ikiqat artır. Hər dəfə onu növbə ilə sıradakı ədədlərə əlavə etmək və çıxmaq lazımdır. Məsələn, $587 + 112$; $969 - 112 \times 2 = 745$; $745 + 112 \times 2 \times 2 = 1193$; $1193 - 112 \times 2 \times 2 \times 2 = 297$

46. 6. Biri digərini izləyən 2 ədəd sırası var. Onların hər ikisi ədədlərin kvadratı plus 2 olmaqla alınır.

Birinci sıra: 0 3 6 9

Kvadratı: 0 9 36 81

Plyus 2: 2 11 38 83

İkinci sıra: 5 4 3 və 2

Kvadratı: 25 16 9 və 4

Plyus 2: 27 18 11 və 6

47. 55 və 100. Mötərizədən sağdakı ədədlər mötərizədən soldakı ədədlərin kvadratına bərabərdir. Mötərizədəki ədədlər mötərizə xaricindəki ədədlərin cəminin yarısına bərabərdir.

48. 91. Verilmiş sıradan hər bir sıradakı ədədlə əvvəlki ədədin fərqi 6 olmaqla artır və uyğun olaraq 12, 18, 24, 30 olur.

49. 581. Ədədlər sırasından başlayaq:

0 2 4 6, yəni 8

onları 3-ə vuraq: 0 6 12 18, yəni 24

kvadrata yüksəldək: 0 36 144 324, yəni 576

5 əlavə edək: 5 41 149 329, yəni 581

50. 8. Dairənin içərisindəki ədəd üçbucağın aşağı küncündəki ədədlərin cəmindən yuxarı küncdəki ədədi çıxmaqla alınır.

2. Kommunikativ qabiliyyətlərin psixodiagnostikası

Kommunikativ qabiliyyətlər dedikdə insanda ətrafdakı adamlarla yaxşı şəxsi və işgüzar qarşılıqlı münasibətlərin yaranması başa düşülür.

Kommunikativ qabiliyyətlərin strukturuna iki mühüm keyfiyyət-ünsiyyətlik və qapalılıq daxildir. Onlardan birincisi ətraf adamlarla normal şəxsi və işgüzar münasibətlərin yaranmasına kömək etdiyi halda, ikincisi buna mane olur.

Aşağıda ünsiyyətlik və qapalılığı (indiki halda tənhalığa meyilliliyi) aşkara çıxarmaq üçün iki metodikanı veririk. Bu metodikaların köməyi ilə siz qeyd olunan keyfiyyətlərdən hansının sizdə hansı səviyyədə inkişaf etdiyini müəyyən edə biləcəksiniz.

Siz ünsiyyətli adamsınız mı?

Uyğun suallara cavab verməklə siz özünüzün ünsiyyətliliyinizi nisbi olaraq

aşkara çıxara bilərsiniz. Təklif olunan suallara aid cavablardan siz eləsinə seçməlisiniz ki, o, sizin davranış tərzinizə daha uyğun gəlsin (Məsələn, 1a, 2b, 3c və s.) . Seçdiyiniz cavabların məcmuyu ilə siz özünüzdə müvafiq şəxsi keyfiyyətin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirə bilərsiniz.

Suallar və onlara cavabların variantları

1. Əgər simpatiyanız olmayan bir adam sizi qonaq dəvət etsə, bu dəvəti qəbul edərdinizmi?
 - a) hə;
 - b) yalnız müstəsna halda;
 - c) yox.
2. Təsəvvür edin ki, siz ziyafət məclisində özünüzdə dost olmayan bir adamla yanaşı oturmağa məcbur olmusunuz. Özünüzü necə aparardınız?
 - a) ona əhəmiyyət verməzdim;
 - b) yalnız onun suallarına cavab verərdim;
 - c) onunla əhəmiyyətsiz məzmunlu söhbətlə əlaqə yaratmağa cəhd edərdim.
3. Siz bir mənzilin qapısında zəngi basmağa hazırlaşırırsınız. Qəfildən eşidirsiniz ki, evdə ailədaxili münaqişə gedir. Siz nə edərdiniz?
 - a) hər halda zəngi basardım;
 - b) mübahisə qurtaranadək gözləyərdim;
 - c) çıxıb gedərdim.
4. Qonaqlıqda sizə sevmədiyiniz yemək təklif olunarsa, nə edərdiniz?
 - a) nəfsim çəkməsə də yeyərdim;
 - b) bu yeməyi yeyə bilmədiyimi ev sahibinə deyərdim;
 - c) iştahamın ümumiyyətlə olmadığını bildirərdim.
5. Stoldan siz hansı buterbrodu seçərdiniz?
 - a) ən yaxşısını;

- b) ən kiçiyini;
- c) mənə ən yaxın olanını.
6. Əgər ziyafətdə söhbət vaxtı qəflətən sükut yaranarsa, siz necə hərəkət edərdiniz?
- a) kiminsə yenidən söhbəti başlamasını gözləyərdim;
- b) söhbəti davam etdirmək üçün özüm mövzu tapardım;
- c) susardım.
7. Təsəvvür edin ki, siz xoşagəlməz vəziyyətə düşmüşünüz. Bu barədə tanışlarınıza danışardınız mı?
- a) rastıma çıxan ilk tanışıma hökmən bu barədə danışardım;
- b) ən yaxın dostlarıma danışardım;
- c) heç kimə bir kəlmə də deməzdim.
8. Başqa adamlardan eşitdiyiniz söhbətlərə özünüz müəyyən əlavələr edirsiniz mi?
- a) hə;
- b) söhbəti yaxşılaşdırmaq üçün bir az əlavələr edərdim;
- c) demək olar ki, heç bir əlavə etməzdim.
9. Siz aşıq olduğunuz (oğlanın; qızın) fotosəklini özünüzlə gəzdirir və bunu başqa adamlara həvəslə göstərirsiniz mi?
- a) hə;
- b) bəzən;
- c) heç vaxt.
10. Başqa adamların yanında danışılan lətifə və ya zarafatyana söhbəti başa düşməmişsinizsə, nə edərdiniz?
- a) mahiyyətini başa düşərək gülən adamlara qoşulub gülərdim;
- b) ciddi dayanar və gülməzdim;
- c) kiminsə bu lətifənin mənasını mənə izah etməsini xahiş edərdim.
11. Ziyafətdə olarkən qəflətən kəskin baş ağrısı duyarsınızsa, necə hərəkət

edərdiniz?

- a) bunu başqalarına hiss etdirməzdim;
- b) kimdənsə baş ağrısı dərmanı istəyərdim;
- c) ziyafəti tərək edib evə gedərdim.

12. Qonaqlıqda olarkən eşitsəniz ki, tezliklə televizorda ancaq sizin üçün maraqlı olan veriliş olacaq, bu halda nə edərsiniz?

- a) ev sahibindən xahiş edərdim ki, mənim üçün televizoru açsın;
- b) qonşu otağa keçib başqalarına mane olmadan verilişə baxardım;
- c) maraqlı verilişdən imtina edərdim.

13. Siz qonaqlıqdasınız. Özünüzü hansı halda daha yaxşı hiss edirsiniz?

- a) qonaqları özümə cəlb etdikdə;
- b) başqaları məni özünə cəlb etdikdə.

14. Siz irəlicədən uzun müddət qonaq qalmaq vərdişinə maliksinizmi?

- a) yox;
- b) bəzən bu barədə düşünürəm;
- c) həmişə bu barədə düşünürəm.

15. Tutaq ki, hər hansı qəzetin müxbiri sizdən müsahibə götürür. Siz necə fikirləşərdiniz?

- a) məmnun olardım ki, bu müsahibə qəzetdə dərc olunacaq;
- b) çalışardım ki söhbət qəzetə çıxmasın;
- c) müsahibənin çap olunub-olunmayacağına mənim üçün əhəmiyyəti yoxdur.

16. Siz adamların hərəkətlərinə daxilən dözə bilmədiyiniz halda, zahirən buna əhəmiyyətsiz yanaşa bilərsinizmi?

- a) hə;
- b) bəzən, müstəsna halda;
- c) bu məsələ barəsində düşünməmişəm.

17. Adamların ədalətli, lakin sizin üçün münasib olmayan rəyi ilə razılaşırsınızmi?

- a) həmişə;
- b) yalnız o halda ki, mənim şəxsi rəyimə uyğun gəlsin;
- c) heç vaxt.

18. Siz mübahisəni nə vaxt dayandırırırsınız?

- a) nə qədər mümkünsə, tez;
- b) mübahisə mənasız olduqda;
- c) öz opponəntimi inandırdıqdan sonra.

19. Əgər siz şər bilirsinizsə, bunu tanışlarınız olmayan ziyafətdə oxuyardınız mı?

- a) məmnuniyyətlə;
- b) bu barədə xahişlər olsa, hə;
- c) heç vaxt.

20. Təsəvvür edin ki, siz qraf Monte-Kristonun zamanında yaşayırsınız, həbsxanadasınız və qonşu kamerada sizin ən qəddar düşməniniz oturur. Onunla ünsiyyət bağlayardınız mı?

- a) tədricən;
- b) yalnız tənhalığa dözə bilmədikdə;
- c) heç vaxt.

21. Sizin Yeni İli insanların daha çox cəmləşdiyi şəhər meydanında qarşılamaq adətiniz varmı?

- a) hə;
- b) yox;
- c) Yeni İli mən adətən tək qarşılıyır və yaxud yatıram.

Cədvəl 10-da göstərilən sorğunun cavablarına aid açar verilmişdir. Şifrələr açıldıqdan sonra siz müəyyən bal qazanacaqsınız ki, bu da sizdə şəxsiyyətin mühüm keyfiyyətlərindən biri olan ünsiyyətliliyinizin inkişaf səviyyəsi haqqında müəyyən qənaətə gəlməyə imkan verəcəkdir.

**“Siz ünsiyyətli adamsınız mı?” sorğusundakı suallara cavabların
açılması üçün açar**

Sualların nömrəsi	Sualların bu və ya digər variantı üzrə cavablara görə toplanmış balların müqdarı		
	a)	b)	c)
1	20	5	0
2	0	5	25
3	5	10	0
4	10	0	5
5	0	5	10
6	5	15	0
7	30	5	0
8	15	5	0
9	0	5	10
10	0	5	10
11	5	10	0
12	0	5	10
13	20	5	0
14	0	5	15
15	10	0	5
16	15	5	0
17	25	5	0
18	0	5	10
19	0	5	10
20	20	5	0
21	5	0	10

Nəticələrin işlənməsi və təhlili

Əgər siz bu sorğuda 233 baldan 310 baladək toplamışsınızsa, onda sizdə “ünsiyyətlilik” keyfiyyəti çox güclü inkişaf etmiş sayılır.

78-232 bal toplamış şəxsədə bu keyfiyyət orta, 0-77 bal intervalını toplamış şəxsədə isə “ünsiyyətlilik” keyfiyyəti zəif inkişaf etmiş hesab olunur.

Siz tənhalığa meylli adamsınızmı?

12 sualdan ibarət bu qısa sorğu ilə sizin nə dərəcədə tənhalığa meylli və ya qapalı adam olduğunuzu müəyyən etmək mümkün olacaqdır. Hər bir sualın “hə” və ya “yox” olmaqla iki variantı vardır.

S U A L L A R:

1. İşdən sonra siz şəhər kənarına tənha olaraq gəzintiyə getməyə meyllisinizmi?

a) hə; b) yox.

2. Şəhər ətrafına istirahətə getmək üçün özünüzə hər hansı bir adam tapa bilməsəniz, bunu özünüzə faciə hesab edərdinizmi?

a) hə; b) yox.

3. Siz hər hansı bir adamla dörd saatdan sonra görüşmək üçün razılığa gəlmişsiniz. Bu müddət ərzində siz hər hansı bir başqa işlə məşğul ola bilərsinizmi?

a) hə; b) yox.

4. Siz təkliddə tonqalın alovuna baxmağı xoşlayırsınızmı?

a) hə; b) yox.

5. Hər hansı bir vacib işlə məşğul olarkən telefon zəngi və ya başqa adamların söhbəti sizi əsəbiləşdirirmi?

a) hə; b) yox.

6. Siz piyada gəzməyi sevirsinizmi?

a) hə; b) yox.

7. Yeni ili tənha qarşılayarkən siz yaxşı əhvali-ruhiyyədə ola bilərsinizmi?

a) hə; b) yox.

8. Siz ad gününüzə çoxmu qonaq dəvət edirsiniz?

a) hə; b) yox

9. Tanış olmayan adamların məclisində siz özünüzü sərbəst hiss edirsinizmi?

- a) hə; b) yox.

10. Siz yad şəhərdə olarkən lazımi ünvanı tapa bilmədikdə necə hərəkət edərdiniz?

- a) küçədən keçən ixtiyari adamdan ünvanı öyrənərdim;
b) şəhərdəki məlumat bürosuna müraciət edərdim;
c) ünvanı müstəqil şəkildə axtarmaqda davam edərdim.

11. Siz hədiyyə verməyi sevirsinizmi?

- a) hə; b) yox.

12. Siz aktyor olmağı arzu edərdinizmi?

- a) hə; b) yox.

Nəticələrin işlənməsi və təhlili

1, 3, 4, 5, 6, 7, 10(b), 12-ci suallara “hə” cavabı verməklə siz 1 bal, 2, 8, 9, 11, 12-ci suallara “yox” cavabı verməklə də 1 bal qazanmış olursunuz? 10-cu sualın (c) variantına görə isə 2 bal verilir.

Əgər siz 8 baldan çox toplamışsınızsa, onda sizdə tənhalığa meyillilik kifayət qədər yüksəkdir. 4-8 bal həddi tənhalığa meyilliliyin orta inkişaf səviyyəsini, 4 baldan aşağı göstərici isə tənhalığa meyilliyin zəif inkişaf etdiyini əks etdirir.

2.4.3. Böyük məktəb yaşı dövründə şəxsiyyət keyfiyyətlərinin psixodiagnostikası

1. Temperament xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi metodikası

Temperament - (latınca “*temperamentum*”-“*qarşılıqlı nisbət, proporsiya*” deməkdir) şəxsiyyətin psixi fəallığının və davranışının dinamikasını əks etdirən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin kompleksidir.

Temperament xüsusiyyətləri fəaliyyətin məzmunundan, onun məqsəd və motivlərindən asılı olmayaraq, insanın bütün həyatı boyu əsasən dəyişmir, sabit qalır. Temperament haqqında ilk təlim qədim yunan həkimi Hippokrat (e.ə.V-IV əsrlər) tərəfindən yaradılmışdır. O, temperamenti insanın anatomik-fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərinin möhkəm və davamlı vəhdəti kimi nəzərdən keçirmiş və onun əsasında insan bədənindəki 4 müxtəlif mayenin proporsiyasının dayandığını irəli sürmüşdür: Qan ("**sanqvis**"), limfa ("**fleqma**"), öd ("**xole**") və qara öd ("**melana xole**"). Sonrakı tarixi dövrlərdə temperamentin ətraflı və dəqiq öyrənilməsi üçün təşəbbüslər edilmiş, müxtəlif nəzəriyyələr yaradılmışdır. Temperament nəzəriyyəsi sahəsində alman psixatru Kreçmer, amerikan alimi Şeldon, rus alimləri İ.Pavlov, V.Nebılitsın, V.Merlin, B.Teplov və başqaları əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmışlar. İ.P.Pavlov tempera-mentin psixofizioloji nəzəriyyəsini yaratmış və temperament tiplərini sinir proseslərinin xassələri əsasında izah etmişdir. O, sinir proseslərinin qüvvəsi, müvazinətliyi və mütəhərriqliyi kimi xassələri müəyyən etmişdir.

Temperament xassələrinin müfəssəl izahı rus psixoloqu V.Merlin tərəfindən verilmişdir. O, temperament tiplərinin aşağıdakı əsas xassələrini göstərmişdir:

1. **Senzitivlik** -daha az qüvvəli xarici qıcıqlandırıcılara qarşı qeyri-ixtiyari psixi reaksiyaların yaranması sürəti və yaranması mümkünlüyü;

2. **Reaktivlik** - xarici və daxili qıcıqlandırıcılara qarşı qeyri-ixtiyari və emosional reaksiyaların gücü (məsələn, tənqidə, inciklik yaradan sözə, təhlükəyə, kəskin və qəfil sözə reaksiya);

3.**Aktivlik** - insanın məqsədi, davranış və fəaliyyəti qarşısında duran maneələrin aradan qaldırılması sahəsində enerjililiyi və fəallığı (məsələn,məqsədəyönəlmişlik, dözümlülük, diqqətin davamlılığı və s.);

4. **Aktivliklə reaktivliyin nisbəti** - insanın fəallığının reaktivlikdən (təsadüfi istək və həvəsdən) və ya aktivlikdən (məqsəd, niyyət, cəhd və əqidədən) asılılıq dərəcəsi;

5. **Reaksiyaların tempi** - psixi proses və reaksiyaların cərəyan etmə sürəti (hərəkətlərin, nitqin, təfəkkürün, yaddasaxlamanın və s. sürəti);

6. **Plastiklik** – xarici təsirlərə, yeni şəraitə uyğunlaşmanın asanlıığı, itiliyi və **rigidlik** – davranışın ətalətli, durğun və süst olması;

7. **Ekstroversiya** - insanın xarici aləmə yönəlişliyi, onun reaksiyalarının xarici qıcıqlandırıcılardan asılıliğı və **introversiya** - insanın özünə, öz daxili aləminə, hiss və yaşantılarına, fikirlərinə yönəlişliyi və reaksiyaların bu obrazlardan, təəssüratlardan asılıliğı;

8. **Emosional oyanıqlıq** – emosional reaksiyanın yaranmasının daha aşağı təsir dərəcəsi və onun yaranması sürəti.

İnsanın temperament xüsusiyyətləri və xarakter əlamətlərinin aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsi üçün hal-hazırda psixodiagnostika təcrübə-sində mövcud olan metodikaları dörd əsas qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa insanın sinir sisteminin xassələri ilə onun temperamenti arasında təbii asılıliğı əsaslanan metodikaları aid etmək olar. Onların köməyi ilə insanın sinir sisteminin ayrı-ayrı xassələri öyrənilir və temperamentın sinir sistemi ilə irsi asılıliğı aşkara çıxarılır.

İkinci qrup metodikalara insanın temperament xüsusiyyətlərinin müxtəlif həyat şəraiti vəziyyətində praktik hərəkətləri və reaksiyalarını əks etdirən sorğuları aid etmək olar.

Üçüncü qrup metodikalara müxtəlif cür testlər - sorğu və layihələr aiddir ki, onların vasitəsilə insanın xarakter əlamətlərini tədqiq etmək, onların kəmiyyət və keyfiyyət baxımından inkişaf səviyyəsinin təhlilini vermək mümkündür.

Nəhayət, **dördüncü qrupa** şəxsiyyətin strukturu haqqında nəzəri təsəvvürlər əldə etmək üçün əsas verən testlər daxildir. Onların nəticələri adətən şkalalarda öz əksini tapır və eyni vaxtda şəxsiyyətin müxtəlif şəxsi keyfiyyətlərini aşkara çıxarıb qiymətləndirmək imkanı verir.

Böyük məktəb yaşlı uşaqlarda temperament tipinin öyrənilməsi metodikası

Temperament tiplərinin və onların əsasında duran sinir sisteminin xassələrinin öyrənilməsi üçün bir sıra metodikalar mövcuddur. Onlara **Ayzenk sorğusunu**, A.Belovun **“temperament formulu”** testini, **Strelyay sorğusunu**, Heymansın **“temperament və sosiotiplər”** testini və s. misal göstərmək olar. Belə metodikalardan biri rus psixoloqu A.A.Polejayeva tərəfindən işlənilib hazırlanmış metodikadır. Bu metodika müxtəlif temperament tiplərinin psixoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, bu və ya digər peşə fəaliyyəti sahəsində onun yararlılığını müəyyən etməyə imkan verir. Testin mətninə indeksləşdirilmiş 4 variantda 48 sual daxildir. Bu test sınağı həm fərdi qaydada, həm də sinfin bütün şagirdləri ilə eyni vaxtda keçirilə bilər. Hər bir şagirdə testin mətni və cavablarını qeyd etmək üçün vərəq verilir.

Təlimat: Sizə sual xarakterli test mətni verilmişdir. Həmin suallara müvafiq cavab variantını seçməklə özünüzin sinir sisteminizin bəzi xüsusiyyətlərini: onun **qüvvəsini, mütəhərrikliyini və müvazinətliyini** müəyyən edə biləcəksiniz. Bunun üçün mətn üzərində diqqətlə və düşünərək işləmək lazımdır. Verilmiş dörd variantdan hansının Sizin şəxsi davranışınızı xatırladığını müəyyən etməlisiniz. Cavab vərəqində müvafiq sualın qarşısındakı seçdiyiniz variantın qarşısında **“+”** işarəsi qoyun. İşə başa çatdırdıqdan sonra cavab vərəqindəki **“+”** işarələrini sayın və **“yekun”** sözünün qarşısında cəmi göstərən ədədi yazın. Test üzərində işə təlimat üçün ayrılmış cavab da daxil olmaqla 15 dəqiqə verilir. Psixoloq iş üzərində nəzarəti həyata keçirir, heç kimə əlavə kömək göstərmir.

Şagirdlərin sinir sistemi tipinin xassələrinin öyrənilməsinə aid metodikanın mətni

1.1. Əhvalınız sabit deyil, tez-tez dəyişir, coşğun, şən əhvalınızın enməsi halları baş verir.

- 1.2. Əhvalınız həmişə sabit və sakitdir.
- 1.3. Əhvalınız adətən yüksək, şən və həyatsevərlik ruhludur.
- 1.4. Əhvalınız adətən məyusdur, tez-tez qəmgin olursunuz.
- 2.1. Fəal davranışa, yüksək mütəhərrikiyə və enerjiyə maliksiniz.
- 2.2. Davranışınız sakitdir, səsiniz sabit və təmkinlidir, nitqiniz və jestləriniz yavaş tempdədir.
- 2.3. Hərəkətləriniz sabit və inamsızdır, səsiniz zəif və sakitdir.
- 2.4. Hərəkətləriniz təlaşlı və narahatdır, həmişə tələsirsiniz, jestləriniz kəskindir, tez-tez hərisliyi ifadə edir.
- 3.1. Uğursuzluq zamanı qarşıya qoyduğunuz məqsədə can atırsınız, başqa, daha asan yol axtarmırsınız.
- 3.2. Uğursuzluq zamanı çox qəmgin olur, ruhdan düşür, yenidən başladığınız işə baş qoşmursunuz.
- 3.3. Uğursuzluq zamanı problemin həlli üçün daha asan yol tapmağa cəhd göstərirsiniz.
- 3.4. Çox keçmədən uğursuzluğunuzu unudur, yenidən istənilən başqa bir işə qoşulursunuz.
- 4.1. Tez yorulub əldən düşür, xəyallara dalmağı və arzu etməyi xoşlayırsınız.
- 4.2. Ehtirasla işləyir, lakin çox keçmədən əldən düşür, başladığınız işi yarımçıq qoyursunuz.
- 4.3. İnadla işləyir, nəyin bahasına olursa, olsun başladığınız işi sona çatdırmağa çalışırsınız.
- 4.4. İstənilən işi boynunuza götürür, eyni vaxtda bir neçə işdən yapışırsınız.
5. 1. Ünsiyyət zamanı özünüzü emosional aparır, bərkdən gülür, əl-qol hərəkətləri edirsiniz.
- 5.2. Daim ətrafdakı adamlarla ünsiyyətə can atır, onları şənəndirmək; əhvallarını yüksəltmək istəyirsiniz.

- 5.3. Adamlarla ünsiyyətdə olarkən özünüzü ciddi və nəzakətli aparırsınız.
- 5.4. Ətrafınızdakı adamlarla ünsiyyətə can atmır, səs-küylü kompaniyaları sevmirsiniz. Lakin hərdən yaxın dostlarınızla ünsiyyətdə olursunuz.
- 6.1. Öz sevinc və kədərini başqa adamlarla bölürsünüz.
- 6.2. Tanımadığınız adamların əhatəsində açıq-saçıqlığa yol verilir, öz hisslərinizi ancaq ən doğma adamlarla bölüşürsünüz.
- 6.3. Özünüzün bütün hisslərinizi gizlədir, onlarla təklidə yaşamağa cəhd göstərirsiniz.
- 6.4. Hisslərinizi coşqun keçirirsiniz. Onları ətrafdakılarla, hətta tanımadığınız adamlarla bölüşə bilərsiniz. Lakin buna heç də həmişə cəhd etmirsiniz.
- 7.1. Danlaq və göstərişləri sakitcə dinləyir, mübahisə etmirsiniz. Lakin eyni bir səhvi dəfələrlə təkrarlamağa bilirsiniz.
- 7.2. Məzəmmətə qarşı coşqun reaksiya göstərir, mübahisə edir, özünüze haqq qazandıрмаğa çalışırsınız.
- 7.3. Bütün nöqsanlarınızı diqqətlə dinləyir, səhvlərinizi dərhal düzəltməyə çalışırsınız.
- 7.4. İstənilən danlaq sizi məyus edir, belə hallarda qəmgin olursunuz.
- 8.1. Bir işi sona çatdırdıqdan sonra uzun müddət başqa işə başlamırsınız, özünüzü yorğun hiss edirsiniz.
- 8.2. Nadir hallarda yorulursunuz. Yeni işə çox çətinliklə qoşulursunuz.
- 8.3. Yeni işə asanlıqla başlasanız da, onu başa çatdırmadan uzaqlaşa, yarımçıq qoya bilərsiniz.
- 8.4. Çətin bir işi başa çatdırdıqdan sonra belə, başqa bir işdən yapışa bilərsiniz.
- 9.1. İnciklik və məyusluğu ağır keçirsəniz də, çox çəkmədən onları unudursunuz.

- 9.2. İnciklik və məyusluq sizə o qədər də təsir etmir, onları tez unudursunuz.
- 9.3. İnciklik və məyusluq sizə güclü təsir edir, uzun müddət onları yadda saxlayırsınız.
- 9.4. İnciklik və məyusluğu dərinədən yaşasanız da, zahirən bunu biruzə vermirsiniz.
- 10.1. Oyunda heç-heçə nəticə əldə etsəniz də, zarafat və yumoru sevir, heç vaxt incimirsiniz.
- 10.2. Nadir hallarda zarafat edir, başqalarının zarafatlarından inciyirsiniz.
- 10.3. Yaxşı zarafatları qiymətləndirir və sevirsiniz. Heç-heçə nəticə əldə etdikdə, oyuna davam etmək istəmirsiniz.
- 10.4. Düşünmədən adamlarla zarafatlar etməyi sevirsiniz. Lakin bunun onların xoşuna gəlib-gəlmədiyinin fərqi varmırsınız.
- 11.1. İşə başlamazdan əvvəl hər şeyi götür–qoy edirsiniz. Planlar pozulduqda işə yenidən qura bilmirsiniz.
- 11.2. Düşünmədən, “sonra necə olacaq?” demədən istənilən işi üzərinizə götürürsünüz. Situasiya dəyişdikdə işə asanlıqla yenidən uyğun yol tapa bilərsiniz.
- 11.3. Cəld iş planı qurmağı bacarır, onu yerinə yetirir, iş şəraiti dəyişdikdə yeni yollar tapmağı bacarırsınız.
- 11.4. Öz qətiyyətsizliyiniz ucbatından iş planı qurmaqda çətinlik çəkirsiniz. Hazır planlarla işləməyi üstün hesab edir, vəziyyət dəyişdikdə işə, sonra nə edəcəyinizi bilmirsiniz.
- 12.1. Siz təəssüratlarınızın, xüsusilə estetik təəssüratlarınızın güclü olması ilə fərqlənirsiniz.
- 12.2. Adət etdiyiniz sahədə özünüzü rahat və yaxşı hiss edirsiniz. Yeni təəssüratlar almağa cəhd etmirsiniz.
- 12.3. Zəngin təəssüratları çox sevir, onların tez-tez dəyişməsini istəyir-

siniz. Ancaq bunun üçün xüsusi fəallıq və cəhd göstərmirsiniz.

12.4. Təəssüratlarınızı dəyişməyə tez - tez can atırsınız. Tez - tez qonaqlıqda və sərgilərdə olursunuz və s.

Cavablar blankı

Davranışın variantı	Sanqvinik	Xolerik	Fleqmatik	Meqanxelik
1	1.3	1.2	1.1	1.4
2	2.1.	2.2	2.4	2.3
3	3.4	3.1	3.3	3.2
4	4.4	4.3	4.2	4.1
5	5.2	5.4	5.1	5.3
6	6.1	6.3	6.4	6.2
7	7.3	7.1	7.2	7.4
8	8.4	8.2	8.3	8.1
9	9.2	9.4	9.1	9.3
10	10.1	10.3	10.4	10.2
11	11.3	11.1	11.2	11.4
12	12.4	12.2	12.3	12.1
Yekunu:				

Əgər əsas suallara sizin cavablarınız arasında yuxarıda verilənlərlə 3 və daha az uyğunluq aşkar edilərsə, bu əsasda sizin temperament xüsusiyyətlərinizi müəyyən etmək olar. Belə hesab edilir ki, əgər siz temperamentin uyğun xüsusiyyətinə görə 9 və daha çox bal toplamışsınızsa, temperamentin bu xüsusiyyəti sizdə güclü, 5-8 bal toplamışsınızsa orta, 4 və daha az bal toplamışsınızsa, zəif inkişaf etmişdir.

Dominant temperament tipi haqqında fikir alınmış göstəricilərin təhlili əsasında çıxarılır. Aşağıdakı xüsusiyyətlər temperament tiplərinin tipik xüsusiyyətləri kimi nəzərdən keçirilir:

Sanqvinik – temperamentin qeyd olunan bütün xüsusiyyətləri üzrə orta inkişaf göstəriciləri;

Xolerik – enerjililik, temp və emosionallıq üzrə yüksək, plastiklik üzrə orta və ya yüksək göstəricilər;

Fleqmatik – temperamentin bütün xüsusiyyətləri üzrə aşağı göstəricilər

Melanxolik – enerjililik, plastiklik, temp üzrə aşağı, emosionallıq üzrə orta və ya yüksək göstəricilər.

Temperamentin qeyd olunan 4 əsas tipindən birinə hər hansı adam yalnız o halda aid edilə bilər ki, qeyd olunan xüsusiyyətlərin hər biri onda tam şəkildə əks olunmuş olsun. Digər qalan bütün hallarda belə hesab edilir ki, sınırlanan həmin adamda **qarışıq temperament tipi** mövcuddur.

İndi isə temperament tiplərinin geniş psixoloji təhlilini nəzərdən keçirək:

Sanqvinik temperament

Yüksək psixi fəallıq, ekstrovertlik, reaktivlik, plastiklik, enerjililik, aşağı sezivlik, iş qabiliyyəti, iti və cəld hərəkətlər, zəngin və çoxcəhətli mimika, sürətli nitq tempi.

Ünsiyyətlilik, həyatsevərlik, narahatçılığa meylin olmaması. Təəssüratların tez-tez dəyişməsi, hadisələrə asan və tez uyğunlaşma, emosiyaların əsasən müsbət olması, əməkdə məqsədyönlü və yüksək fəallıq, davranış və fəaliyyətin yaxşı təşkil olunması. Yüksək rasionallıq, icrada sistematiklik, liderliyə meyllilik, əhəmiyyətli yaradıcılıq imkanları, yeni davranış norma və standartlarına asanlıqla adət etmək. Bir işdən tez şəkildə başqasına keçmək, vərdişləri tez mənimsəmək, ağılın itiliyi, şəxsi ləyaqət hissi, öz təsirlərinə inam. Özünüqiymətləndirmənin adekvat və ya yüksək olması, qrupda öz üzərinə məsuliyyət götürməyə meyllilik. Emosiya və hisslərinin sürətlə bir-birini əvəz etməsi, balanslaşmış reaktivlik və aktivlik, intizama tabelilik. İstənilən yeni şəraitə tez uyğunlaşma, vərdişləri asanlıqla mənimsəmə. Reaksiya tempinin yüksək olması. Nitqdə, bələdləşmənin sürətində, ağılın itiliyində mütəhərriklik. Uca, sürətli, aydın mimika və jestlərlə müşayiət olunan nitq, xarici təsirlərə həssaslıq.

Xolerik temperament

Yüksək psixi fəallıq, az plastiklik, çox igidlik, ekstrovertlik, yüksək reaktivlik, az aktivlik, hərəkətlərdə enerjililik, kəskinlik, yüksək temp. Səbrsizlik, tündməcəzlik, emosional dəyişkənlik, hövsələsizlik, bəzən aqressiv hərəkətlərin mövcudluğu. Sanqvinik kimi xarici təsirlərə qarşı yüksək həssaslıq, maraq və cəhdlərdə dözümlülük, diqqətin keçirilməsində çətinlik,

yüksək oyanıqlıq və müvazinətsizlik. Əhvalın tez-tez enməsi və yüksəlməsi, depressiya vəziyyəti, təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq ehtirası, qaynar həyatı sevmə. Hisslərin aydın xarici ifadəsi. Enerjili, cəld, yorulmaq bilmədən, hətta gecələr də işləməyə həvəs. Əsəbilik, işdə uğursuzluqdan bezikmə. Coşqun emosiyalara, affektiv reaksiyalara meyillilik, adamlarla birbaşa və kəskin ünsiyyətə qoşulma. Ağlın itiliyi, şəxsi ləyaqət hissini yüksək olması, adamların hərəkətlərini obyektiv qiymətləndirmə, konfliktli situasiyaların yaranmasına səbəbkar olma, emosional əhvalın yüksək olduğu hallarda başqalarına inam, onlara kömək etmək istəyi, əks halda şübhə meyillilik, inamsızlıq, qapalılıq və ünsiyyətsizlik.

Fleqmatik temperament

Az reaktivlik və az mütəhərriklik, çox rigidlik, introvertlik, az plastiklik. Psixi fəallığın aşağı səviyyədə olması, ifadəsiz mimika. Yeni şəraitə çətin uyğunlaşma, sabit əhvali-ruhiyyə, gülmə və qəmlənmə hallarının çox nadir baş verməsi, sakit təbiətlilik, səbrlilik, dözümlülük və özünə nəzarət. Emosional oyanıqlığın zəif olması, ifadəsiz mimika, affektivliyin olmaması, yeni şəraitə çətin uyğunlaşma. Fəaliyyət zamanı əsaslandırılmış, düşünülmüş hərəkətlər, başlanmış işi sona çatdırma. Metodik cəhətdən əsaslandırılmış, dəqiq və məhsuldar iş qabiliyyəti. Adekvat özünü qiymətləndirmə. Özünə inam. Səliqəlilik, optimizm. Adamlarla münasibətdə bərabər mövqe tutma. Astagəllik. Başqlarının diqqət mərkəzində olmağı sevməmək.

Melanxolik temperament

Az reaktivlik, zəiflik, rigidlik, introvertlik, yüksək senzitivlik. Psixi fəallığın aşağı səviyyədə olması. Astagəl hərəkətlər, yüksək emosional həssaslıq, dərin və davamlı emosiyalar, onların xarici ifadəsinin zəif olması. Qapalılıq, yüksək emosional təsirlənmə, ifadəsiz mimika və hərəkətlər. Sakit və zəif nitq, "kasıb" hərəkətlər. Ünsiyyətdən qaçma, yeni şəraitə çətin uyğunlaşma. Hər şeyi ölçüb-biçmə, başqa adamlarla münasibətdə mülayimlik, dəqiqlik. Utancaqlıq, əhvalın astenik xarakterdə olması, özünə, öz qüvvəsinə

inamsızlıq. Tez yorulma, çətinlikdən qorxma, diqqət mərkəzində olmaqdan çəkinmə, tez incimə, aşağı özünüqiymətləndirmə.

2. Erkən gənclik dövründə şəxsiyyətin istiqamətinin müəyyən edilməsi

Bu metodika 1967-ci ildə B.Bass tərəfindən yaradılmışdır. Anket 27 sual mühakimədən ibarətdir. Hər bir suala aid üç mühüm cavab variantı verilmişdir ki, onların hər biri şəxsiyyətin istiqamətinin üç sahəsini əhatə edir. Sınanılan şəxs onun rəyini və reallığı əks etdirən variantlardan A,B,C birini seçməlidir.

Anket sorğusu vasitəsilə şəxsiyyətin aşağıdakı istiqamətlərə yönəlmişliyi müəyyənləşdirilir:

1. **Özünə yönəlmilik (Y)** statusa sahib olmaq aqressivlik, hakimiyyətə can atma, rəqabətə meyllilik, əsəbilik həyacanlılıq və qorxu, introvertlik
2. **Ünsiyyətə yönəlmilik (Ü)** istənilən şəraitdə insanlarla ünsiyyətə can atma, bircə işləmək istəyi, adamlara həvəslə kömək etmək, sosial cəhətdən bəyənilməyə cəhd göstərmə, qrupdan asılılıq, adamlarla emosional baxımdan bağlılıq tələbatı.
3. **İşə (əməyə) yönəlmilik.(İ)**- işgüzar problemlərin həllində maraq göstərmə, işgüzar əməkdaşlığa cəhd etmə, işi mümkün qədər yaxşı yerinə yetirmə, işdə ümumi məqsədə çatmaq üçün faydalı nəticələrə sahib olma tələbatı.

Test materialı

1. Mən daha çox məmnunluq hiss edirəm:
 - a) İşinin bəyənilməsindən;
 - b) İşini yaxşı icra etdiyimdən ;
 - c) Əhatəmdə dostlarımla olmasından
2. Əgər mən futbol (voleybol, basketbol) oynasaydım, orada olmaq istərdim:
 - a) Oyunun taktikasını müəyyənləşdirən məşqçi;

- b) Məhşur oyunçu;
 - c) Komandanın seçilmiş kapitanı;
3. Mənim fikrimcə, ən yaxşı pedaqoq o kəsdir ki,:
- a) Şagirdlərə marağ göstərir və hər birinə fərdi yanaşmağı bacarır;
 - b) Öz fənninə marağ oyada bilir. Belə ki, şagirdlər asanlıqla bu fənn üzrə biliklərini dərinləşdirə bilirlər;
 - c) Kollektivdə elə atmosfer yaradır ki, heç kəs öz rəyini söyləməkdən qorxmur.
4. O hal mənim xoşuma gəlir ki, adamlar:
- a) Yerinə yetirdikləri işə görə fərəhlənilirlər.
 - b) Kollektivdə mənmuniyyətlə işləyirlər:
 - c) Öz işlərini başqalarından daha yaxşı yerinə yetirməyə can atırlar.
5. İstərdim ki, mənim dostlarım:
- a) Həssas və qayğıkeş olsunlar, imkanları daxilində insanlara kömək etsinlər;
 - b) Mənə qarşı doğruçu və sədaqətli olsunlar;
 - c) Ağıllı və maraqlı adamlar olsunlar.
6. Ən yaxşı dost onları hesab edirəm ki,:
- a) Hər bir adamla yaxşı qarşılıqlı münasibətlər yarada bilsinlər:
 - b) Hər zaman ona bel bağlamaq mümkün olsun;
 - c) Həyatda daha çox uğurlara sahib olmağı bacarsın.
7. Hər şeydən çox sevmədiyim o şeydir ki,:
- a) Nə işə istədiyim bir şeyə nail ola bilmirəm
 - b) Yoldaşlarımla münasibətlərim korlanır.
 - c) Məni tənqid edirlər.
8. Mənim fikrimcə, hər şeydən pis odur ki, pedaqoq:

a) Bəzi uşaqların ona rəğbət bəsləmədiklərini gizlətmir, onları ələ salır və istehza edir:

b) Kollektivə də rəqabət və münaqişə yaradır:

c) Tədris etdiyi fənni kifayət qədər yaxşı bilmir.

9. Uşaqlıqda daha çox xoşuma gəlirdi:

a) Vaxtımı dostlarımla keçirmək;

b) Yerinə yedirdiyim işlərə görə həzz almağım;

c) Nəyə görə isə təriflənməyim.

10. Mən o adama bənzəmək istərdim ki,

a) Həyatda uğurlara nail ola bilsin;

b) Öz işimin əsil vurğunu olsun;

c) Dostluğu və xeyirxahlığı ilə fərqlənsin:

11. Məktəbin ən birinci borğu ondan ibarətdir ki,:

a) Həyatın qarşıya qoyduğu vəzifələri yerinə yetirməyi öyrətsin;

b) Hər şeydən əvvəl şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini inkişaf etdirdirsin.

c) Adamlara qarşılıqlı fəaliyyət üçün vacib olan keyfiyyətləri tərbiyə etsin.

12. Əgər mənim daha çox asudə vaxtım olsaydı, həvəslə onu həsr edərdim;

a) Dostlarımla ünsiyyətə;

b) Əyləncə və istirahətə;

c) Sevdiklərim işlərə və özünütəhsilə

13. Daha böyük uğur o vaxt əldə edərdim ki,:

a) Mənə simpatiyası olan adamlarla işləyərdim;

b) İş mənim üçün maraqlı olur;

c) Mənim söylərim yaxşı qiymətləndirilir

14. Mən o halı sevirdim ki,;

a) Başqa adamlar məni dəyərləndirir.

b) İşim yaxşı yerinə yetirdiyimdən əmin oluram.

- c) Öz vaxtımı dostlarımla keçirirəm.
15. Əgər kimsə mənim haqqımda qəzetdə yazmalı olsa, istərdim ki;
- a) Mənim iştirak etdiyim təlim, əmək, idman və hansısa başqa maraqlı bir işdən bəhs edərdilər
 - b) Mənim fəaliyyətim haqqında yazardılar:
 - c) Mütləq mənim işlədiyim kollektivdən bəhs edəydilər.
16. Mən daha yaxşı oxuyardım, əgər müəllim:
- a) Mənə fərdi yanaşsaydı;
 - b) Öz fənninə qarşı məndə maraq oyada bilsəydi;
 - c) Öyrənilən problemin kollektiv müzakirəsini keçirsəydi
17. Mənim üçün bundan pis heç nə ola bilməz:
- a) Şəxsi ləyaqətinin təhqir edilməsi:
 - b) Mühüm işi yerinə yetirərkən uğursuzluq;
 - c) Dostları itirmək.
18. Mənim hər şeydən çox dəyər verdiyim:
- a) Uğurlardır;
 - b) Birgə, yaxşı iş imkanlardır;
 - c) Sağlam, praktik ağıl və fərasətdir.
19. Mən o adamları sevmirəm ki,
- a) Özlərini başqalarından pis hesab edirlər;
 - b) tez-tez mübahisə və münaqişə yaradırlar.
 - c) yeni olan hər şeyə qarşı etiraz edirlər.
20. O xoşagələndir ki:
- a) Hamı üçün vacib olan bir iş üzərində çalışırsan
 - b) çoxlu dostları var
 - c) heyranlıq yaradır və hamının xoşuna gəlirsən.
21. Mənim fikrimcə, rəhbər işçi hər şeydən əvvəl:
- a) sadə olmalıdır;
 - b) nüfuzlu olmalıdır;

- c) tələbkar olmalıdır;
22. Boş vaxtlarımda o kitabları həvəslə oxuyardım ki, onlar:
- a) dostları necə ələ almaq və onlarla yaxşı münasibətlər qurmaqdan bəhs etsin;
 - b) məhşur və maraqlı adamların həyatından bəhs etsin;
 - c) elm və texnikanın son nailiyyətlərindən bəhs etsin.
23. Əgər məndə xüsusi qabiliyyət olsaydı; istərdim ki, olsun:
- a) drijor;
 - b) bəstəkar;
 - c) solist.
24. Mənim istəyim budur ki:
- a) maraqlı bir müsabiqə layihəsi yaradım;
 - b) müsabiqədə qalib olum;
 - c) müsabiqə təşkil edim və ona rəhbərlik edim;
25. Bunu bilməyim mənim üçün hər şeydən vacibdir:
- a) nə edəcəyimi;
 - b) məqsədə çatmağı;
 - c) adamlara məqsədlərinə çatmaqda kömək etmək yollarını
26. İnsan ona can atmalıdır ki;
- a) başqaları ondan razı qalsınlar;
 - b) hər şeydən əvvəl öz vəzifəsini yerinə yetirsin;
 - c) yerinə yetirdiyi işə görə onu məzəmmət etməsinlər;
27. Asudə vaxtlarımda mən o halda yaxşı istirahət edirəm ki:
- a) dostlarımla ünsiyyətdə olum;
 - b) əyləncəli filimlərə tamaşa edim;
 - c) öz sevimli işimlə məşğul olum;

Nəticələrin işlənilməsi və təhlili.

Ankert üzrə sorğu başa çatdıqdan sonra 27 sualın a, b,c variantlarının hər biri üzrə qiymətləndirmə aparılır:

“ Daha üstün” hesab edilən variant üçün -2 bal;

“Daha aşağı” hesab edilən variant üçün – 0 bal;

“Seçilməmiş” variant üçün – 1 bal.

27 bənd üzrə toplanmış bütün ballar hər bir istiqamət üzrə ayrılıqda cəmlənir.

Açar

S N	Y	Ü	I	S N	Y	Ü	I
1	A	C	B	15	B	C	A
2	B	C	A	16	A	C	B
3	A	C	B	17	A	C	B
4	C	B	A	18	A	B	C
5	B	A	C	19	A	B	C
6	C	A	B	20	C	B	A
7	C	B	A	21	B	A	C
8	A	B	C	22	B	A	C
9	C	A	B	23	C	A	B
10	A	B	B	24	B	C	A
11	B	B	A	25	A	C	B
12	B	A	C	26	C	A	B
13	C	A	B	27	B	A	C
14	A	B	B				

3. Böyük məktəb yaşı dövründə peşə meyllərinin öyrənilməsi metodikası

Böyük məktəb yaşı dövründə şagirdlərin peşə seçmə motivləri aktuallaşır, həyati özünütəyinetmə mövqelərində dəqiqləşmə prosesi baş verir. Bu cəhətdən şagirdlərin peşələrlə tanışlığı və onların müvafiq peşələrə düzgün istiqamətləndirilməsində onlarla aparılan iş mühüm əhəmiyyətə malikdir. Psixoloq, sinif rəhbəri və müəllimlər şagirdlərlə iş prosesində şagirdləri ayrı-ayrı peşələr və onlara verilən tələblərlə tanış etməli, onların peşə yararlığını öyrənərək düzgün istiqamət verməlidirlər. Şagirdlərin

peşəseçməyə hazırlığını müəyyən etmək üçün bir sıra metodikalar mövcuddur. Bunlardan biri rus alimləri (L.M.Frudman, T.A.Puşkin və U.Y.Komlunoviç) tərəfindən 1988-ci ildə yaradılmış “Şagirdlərin peşə meyllərinin öyrənilməsi” metodikasıdır. Onun tətbiqi ilə yuxarı sinif şagirdlərinin peşə maraqlarını, öz qabiliyyətlərini qiymətləndirməklə hər hansı peşəyə yararlığını və seçilmiş peşəyə verilən fiziki və psixoloji tələbləri öyrənmək mümkündür. Bu məqsədlə iş aparən psixoloq və orada qoyulan suallara cavab verməyi tapşırır.

Anket sualları

1. Siz məktəbi başa vurduqdan sonra nə ilə məşğul olmaq barədə düşünürsünüz?
 - a) ali məktəb təhsilini davam etdirmək (hansı?);
 - b) texnikuma, kollecə və ya texniki peşə məktəbinə və ya peşə litseyinə daxil olmaq;
 - c) istehsalatda işləməyə getmək (hansı?);
 - d) təhsili işlə növbələşdirmək, həm oxumaq, həm də işləmək (harada?);
 - e) nə ilə məşğul olacağımı hələlik bilmirəm
2. Özünüzü hansı peşəyə və ixtisasa həsr etmək istəyərdiniz?
3. Sizin fikrinizcə, seçdiyiniz bu peşə insana hansı tələblər verir? (lazım olanın altından xətt çəkin);
 - a) zəruri bilik, bacarıq, vərdislər;
 - b) zəruri ümumi şəxsiyyət keyfiyyətləri;
 - c) zəruri xüsusi şəxsiyyət keyfiyyətləri;
4. Sizin seçdiyiniz peşə insanın sağlamlığına hansı tələblər verir? Siz sağlamlığınız baxımından özünüzü seçdiyiniz peşəyə yararlı hesab edirsinizmi?

5. Siz seçdiyiniz peşə üçün səciyyəvi olan iş şəraitini necə təsəvvür edirsiniz?
6. Siz özünüzü seçdiyiniz peşəyə necə hazırlayırsınız? (lazım olanın altından xətt şəkin);
 - a) bu peşə üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislər sistemini inkişaf etdirmək üçün öz üzərimdə işləyirəm;
 - b) özümdə əməksevərlik, əməkdə müstəqillik, dözümlülük kimi ümumi müsbət keyfiyyətlər tərbiyə edirəm;
 - c) seçilmiş peşə üçün zəruri olan xüsusi keyfiyyətləri inkişaf etdirirəm.
7. Siz öz peşəkar keyfiyyətlərinizi harada yoxlayırsınız (altından xətt çəkin)?
 - a) məktəbdə, dərstdə;
 - b) dərnlərdə;
 - c) məktəbdənkənar müəssisələrdə;
 - d) müstəqil olaraq evdə;
 - e) yoxlamamışam.
8. Seçdiyiniz peşə üzrə hazırlığı harda almağın mümkünlüyünü bilirsinizmi?
9. Seçdiyiniz peşə haqqında harada oxumusunuz?
 - a) bədii ədəbiyyatda;
 - b) elmi-kütləvi ədəbiyyatda;
 - c) xüsusi ədəbiyyatda.
10. Seçdiyiniz peşə haqqında kiminlə söhbət etmişiniz (altından xətt çəkin)?
 - a) müəllimlərlə;
 - b) valideynlərimlə;
 - c) qohumlarımla;
 - d) həmyaşıd yoldaşlarımla;

- e) bu peşəni bilən böyük tanışlarımla;
- f) heç kimlə söhbət etməmişəm.

11. Seçdiyiniz peşəyə yaxın, qohum olan başqa peşənin olduğunu bilirsinizmi? Əgər bilmirsinizsə, adlarını sadalayın.
12. Siz nə vaxt gələcək peşənizi seçmişiniz? Sizin seçimizdə nə isə bir dəyişiklik baş veribmi? Hansı səbəbə görə siz öz seçiminizi dəyişmişiniz?
13. Əgər siz indiyədək hər hansı bir peşəni seçməmişsinizsə, bunun səbəbi nədir?
14. Seçdiyiniz peşə haqqında sizin qərarınız qətidir, yoxsa hələ də fikirləşirsiniz?
15. Peşə seçməkdə bizə daha çox kim təsir göstərmişdir (altından xətt çəkin)?
- a) valideynlərim;
 - b) müəllimlər;
 - c) istehsalat işçiləri;
 - d) kim isə başqa biri.
16. Bu peşə seçməyə sizi nə vadar etmişdir (altından xətt çəkin)?
- a) cəmiyyətə fayda gətirmək;
 - b) seçdiyim peşənin nüfuzu;
 - c) yaxşı əməkhaqqlarının olması;
 - d) işin maraqlı və məzmunlu olması;
 - e) bu peşənin mənim imkanlarıma uyğunluğu.
17. Sizin fikrinizcə, yaxşı mütəxəssis olmaq üçün nə zəruridir (altından xətt çəkin)?
- a) İstehsalatda işləmək;
 - b) Peşə məktəbini qurtarmaq;
 - c) Texnikumu bitirmək;
 - d) Ali məktəbi bitirmək;

- e) Seçdiyən peşədə özünü sınamaq.
18. Məktəbinizdə (kitabxananızda) hansı peşəyə aid materialların olmasını istərdiniz?
19. Hansı dərslərdə və daha tez-tez müəllimlər peşələr haqqında danışirlar?
20. İstehsalatda təşkil edilmiş hansı ekskursiyalar sizin daha çox xoşunuza gəlir?
21. Təşkil edilmiş ekskursiyalardan sonra sizdə hansı təəssüratlar yaranmışdır (xətt çəkin)
- a) əməyin təşkilinə aid gördüklərim;
 - b) peşə haqqında söhbətlərlə bağlı;
 - c) əmək şəraiti ilə bağlı;
 - d) texnoloji proseslə bağlı;
 - e) digər təəssüratlar.
22. Son bir neçə ildə əmək veteranları ilə hansı görüşlər keçirilmişdir və onlardan hansı sizdə daha çox maraq doğurmuşdur?
23. Siz necə işləməyə üstünlük verirsiniz (xətt çəkin)
- a) fərdi şəkildə;
 - b) yoldaşlarla;
 - c) briqada şəklində.
24. Briqada şəklində işləyərkən siz kim olmaq istərdiniz (xətt çəkin)?
- a) icraçı, adi işçi;
 - b) təşkilatçı.
25. Siz hansı fənn dərnlərində iştirak edirsiniz? Məktəbdə və məktəbdənkənar daha harada məşğul olmaq istərdiniz?
26. Hansı fakültativ dərnlərdə iştirak edirsiniz və iştirak etmək istərdiniz?
27. Bilik və bacarıqların hansı sahəsi ilə maraqlanırsınız (xətt çəkin)?
- a) təbiətlə;

- b) elmlə;
- c) incəsənətlə;
- d) texnika ilə;
- e) insanları.

Nəticələrin işlənilməsi və təhlili

Cavabların keyfiyyətcə təhlili əsasında psixoloq və ya sinif rəhbəri aşağıdakı məlumatları əldə edə bilər:

1. 1,16,17,27-ci suallara cavablar əsasında şagirdlərin ümumi həyat planları haqqında;
2. 2,11,12,13,20,23,24,25,26-cı suallara cavablar əsasında şagirdlərin maraqları və peşə meylləri haqqında;
3. 3,4,5,11-ci suallara cavablar əsasında şagirdin seçdiyi peşəyə yararlılıqları (7,14-cü suallar) haqqında;
4. 6,8,9,10,15,18,19,21,22-ci suallara cavablar əsasında pedaqoq və yuxarı sinif şagirdlərinin peşə sözünü təyin etməsi haqqında.

E.A.Klimovun Differensial-diaqnostik sorğusu (DDS)

Rus psixoloqu E.A.Klimov tərəfindən verilmiş təsnifatda bütün peşələr 5 əsas qrupda cəmləşdirilmişdir:

1. İnsan-təbiət. Buraya canlı və cansız təbiətlə insanın əlaqələrini əks etdirən peşələr daxildir: Məsələn; bioloq, coğrafiyaşünas, geoloq, riyaziyyatçı, fizik, kimyaçı və s. Bu peşələr təbiət elmləri sırasına daxil edilir.

2. İnsan-texnika. Bu peşə qrupuna insanın texnika ilə əlaqəsini əks etdirən müxtəlif əmək fəaliyyəti növləri, məsələn, mühəndislik, operator, sürücülük, mexanizator, tokar və s. daxildir.

3. İnsan-insan. Buraya insanın insana təsiri və əlaqəsinə aid peşələr və onlara aid elm sahələri daxildir: Məsələn; siyasət, din, pedaqogika, psixologiya, tibb, hüquq və s.

4. İnsan-işarə sistemi. Bu qrupa müxtəlif işarə sistemlərinin, məsələn, linqvistika (dilçilik), riyazi proqramlaşdırma dili, müşahidə nəticələrinin coğrafi

təsviri və s. kimi müxtəlif işarə sistemlərinin yaradılması, öyrənilməsi və istifadəsi ilə bağlı peşələr daxildir.

5. İnsan-bədii obraz. Bu qrup bədii yaradıcı əməyin müxtəlif növlərini, məsələn, ədəbiyyat, musiqi, teatr, təsviri sənət və s. əhatə edir.

Differensial-Diaqnostik Sorğu metodikası ilə sizin adları qeyd olunan peşə qruplarından hansına meylinizin daha çox olduğunu müəyyən etmək mümkündür.

Bu sorğunu keçirmək üçün aşağıdakı təlimatın məzmununa əməl etmək lazımdır: cüt-cüt olmaqla verilmiş mülahizələrdən yalnız biri seçilməlidir - ya soldakı, ya sağdakı.

Mülahizələrdən hansını seçirsinizsə, onun nömrəsini dairəyə alın.

Differensial-diaqnostik sorğu metodikasına aid mühazirələrin S İ Y A H İ S I

- 1a. Heyvanlara qulluq etmək;
- 1b. Maşınlara, cihazlara qulluq etmək;
- 2a. Xəstə adamlara qulluq, onlara kömək etmək;
- 2b. Hesablayıcı maşınlar üçün sxem və cədvəllər tərtib etmək;
- 3a. Qramofon valları, bədii otkritka, plakat, kitab, illüstrasiyaların keyfiyyətinə nəzarət etmək;
- 3b. Bitkilərin inkişaf vəziyyətini izləmək;
- 4a. Ağac, parça, metal, plastmass və s. kimi materialları emal etmək;
- 4b. Malları istehlakçılara çatdırmaq (reklam etmək, satmaq)
- 5a. Elmi-kütləvi əsərləri, məqalələri müzakirə etmək;
- 5b. Bədii əsərləri müzakirə etmək;
- 6a. Hər hansı cinsdən olan cavan heyvanlar yetişdirmək (bəsləmək)
- 6b. Hər hansı fəaliyyət sahəsində (əmək, təlim, idman) həmyaşıdlar və ya kiçik uşaqlarla məşqlər keçirmək;
- 7a. Şəkil və təsvirlərin üzünü çıxarmaq, musiqi alətlərini kökləmək;

- 7b. Hər hansı yük, qaldırıcı nəqliyyat vasitələrini (qaldırıcı kran, maşın və s.) idarə etmək;
- 8a. Ekskursiya zamanı adamlara məlumat bürosunda onlar üçün zəruri olan məlumatları çatdırmaq və izah etmək;
- 8b. Konsert və pyeslərin hazırlanmasında iştirak etmək, sərgi və vitrinlərə bədii tərtibat vermək.
- 9a. Müxtəlif məmulatları, şeyləri (paltar, texnika), binaları təmir etmək;
- 9b. Mətnlərdə, cədvəl və şəkillərdə səhvləri axtarmaq və düzəltmək;
- 10a. Heyvanları müalicə etmək;
- 10b. Haqq-hesab və hesabatları yerinə yetirmək, işləmək
- 11a. Yeni bitki sortları yetişdirmək;
- 11b. Sənaye mallarının yeni növlərini layihələndirmək (maşın, paltar, ev);
- 12a. Adamlar arasındakı münaqişələri ayırd etmək, onları inandırmaq, izah etmək, rəğbətləndirmək və cəzalandırmaq;
- 12b. Sxem, cədvəl və çertyojları yerbəyer etmək (yoxlamaq, dəqiqləşdirmək, qaydaya salmaq);
- 13a. Bədii özfəaliyyət dərnəklərinin işini öyrənmək, müşahidə etmək;
- 13b. Mikrobların həyatını öyrənmək, müşahidə etmək;
- 14a. Tibb cihazları və aparatlarına xidmət göstərmək və sazlamaq;
- 14b. Yaralanmış, zədələnmiş və yanmış adamlara tibbi yardım göstərmək;
- 15a. Müşahidə olunan hadisə, ölçü cihazlarındakı dəyişikliklər haqqında dəqiq hesabatlar tərtib etmək ;
- 15b. Müşahidə və təsəvvür edilən hadisələri təsvir etmək, bədii dildə ifadə etmək;
- 16a. Xəstəxanada laboratoriya analizləri aparmaq;
- 16b. Xəstələrə baxmaq, müayinə etmək və müalicə təyin etmək;
- 17a. Məmulatların üstünü, binaların divarlarını rəngləmək və naxışlarla bəzəmək;

- 17b. Binalarda quraşdırma işləri aparmaq və ya maşın və cihazları quraşdırmaq
- 18a. Adamların teatr, muzey, ekskursiya və turist gəzintilərinə səyahətlərini təşkil etmək;
- 18b. Səhnədə oynamaq, konsertlərdə iştirak etmək
- 19a. Çertyoj üzrə detallar, məmulatlar (maşın, paltar) hazırlamaq, binalar tikmək;
- 19b. Rəsmxətlə məşğul olmaq, xəritə və çertyojların üzünü çıxarmaq;
- 20a. Bitkilərin xəstəlikləri, bağ və meşə ziyanvericiləri ilə mübarizə aparmaq
- 20b. Maşınlarda (yazı makinası, kompüter, teletayp, telefaks və s.) işləmək.

Nəticələrin işlənməsi və təhlili

Cədvəldə DDS metodikasına aid açar verilmişdir. Burada mülahizənin nömrəsi və seçilən cavablar qeyd olunmuşdur ki, bu da sizin bu və ya digər peşə qrupuna meylinizi əks etdirir.

Açarı əks etdirən cədvəlin ən sonuncu boş sətirində siz cavaba uyğun hər bir peşə qrupu üzrə topladığınız balları qeyd edə bilərsiniz. Sizin cəmi 8 seçim imkanınız vardır. Hər bir seçimə görə 1 bal hesablanır. Ayrı-ayrılıqda hər bir qrup üzrə toplanacaq balların maksimum miqdarı 8-ə bərabərdir. Sınanılan şəxsin bu və ya başqa peşə qrupuna nisbi meyllik dərəcəsi toplanmış ümumi balların cəmi ilə müəyyən edilir: ballar nə qədər çoxdursa, sınanılan şəxsin həmin qrup üzrə peşələrə meylli bir o qədər güclü hesab olunur.

Differensial-diaqnostik sorğu (DDS) metodikasına aid açar və blank

Peşə qrupları				
İnsan-təbiət	İnsan-texnika	İnsan-insan	İnsan-işarə sistemi	İnsan-bədii obraz
1a	1b	2a	2b	3a
3b	4a	4b	5a	5b
6a		6b		7a

	7b	8a		8b
	9a		9b	
10a			10b	
11a	11b	12a	12b	13a
13b	14a	14b	15a	15b
16a		16b		17a
	17b	18a		18b
	19a		19b	
20a			20b	

Cədvəl 5

4. Astenik vəziyyətin ifadəlilik dərəcəsinin ölçülməsi

Astenik (mənfi emosional) vəziyyətin şkalası (ABŞ) rus psixoloqu L.D.Malkova tərəfindən işlənilmiş, T.Q.Çertova tərəfindən klinik –psixoloji müşahidələr və Minnesatekinin məşhur çoxölçülü şəxsiyyət siyahısı (Ç Ş S) bazasında uyğunlaşdırılmışdır. Şkala astenik vəziyyətin xarakteristikasını əks etdirən 30 bənd təsdiqdən ibarətdir.

Bu sorğu üzrə tədqiqat fərdi şəkildə, yaxşı işıqlandırılmış və kənar səslərdən təcrid edilmiş ayrıca otaqda aparılır.

Təlimat: “Hər bir cümləni diqqətlə oxuyun. İndiki anda Sizin vəziyyətinizə uyğun gələn ədədə uyğun qiyməti vərəqin sağ tərəfində verilmiş rəqəmlərdən birini dairəyə almaqla qeyd edin”

Astenik vəziyyətin şkalası (AVŞ)

4 cavab variantları: 1-yox, doğru deyil; 2-yəqin ki, belədir; 3-doğrudur; 4-tamamilə doğrudur.

1.Mən böyük gərginliklə işləyirəm.	1 2 3 4
2. Diqqətimi nəyinsə üzərinə cəmləmək mənim üçün çətinidir	1 2 3 4
3. Cinsi həyatım məni qane etmir.	1 2 3 4
4. Gözləmək məni əsəbləşdirir.	1 2 3 4
5. Mən əzələ zəifliyi hiss edirəm.	1 2 3 4
6. Mən teatra və kinoya getmək istəmirəm.	1 2 3 4

7. Mən unutqanam.	1 2 3 4
8. Mən özümü yorğun hiss edirəm.	1 2 3 4
9. Çox müaliə etdikdə mənim gözlərim yorulur.	1 2 3 4
10. Mənim əllərim əsir.	1 2 3 4
11. Mənim iştaham pisdır	1 2 3 4
12. Gecə şənliklərində və ya səs-küylü kompaniyalarda
olmaq mənə çətindir.	1 2 3 4
13. Mən oxuduqlarımı o qədər də yaxşı başa düşmürəm.	1 2 3 4
14. Mənim əllərim və ayaqlarım soyuqdur.	1 2 3 4
15. Məni özümdən çıxarmaq asandır.	1 2 3 4
16. Mənim başım ağrıyır.	1 2 3 4
17. Mən səhərlər yorğun və əzgin oyanıram.	1 2 3 4
18. Məndə baş gicəllənmələri olur.	1 2 3 4
19. Məndə əzələ dartılması halları olur.	1 2 3 4
20. Qulaqlarımda səs-küy hiss edirəm.	1 2 3 4
21. Cinsi həyatla bağlı məsələlər məni narahat edir.	1 2 3 4
22. Mən başımda ağırlıq hiss edirəm.	1 2 3 4
23. Mən ümumi zəiflik hiss edirəm.	1 2 3 4
24. Başımın təpə hissəsində ağrılar hiss edirəm.	1 2 3 4
25. Həyat mənim üçün gərginliklərlə doludur.	1 2 3 4
26. Sanki başımda sıxıntı hiss edirəm.	1 2 3 4
27. Mən səs-küy olanda tez oyanıram.	1 2 3 4
28. Adamlar məni yorurlar.	1 2 3 4
29. Həyəcanlananda mənim bədənimi tər basır	1 2 3 4
30. Narahatedici fikirlər məni yuxulamağa qoymur	1 2 3 4

Test blankı doldulduqdan sonra sınınilan şəxsin topladığı ballar hesablanır. Şkalanı bütün dianazoqu 30 baldan 120 baladəkdir. Asteniya indeksi sağlam adamlarda orta hesabla $37, 22 + 6,47$ bal həddindədir.

Asteniya vəziyyətinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı qiymətləndirmə cədvəlindən istifadə edilir:

1. 1-50 bal- asteniyanın olmaması.
2. 51-75 bal- zəif asteniya.
3. 76-100 bal-orta səviyyəli asteniya.
4. 101-120 bal- ifadəli asteniya.

Beləliklə, sınınilan şəxslərdə asteniyanın vəziyyəti qeyd olunan dörd dərəcədən birinə uyğun gəlir. Tədqiqatçı protokolun müvafiq bölməsində sınınilan hər bir şəxsin topladığı balı və asteniyanın səviyyəsini qeyd edir.

V fəsil

Praktik psixologiyanın texnologiyası məsələləri

2.5. 1. Təhsil sistemində pedaqoji texnologiyalar

Təhsil sistemində texnologiyaların meydana gəlməsi ideyası elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin nəzəri və praktik fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə tətbiqi zərurətini doğuran təlabatlarla bağlıdır. **“Texnologiya”** sözü yunan mənşəli olub, sənətə sistemli yanaşma deməkdir. Texnologiya ümumi halda ətraf aləmin öyrənilməsi və müvafiq dəyişikliklərin aparılması, materiallar istehsalı və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı insanlar tərəfindən tətbiq olunan, elmi və praktik cəhətdən əsaslandırılmış sistemdir. ¹

Bir sıra alimlər texnoloji proseslərin yalnız sənaye, kənd təsərrüfatı, başqa sözlə, yalnız maddi istehsal sahələrinə aid bir hadisə kimi dəyərləndirir, qeyri-maddi istehsal sahələrində, xüsusilə, təhsil sistemində bunun mümkünə və yolverilməz olduğunu əsaslandırmağa çalışırlar.

Dünyada pedaqoji texnologiyaların kütləvi şəkildə həyata keçirilməsi prosesi XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində əvvəlcə ABŞ-da, daha sonra Avropa ölkələrinin təhsil sistemlərində başlanan islahatlarla bağlıdır. Xarici ölkələrdə müasir pedaqoji texnologiyaların əsas müəllifləri G.Keroll, B.Blum, D.Bruner, D.Namblin, Q.Neys və V.Koskarelli hesab olunur. Həmin dövrdə keçmiş SSRİ-də təhsilə texnoloji yanaşmaların nəzəri və tətbiqi məsələləri P.Y. Qalperinin, N.F.Talızınanın, A.Q.Rivanın, L.N.Landanın, Y.K.Babanskinin, P.M.Erdniyevin, İ.P.Raçenkonun, V.P.Bespalkonun, M.V.Klanena və b. elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Pedaqoji texnologiyalar psixodidaktika, sosial psixologiya, kibernetika, idarəetmə və menecment haqqında nəzəriyyələrə əsaslanır.

Müasir dövrdə pedaqoji texnologiya tətbiqi elmi fənn kimi pedaqoji elmlər sisteminə daxil olmuş, özünəməxsus anlayışlar sistemi yaranmışdır.

¹ A.Mehrabov, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov. Pedaqoji texnologiyalar. B., “Mütərcim”, 2006, səh 9.

Bunların sırasına “pedaqoji strategiya”, “pedaqoji texnika”, “pedaqoji təsir”, “əməliyyat”, “qarşılıqlı təsir”, “etik pradiqma”, “dəyərlər sistemi”, “etik müdafiə”, “mürəkkəb davranış”, “pedaqoji plastika”, “seçim azadlığı”, “texnoloji xəritə” və s. aid etmək olar.

Pedaqoji texnologiya sənaye texnologiyalarından fərqli olaraq, sosial texnologiyalar qrupuna aid edilir. Sosial texnologiyalara klassik nümunə kimi şagirdlərin təliminin kompyuter proqramları əsasında qurulmasını misal göstərmək olar. Müasir dövrdə sosial texnologiyanın növlərindən biri kimi **informasiya-kommunikasiya texnologiyaları** sürətlə artan informasiya axını şəraitində məlumatların işlənilməsi və saxlanması tələbatının təsiri altında meydana gəlmişdir. Sosial texnologiyalar qrupuna aid edilən pedaqoji texnologiyaların ən mühüm sahələrindən biri olan **təlim texnologiyası** təlimin vəzifələrinin reallaşdırılması prosesində əsas ağırlığın öyrətmə prosesində insan tərəfindən idarə edilən təlim vasitələrinin üzərinə köçürülməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, təlim texnologiyalarında aparıcı rol təlim vasitələrinə məxsusdur. Bu prosesdə müəllim bilikləri hazır şəkildə şagirdlərə ötürmür, əksinə, təlim vasitələrinin idarə edilməsi, stimullaşdırma və şagirdlərin fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Təlim texnologiyasının strukturunda aşağıdakı əsas komponentlər daxildir:

1. Təlim materiallarının mənimsənilməsinin ilkin diaqnostikasının keçirilməsi;
2. Motivləşdirmə və şagirdlərin təlim fəaliyyətinin təşkili;
3. Təlim vasitələrinin tətbiqi ilə fəaliyyətin idarə olunması;
4. Materialların mənimsənilməsi keyfiyyətinə nəzarət.

Pedaqoji texnologiyalar haqqında nəzəriyyələrin meydana gəldiyi ilk dövrlərdə pedaqoqların böyük əksəriyyəti təlim texnologiyaları, öyrədici texnologiyalar və pedaqoji texnologiyalar arasındakı fərqləri müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirdilər. Onlar “pedaqoji texnologiya” terminini

yalnız təlim prosesinə aid bir anlayış kimi mənalandırır, texnologiyanın özü isə texniki vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilən təlim kimi anlaşılırdı.

Müasir dövrdə pedaqoji texnologiyalar pedaqoqun pedaqoji vəzifələrin həllinə yönəlmiş ardıcıl, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan fəaliyyətinin sistemi kimi başa düşülür. Pedaqoji texnologiya haqqında belə təsəvvürlər aşağıdakı iki əsas cəhəti nəzərdə tutur:

- yüksək nəzəri hazırlıq səviyyəsinə və zəngin praktik təcrübəyə malik olan mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif etibarlı pedaqoji texnologiyaların işlənilib hazırlanmasının mümkünlüyü;
- məqsəddən, müəllim və şagirdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan fəaliyyətlərinin şərtləri və imkanlarından asılı olaraq pedaqoji texnologiyaların seçilməsində sərbəstliyin mümkünlüyü.

Pedaqoji texnologiya elmi cəhətdən ciddi surətdə layihələndirilmiş pedaqoji fəaliyyətin uğurlu nəticələrinə etibarlı təminat verən fəaliyyət sistemidir.

Məlimdur ki, pedaqoji proses müəyyən prinsiplərin sistemi üzərində qurulur. Pedaqoji texnologiya bu halda daxili və xarici fəaliyyətlərin məcmuyu, bu prinsiplərin ardıcıl həyata keçirilməsinə yönəlmiş obyektiv qarşılıqlı əlaqələrin sistemi kimi özünü göstərir. Bu cəhətlər pedaqoji texnologiyanın **tədris metodikası** və **tərbiyə işindən** əsas fərqi əks etdirir. İstənilən pedaqoji vəzifə yalnız müvafiq texnologiyanın köməyi ilə yerinə yetirilə bilər ki, onun da əsas subyekti peşəkar müəllimdir.

“Pedaqoji texnologiyalar”a aid çoxsaylı yanaşmalar içərisində bu anlayışı **“şəxsiyyətə toxunma incəsənəti”**, **“uşağa elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsir”**, kimi xarakterizə edən mövqelər də mövcuddur.

Müasir pedaqoji ədəbiyyatlarda pedaqoji texnologiyalar dörd əsas qrupa ayrılır.

1. Təlim (didaktik) texnologiyaları;
2. Tərbiyə və özünütərbiyə texnologiyaları;

3. İnkişaf texnologiyaları;

4. Diaqnostika texnologiyaları.

Qeyd olunan texnologiyaların daha mühüm, fərqləndirici əlamətləri aşağıdakılardır:

- Hər bir texnologiya konkret niyyət əsasında işlənilib hazırlanır və onun əsasında onun müəllifinin müəyyən metodoloji, fəlsəfi mövqeyi durur. Bu cəhətdən biliklərin verilməsi texnologiyası ilə şəxsiyyətin inkişafı texnologiyasını fərqləndirmək olar;
- Pedaqoji fəaliyyətlərin, əməliyyatların, kommunikasiyaların texnoloji zəhciri ciddi olaraq məqsədlərdən asılı olaraq gözlənilən konkret nəticələrlə şərtlənir;
- Texnologiya müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı münasibətlərində fərdiləşdirmə və diferensiaslaşdırma prinsiplərinin nəzərə alınmasını, insanın imkanları ilə texniki imkanların optimal uzlaşdırılmasını, dioloji ünsiyyəti zəruri amillər kimi dəyərləndirir;
- Pedaqoji texnologiya elementləri bir tərəfdən istənilən müəllim tərəfindən yeniləşdirilə bilər, digər tərəfdən, bütün şagirdlər üçün planlaşdırılan nailiyyətlərə (dövlət standartlarına) zəmanət verməlidir;
- Pedaqoji texnologiyaların üzvü tərkib hissəsi fəaliyyətin nəticələrini, göstəricilərini, ölçmə qaydalarını özündə əks etdirən diaqnostik qaydalardır ki, onların vasitəsilə şagirdlərin əldə etdiyi nailiyyətlər qiymətləndirilir.

Pedaqoji texnologiya, **pedaqoji məharət** və **ustalıqla** qarşılıqlı olaraq əlaqədədir. Bu mənada pedaqoji texnologiyanın mükəmməl şəkildə mənimsənilməsini elmi-pedaqoji ustalıq da adlandırmaq olar. Bu və ya digər texnologiyanın mənimsənilməsi və tətbiqi həm də pedaqoqun şəxsiyyət keyfiyyətlərinin göstəricilərindən də asılıdır. Eyni bir texnologiya ilə müxtəlif müəllimlər öz fəaliyyətlərini qura bilərlər, lakin burada peşəkarlığın və pedaqoji ustalığın keyfiyyət göstəriciləri fərqli ola bilər. Pedaqoji vəzifələrin

məzmunundan və ayrılan vaxtdan asılı olmayaraq, bir-biri ilə sıx əlaqədə olan ümumi və xüsusi texnologiyalar fərqləndirilir.

Ümumi texnologiyalara, məsələn, təlim prosesinin qurulması və həyata keçirilməsi, **xüsusi tuxnologiyalara** isə dərstdə şagirdlərin fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını, onun nəticələrinə nəzarət və qiymətləndirməni, daha konkret şəkildə isə, dərsin başlanğıc mərhələsinin təşkilini, təlim situasiyalarının təhlilini və.s. misal göstərmək olar.

Pedaqoji texnologiyalardan biri kimi təlim texnologiyalarının nəticələri o halda səmərəli ola bilər ki;

- təlim vasitələri təlim prosesində aparıcı rola malik olsun;
- təlimin məqsədlərində diaqnostik göstəricilər irəlicədən nəzarətdə saxlanılsın (mənimsəmə tələb olunan səviyyəyə uyğun olsun).
- Qazanımlı son nəticə şagirdlərin təlim nailiyyətləri 70%-dən aşağı olmasın.

Pedaqoji texnologiyalar içərisində mühüm yer tutanlardan biri də tərbiyə və **özünü-tərbiyə texnologiyalarıdır**. Bu texnologiyanın əsas nəticəsi tərbiyə olunanın **şəxsiyyət keyfiyyətləridir**. Qeyd etmək lazımdır ki, pedaqogikada təlim prosesinə nəzərən tərbiyə prosesi nisbətən zəif öyrənilmədiyindən, tərbiyə olunan subyektin şəxsiyyət keyfiyyətlərinin hələl bitkin bir göstəriciləri mövcud deyildir. Ona görə də, tərbiyə texnologiyaları da hələl bitkin və sistemli bir kompleksə çevrilməmişdir. Burada söhbət xüsusi, yalnız konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsindən gedə bilər. Tərbiyəedici texnologiyalar **tərbiyəedici sistemin** zəruri elementidir. Tərbiyəedici sistem öz mahiyyətinə görə yalnız pedaqoji-psixoloji deyil, həm də, sosial-pedaqoji bir sistemdir. O, şagirdlərə təlim prosesi vasitəsilə olduğu kimi ətraf mühit, uşaqlar, müəllimlər, valideynlər və kollektivdəki iqlim vasitəsilə təsir göstərir. Tərbiyəedici sistemin aşağıdakı əsas komponentləri vardır: ideyaların məcmuyunu kimi **məqsəd**; məqsədlərin reallaşdırılmasını təmin edən **fəaliyyət**; fəaliyyəti təşkil edən və onda iştirak edən **subyekt**; subyektlərin qarşılıqlı

fəaliyyəti və ünsiyyət prosesində yaranan **münasibətlər**; subyekt tərəfindən dərk edilən **mühit**; sistemin bütövlüyünü və inkişafını təmin edən **idarəetmə**;

Pedaqogikanın bir elm kimi təşəkkül tapdığı XVII əsrdən sonra bir sıra tərbiyə sistemləri (A.S.Makarenko, V.A.Suxomlinski, V.A.Karakovski, Ş.A.Amonaşvili, V.F. Şatalov, E.N.İlin, A.B.Reznik, Z.K.Şöyübov) meydana gəlmişdir ki, bunları da müəyyən mənada tərbiyə texnologiyası kimi nəzərdən keçirmək olar.

Müasir tərbiyə texnologiyaları tərbiyə prosesinə yeni baxış bucağından yanaşır, tərbiyə prosesinin ənənəvi prinsipləri ilə yanaşı, yeni prinsiplərin də nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Həmin prinsiplər aşağıdakılardır:

- 1. Subyektivlik prinsipi.** Bu prinsip pedaqoqun tərbiyə olunanın şüuruna dönmədən təsir yolu ilə onun “Mən” obrazının və mənlilik şüurunun formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.
- 2. Dəyərlər prinsipi.** Tərbiyə olunanların real aləmin sərvətlərinə yönəlişliyinin sosial mahiyyətini, müasir mədəniyyət kontekstində insanın şərəf və ləyaqətini, vətəndaşlıq mövqeyini və s. formalaşdırılmasını ehtiva edir;
- 3. Amilifikasiya prinsipi** uşaqlara səliqəli xarici görünüş, psixofiziki aparat, obrazlı ifadələr və s. vasitəsilə ünsiyyət yaratmaq və bu tələbatı təmin etməyi nəzərdə tutur.
- 4. “Burada” və “indi” prinsipi** uşaqlara “söylədiyini burada və indi göstər” formulu əsasında real əməliyyatların icrasını nəzərdə tutur.
- 5. Şəxsiyyətə təsir sahəsi prinsipi** – pedaqoqun uşağın şəxsiyyətinə, onun mənəvi məkanına, zövqlər, münasibətlər sahəsinə təsirini əks etdirir.
- 6. Azad seçim (qeyri-zorakı) prinsipi** uşağın hüquqlarına hörmət əsasında onun seçim imkanlarında müstəqilliyin təmin edilməsini ifadə edir.

Tərbiyə texnologiyaları tərbiyə məqsədlərinin reallaşdırılması, həyata keçirilməsində istifadə olunan vasitələrdir. Təlim texnologiyalarından fərqli olaraq, tərbiyə texnologiyaları tərbiyəedici prosesin hər bir komponentinin qarşısında qoyulan vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsini təmin edən əsas vasitələrdir. Bu vasitələrə əsaslanan pedaqoq şagirdlərin şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasına fəal və dəyişdirici təsir göstərir. Tərbiyənin qarşısında qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün ayrılıqda hər hansı bir texnologiya deyil, tərbiyəvi təsir vasitələrinin optimal sistemi tələb olunur. Qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq optimal tərbiyəvi təsir texnologiyalarının düzgün seçilməsi yolu ilə tərbiyə işində müsbət nəticələr əldə etmək olar. Tərbiyəedici təsir texnologiyalarının optimal seçimi və onların düzgün tətbiqi həm pedaqoji peşəkarlıq məharəti və həm də onun zirvəsidir.

Şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsinin göstəriciləri

- 1. Ailədə davranış.** *Ailə problemlərinin və işlərinin həllində fəal iştirak; ailənin digər üzvləri ilə birgə uğurlara və kədəre şərik olma; tam özünəxidmət; evdə tapşırılmış daimi işləri yerinə yetirmək; ailənin kiçik və yaşlı üzvlərinə qayğıkeşliklə yanaşmaq; valideynlərin və ailənin digər yaşlı üzvlərinin xəbərdarlıqlarından düzgün nəticə çıxarmaq; ailənin bütün üzvləri ilə nəzakətlə davranmaq; ailə üzvlərinin ad günlərinin, yubileylərinin və digər bayramların keçirilməsində, onların hədiyyələrlə təbrik edilməsində təşəbbüskar mövqedən çıxış etmək; ailə bayramlarının keçirilməsində və onlara hazırlıq işlərində fəallıq göstərmək.*
- 2. Məktəbdə davranış.** *Dərsdə diqqətlilik və intizamlılıq, keçilmiş təlim materiallarının müzakirəsində və dərsin gedişində fəal iştirak etmək; təlim əməyində səliqəlilik və çalışqanlıq, müəllimlərin verdiyi təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində səy; təlimdə uğur və uğursuzluqlara düşüncəli münasibət; tapşırılmış ictimai tapşırığın icrasında məsuliyyət*

- hissi; tənəffüslərdə intizamlı davranış; “Şagirdlər üçün qaydalar”a ciddi əməl etmək; məktəb və sinif əmlakına qayğıkeş münasibət; sinfin və məktəbin ictimai həyatında fəal iştirak; sinif kollektivində verilən tapşırıqlara hörmətlə yanaşmaq; rəhbərlik etmək və tabe olmaq bacarıqları.*
3. **Böyüklərə münasibət.** *Ünsiyyətdə nəzakətlik; böyüklərin göstərişi və tapşırıqlarına düşüncəli münasibət; ehtiyacı olan böyüklərə kömək göstərmək; böyüklərlə görüşərkən və ayrılarkən onlarla nəzakətli davranış.*
4. **Həmyaşıdlara münasibət.** *Oyunda və birgə fəaliyyətdə fəallıq; öz sevinc və kədərinə yoldaşlarla bölüşməyə cəhd; yoldaşlarının sevinc və kəderinə şərik olmaqda səmimiyyət; yoldaşlara təmənnəsiz kömək etmək; öz sinfinin və yoldaşlarının şərəfini qorumaq; yoldaşlar səhvə və nöqsanlara yol verdikdə, onlara qarşı münasibətdə prinsiplillik; vədi dəqiq yerinə yetirmək və sözünün üstündə durmaq bacarığı; mübahisələr zamanı səbirlilik.*
5. **Küçədə və ictimai yerlərdə davranış.** *Yol hərəkəti qaydalarını gözləmək; təbiətə və heyvanlara münasibətdə məhəbbət və qayğıkeşlik; ictimai yerlərdə, nəqliyyatda qayda-qanunu və səliqəni gözləmək; nəqliyyatda qadınlara və qocalara yol vermək.*
6. **Özünün-özünə münasibəti.** *Daim faydalı işlərlə məşğul olmaq; vaxtını boş-boşuna keçirməmək; paltar və ayaqqabını səliqəli saxlamaq; gün rejiminə və səhər gimnastikasına əməl etmək; həmişə doğruçul və ədalətli olmaq; özünə aid olmayan əşyaları icazəsiz götürməmək; adamlara qarşı xeyirxah olmaq, etiraf etdikdə onların səhvlərini bağışlamağı bacarmaq; özünə fayda və uğur gətirə biləcək fəaliyyət növü seçmək; daim öz hərəkətlərini və davranışını təhlil etmək, öz səhvlərini etiraf etmək, yalançılığa, oğurluğa qarşı barışmazlıq; pis adətlərdən uzaq olmaq; özünün əsas maraq və meyllərini,*

qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək; başladığı işi sona çatdırmaq; çətinliklər qarşısında dözümlü və iradə, sistemli olaraq özünütərbiyə, fiziki özünütəkmilləşdirmə ilə məşğul olmaq, həmişə gözəl xarici görkəmdə olmaq; ədəbiyyat və incəsənətə daim maraqlı, televiziya məhdud vaxt ərzində və yalnız maraqlı olan, yaşına uyğun verilişlərə baxmaq; ölkədə və dünyada baş verən mühüm siyasi hadisələrdən xəbərdar olmaq; özünü və yoldaşlarını açıq tənqid etməkdən çəkinməmək; Vətəni sevmək və onu qorumağa hazır olmaq, milli-mənəvi dəyərlərə, tarixi keçmişə hörmətlə yanaşmaq; öz fikrini fakt və məntiqi arqumentlərlə əsaslandırmağı bacarmaq.

Bu göstəricilər şagirdlərin yaş qruplarından asılı olaraq dəqiqləşdirilə və konkretləşdirilə birlər.

2.5.2. Zorakılığa məruz qalmış uşaqlara psixoloji yardım

Hər bir cəmiyyətdə uşaqlar xüsusi qayçı obyekt kimi qəbul edilsə də, hələ də uşaqlara qarşı müxtəlif zorakılıqların kökü kəsilməmiş, uşaq hüquqlarının qorunmasında etibarlı hüquq sistemi formalaşmamışdır. Həm ailə də, həm müxtəlif ictimai təlim –tərbiyə müəssisələrində həm də bütövlükdə cəmiyyətdə uşaqlara qarşı fiziki, emosional, psixoloji və aktual xarakterli zorakılıqlara heç də az təsadüf olunmur. Yaşlıların fikrincə uşağa verilən fiziki cəza onun intizama tabe edilməsinin, xoşagəlməz davranışdan uzaqlaşdırılmasının təsirli vasitəsidir. Çox vaxt məktəbdə zorakılıq vasitəsi olan fiziki cəzaya məruz qalan uşaqlar etdikləri qəbahətli, intizamsız hərəkətlərə cavab kimi qavrayır və bu barədə heç kimə şikayət etmirlər. İctimai şüurda fiziki cəzanın tərbibə vasitəsinin olmaması haqqında dəqiq mövcud olmaması belə “tərbiyə üsulu”nun əsrlər boyu yaşamasına və bu günədək gəlib çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu məsələdə kütləvi informasiya vasitələrinin də günahı çoxdur. Müxtəlif televiziya kanalları ilə nümayiş etdirilən filmlərdə və

digər verilişlərdə praktik olaraq zorakılığın təbliğatı geniş yer tutur. Belə verilişlər uşaq və yeniyetmələrin əxlaqi şüurunda zorakılığın yol verilən bir hal olması rəyini doğurur. Uşaqlar filimlərdə gördükləri zorakı səhnələri öz məqsədləri üçün gündəlik həyatda təkrarlamağa bilər. Konstitusiyada vətəndaşların təsbit edilmiş şəxsi toxunulmazlıq hüququnun tapdanması ilə müşayiət olunan zorakılıq halları çox vaxt ağır cinayətlərin baş verməsinə səbəb olur. Zorakılığın artmasına səbəb olan bir çox amillər vardır. Bunların sırasında cəmiyyətdə zorakılığın ciddi sosial problem kimi qəbul edilməsi, əhalinin hüquqi savadının aşağı səviyyədə olması, uşaqların öz hüquqları haqqında lazımı məlumatlara malik olmaması və s. adlarını qeyd etmək olar.

Uşaq zorakılıqla ilk dəfə ailədə üzləşir. Bu halın yaranmasında ailə-məişət zorakılıqları situativ (ailə münasibətlərinin pozulması, aşağı özünüqiymətləndirmə, uşağın doğulmasının arzu edilməməsi) və struktur (işsizlik, sosial təcrid, maliyyə çətinlikləri) kimi stressorların təsiri olduqca böyükdür.

Ailənin gəlirlərinin az olması və daimi pul çatışmazlığı ailə üzvlərinin əsas tələbatlarının ödənilməsinə əngəllər yaradır və ailədaxili münasibətlərdə gərginliyi artırır. İşsizliklə ya daimi işin olmaması, atanın az əməkhaqqı alması, ailə üzvlərinin (xüsusilə həddi-

Şəkil 29

buluğa çatmamış) çoxluğu, valideynlərin gənc olması, valideynlərdən birinin yoxluğu (natamam ailə), pis mənzil şəraiti, dövlət tərəfindən sosial yardımın olmaması, ailə başçıların müəyyən qrup azlığında təmsil olunması (müəyyən dini icma və sektanın üzvü olması) ailədə xroniki stresslərin, davamlı ailədaxili münaqişələrin yaranmasına səbəb olur.

Psixoloqlar (Brovne və Ştraus) ailədə uşaqlarla qəddar rəftar edilməsinin əsas səbəblərini aşağıdakı amillərlə izah edirlər:

1. Ailənin natamamlığı və çoxuşaqlı olması;

2. Ailədə ögey ata və ya ögey uşaqların olması;
3. Ailə üzvləri arasında konfliktli və ya zorakı münasibətlər;
4. Ər-arvad arasındakı problemlər;
5. Valideynlərin tərbiyə üsullarında varislik;
6. Valideynlərlə uşaqların qarşılıqlı münasibətlərində problemlər;
7. Ailənin emosional və fiziki baxımdan təcrid olunması
8. Valideynlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri (depressivlik, aqressivlik, impulsivlik, şübhə meyllilik, emosional labillik, qapalılıq, aşağı özünüqiymətləndirmə və s.);
9. Valideynlərin ətrafındakılara və uşağa neqativ münasibəti;
10. Sosial vərdişlərin aşağı səviyyədə olması;
11. Valideynlərin psixi sağlamlığı;
12. Valideynlərin alkoqolizmə və narkomaniyaya aludə olması;
13. Sağlamlıqla bağlı problemlər;
14. Emosional уплотненность və əqli gerilik;
15. Valideynlik vərdişləri və hisslərinin inkişafından qalması.

Valideynlərin uşaqlara qarşı zorakı münasibətlərinin yaranmasında risk fantorunu artıran amillər sırasında uşağın özünün şəxsiyyətinin bir sıra xüsusiyyətlərinin, fiziki və psixi inkişaf problemlərinin də adı çəkilir.

- arzuolunmaz, eləcə də əvvəlki uşağın itkisindən sonra doğulan uşaqlar;
- patoloji çəki azlığı ilə doğulan uşaqlar;
- çoxuşaqlı ailədə yaşayan və aralarında yaş fərqi az olan uşaqlar;
- psixi və fiziki qüsurlarla, xroniki və irsi xəstəliklərlə doğulan uşaqlar;
- dalğın və davranışında qüsurlar olan (yuxu pozğunluğu, hiperantivlik, coşğunluq, impulsivlik və epurez) uşaqlar;
- valideynlərin əsəblərinə təsir edən pis vərdişləri olan uşaqlar;
- sosial vərdişləri aşağı səviyəli uşaqlar;

- öz xarici görkəmini, səliqə-səhmanı ilə valideyinlərə utanc gətirən, rol-cins davranışında qüsurlar olan uşaqlar;
- anada kəskin doğuş ağrıların və ya cərrahi müdaxilənin yaranmasına səbəb olmuş uşaqlar və s.

Uşağın aqressiv davranışı, tez-tez ağlaması və s. kimi hallar da ailədə disstressin və uşağa qarşı zoraçılıq ehtimalının təzahürlərini artıran amillərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, çətin, mürəkkəb davranışlı uşaqlar adətən evdə və məktəbdə daha çox zoraçılığın qurbanı olurlar. Beləliklə, uşağa qarşı zorakılığa həm sosial-mədəni, həm də psixoloji konteksdən yanaşmaq lazım gəlir. Ətraf mühitin, ailənin və uşağın fərdi xüsusiyyətləri həmişə zorakılığın risk amillərinə kompleks təsir göstərir.

Psixoloji ədəbiyyatlarda uşaqlara qarşı zorakılığın bir sıra formalarının adı çəkilir:

- incidənin strategiyasına görə;
- açıq və gizli (dolayı);
- təsir müddətinə görə: uzun müddətli (sistematik) və qısa müddətli (epizodik)
- zoraçılığın baş verdiyi məkana görə:
- ailədə-valideyinlər və ya qohumlar tərəfindən,
- məktəbdə- müəllimlər tərəfindən

küçədə-uşaqlar və ya tanəş olmayan yaşlılar tərəfindən.

Polyak psixoloqu Rut Soonets “**Uşaqlarla İyayaqətsiz Davranış**” adlı əsərində zoraçılığın dörd əsas tipini fərqləndirmişdir:

- Fiziki zorakılıq, seksual zoraçılıq, emosional və psixoloji zorakılıq.

Uşağa qarşı yönəlmiş **fiziki zorakılıq** ona qarşı münasibətin növlərindən biri olub ona qarşı bədən xəsarətinin yetirilmə həddinə qədər düşüncəli şəkildə fiziki və psixi baxımdan incidilmiş vəziyyətə salınmasıdır. Psixoloji ədəbiyyatlarda uşağın fiziki zorakılığın qurbanına çevrilməsi aşağıdakı əlamətlərlə müəyyənləşdirilir:

- səbəbi bilinməyən qəribə qanaxma;
- barmaq və dırnaqla sıxılma nəticəsi olan sıyrıqlar;
- müxtəlif əşyalarla (kəmər, ağac, kəndir və s.) zərbə nəticəsində yaranan izlər;
- dəridə dişləmə əlaməti olan izlər;
- başqa tüksüz dəri yerlərinin izləri;
- dəridə anlaşılmaz yanıq yerləri;
- qaynar əşya (alışıqan, ütü və s.) ilə törənmiş yanıq izləri;
- anlaşılmaz sınıqlar, çıxıq və yaralar;
- daxili orqanların qarın boşluğuna endirilmiş zərbələr nəticəsində zədələnməsi;
- zorakılıq əlamətləri ilə uşağın ölməsi.

Uşağın müxtəlif vaxtlarda zorakılığa məruz qalmasını onun bədənindəki izlərin köhnə və ya təzə olmasına görə müəyyən etmək mümkündür. Təəssüf ki, insan hüquqlarının qorunması sahəsində səylərin artmasına humanist dəyərlərin genişlənməsinə baxmayaraq bütövlükdə cəmiyyətdə olduğu kimi uşaqlara qarşı da zorakılığın kökü kəsilmədiyindən bir çox hallarda isə onun nəticələri intihar və ölüm hallarına səbəb olur.

Uşaq mühitində evdən qaçan, valideynləri və başqa yaşlılar tərəfindən zorakılıqla öldürülən uşaqlar kriminal mühitin qurbanlarıdır.

Öz üzərində aqressiv valideyinin fiziki zorakılığını duymuş uşaq sonralar özü də aqressiv davranış modelinə sahib olmuş olur. Psixoloqların fikrincə, ailədə arvadlarını döyən kişilərin 60%-i uşaqlarını da döyür. Fiziki zorakılığın qurbanları özlərini bədbəxt, gözdən salınmış, ipə-sapa yatmaz hiss edir və başqalarının nə üçünsə onlardan

Şəkil 30

yaxşı olduğu qənaətində olurlar. Normal şəraitdə böyüyən və tərbiyə olunan uşaqlar haqsız cəzaya qarşı etiraz edir, əlverişsiz mühitdə böyüyən və fiziki zorakılığa məruz qalan uşaqlar isə adətən verilən cəzanın haqlı olduğuna inanır, kölə düşüncəli olurlar.

Uşaqlara qarşı fiziki zorakılığın ağır nəticələri özünü daha çox psixoloji planda göstərir. Belə uşaqlar özlərinin impulsiv davranışı üzərində nəzarəti itirir, onlarda özünüidarə və özünüqiymətləndirmə aşağı enir, insanlara qarşı inam və etibar yox olur. Zorakı xəsarətdən sonra uşaqda kəskin qorxu hissi baş qaldırır, sadist (başqalarına əzab vermək)meyllər meydana gəlir.

Emosional zorakılıq çətin dərk edilən, adətən zorakılığın digər formaları ilə qulğalaşmış təzyiq formalarından biridir. Zorakılığın bu növü uşaqda emosional gərginliyə səbəb olan, onun inkişafına və emosional həyatına zərbə vuran hərəkətlərdən ibarət olan fəaliyyətdir.

Uşaq lap kiçik yaşlarından başlayaraq öz inkişafı prosesində yaşlıların və həmyaşıdlarının qeyri-adekvat emosional reaksiyaları fonunda gərginliyə məruz qalır. Qorxu, alçaldılma, həyacanlanma, təhqir və s. buna misal ola bilər. Davamlı emosional gərginlik mühitində böyüyən uşaqlarda şəxsiyyətin emosional dəyərləri inkişafından qalır, emosiyalar birtərəfli inkişaf edir, emosiyalar öz xarici ifadəsini itirməsi fonunda emosional kütlük müşahidə olunur. Davamlı emosional zorakılığa məruz qalmış uşaqlar başqalarının hissələrini anlamaqda və onlara adekvat reaksiya göstərməkdə çətinlik çəkirlər. Valideynlərin uşağın uğurlarına normal reaksiyaları-tərifləmə, fərəhlənmə, sevinc və fərəh hissələri onda öz qüvvəsinə inamı artırdı, ıftixar hissi doğurur.

Emosional deprivasiya şəraitində böyüyən uşaqlar isə, əksinə çox vaxt bu mühitin qurbanı olurlar. Asosial amillərdə daim konfliktlər fonunda məndən emosional həyat yaşanır. Aqressiya, dava, zorakılıq belə ailələrin gündəlik həyat tərzinə çevrilir. Nəticədə belə ailələrə üz verən bədbəxtliklərə qarşı uşaqlarda etinasızlıq yaranır, sanki onların hissələri “donmuş” olur. Erkən uşaqlıq illərindən valideynlərin qadağanları, haray-qışqırıqları ilə üz-üzə qalan

uşaq başqalarının kədərinə şərək olmaq, uğurlarına sevinmək kimi hissələrə sahib ola bilmir, onlarda empatiya (başqasının halına acımaq) qabiliyyəti zəif inkişaf etmiş olur. Yaşa dolduqdan sonra belə uşaqlar nəyinki başqa adamların hissələrini anlayır, ümumiyyətlə bundan uzaq olmağa, qorxmağa, başlayırlar. Psixoloqların fikrincə, uşağa qarşı münasibətdə aşağıdakı hərəkətlər emosional zorakılıq hərəkətləri sayılır:

- uşağın normal sosial ünsiyyətdən təcrid edilməsi;
- uşağın qarşılaşdığı problemin həllindən imtina etmə;
- “qadağanlarla alver” (məsələn, uşaq müəyyən edilmiş vaxta dərslərini oxumamış və ya çarpayını yığışdırmamışsa, onun müəyyən müddət gəzməyə getməkdən və ya televizora baxmaqdan məhrum edilməsi);
- uşağın təhqir edilməsi;
- uşağın dəfələrlə təhqir edilməsi vasitəsilə onda stavil qarxu hissələrinin yaradılması;
- daim qorxu və hədə altında saxlanma;
- cəza ilə qorxutma (Bir də “2” alsan, mən kəmərə əl atmalı olacağam”);
- söyüş və ələ salma;
- mənəvi zorlama (uşağı ictimai normaları pozmağa, ana mənəvi zərbə vura biləcək hərəkətlərə (oğurluğa, alkoqolizmə, narkomaniyaya, təhlükəli vasitəçiliyə və s.) təhrik etmə:

Uşağın emosional zoraçılığa məruz qalması özünü onun bir sıra fiziki və davranış reaksiyalarında göstərir:

- emosional kütlük və laqeydlik;
- qəmginlik və ifadəli depressiya;
- barmaqları sovrma, menoton yırğalanma (autoepotik hərəkətlər);
- hissə qapılma və ya əksinə aqressivlik;
- istilik və diqqət axtarışı ilə istənilən yaşlıya “yapışma”;
- gecə yuxu qorxuları, pis yatma;
- oyuna marağın olmaması.

Emosional zorakılığa məruz qalmış uşaqlarda artan fizioloji reaktivlik fonunda gündüz və ya gecə epurezi (sidikburaxma), psixosomatik mənşəli şikayətlər-baş,mədə və ürək sahəsində ağrılar, fiziki və ümumi inkişafın zəifləməsi halları müşahidə olunur.

Uşağın fiziki və emosional şəraitdə tərbiyəsi şəxsiyyətin deformasiyasına gətirib çıxarır. Daim zorakılığa məruz qalan uşaqa valideynlərinin onu sevmədikləri haqqında rəy formalaşır, arzuolunmaz adam olduğu qənaəti yaranır, o, daim utancaqlıq və günah hissi ilə yaşayır, sanki dünyaya gəldiyinə peşiman olur.

Beləliklə, emosional zorakılığın qurbanına çevrilmiş uşağa elə gəlir ki, o, hamı üçün pis və əhəmiyyətsiz bir adamdır.

Uşağa qarşı **psixoloji zorakılıq** onun potensial qabiliyyətlərinin inkişafının ləngidilməsinə və ya zərər vurulmasına yönəlmiş hərəkətlərdir.

Psixoloji zorakılığa ailədə tez-tez baş verən münaqişələri, uşağa qarşı valideynlərin ağlasığmaz hərəkətlərini misal göstərmək olar. Psixoloji zorakılıq həm də öz mahiyyəti etibarını ilə mənəvi zorakılıqdır və o, uşağın intellektual inkişafını ləngidir, idrak proseslərini və adaptasiya qabiliyyətlərinin adekvat inkişafını təhlükə altında qoyur. Belə uşaqlarda sosial tənhalıq hissi baş qaldırır, özünəhörmət hissi zəifləyir və onlar qeyri-ixtiyari olaraq münaqişələrə qoşulmağa meylli olurlar.

İngilis psixoloqu A.Miller travmalı şəxsiyyət tərbiyə edən belə zorakı təsirlər kompleksini irəli sürmüşdür. O, **uşağın ruhunu öldürməyə** kömək edən “qardaşları” 1980-cı ildə çap olunmuş “Sənin şəxsi rifahın üçün” adlı kitabında belə qruplaşdırmışdır:

1. Uşağın sahibi olan valideynlər və uşağın onlardan tam asılılığı;
2. Nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu onlar müəyyən edirlər;
3. Uşaq valideynlərin günahına görə məsuliyyət daşıyır. Hər şeyin günahkarı uşaqdır.
4. Valideynlər həmişə haqlıdır və onlar səhv edə bilməzlər.

5. Uşağın həyatda özünü təsdiq etməsi onun avtokratik valideyn olacağı təhlükəsi doğurur;
6. Uşaq nə qədər tez sındırılsa, bir o qədər yaxşıdır.
7. Hər şeyi vaxtında, uşağın mümkün qədər kiçik olduğu yaşlarda etmək lazımdır ki, o bunu dərk edərək valideynlərini ifşa edə bilməsin.
8. Uşağın istəklərini yerinə yetirmək düzgün deyil. Ciddilik, soyuqqanlılıq və kobudluq həyata yaxşı hazırlığın əsasıdır.

A.Millerin irəli sürdüyü “pedaqoji” prinsiplər tam şəkildə qadağanlar üzərində qurulmuşdur.

Burada uşağın layaqətinin alçaldılmasına uşaq hissələrinə hörmətsiz münasibət əsas yer tutur.

Uşaqlara qarşı yönəlmiş **seksual zorakılıq** öz nəticələrinə görə ən ağır psixoloji xəsarət hesab olunur. Uzun illər boyu baş vermiş belə halların statistikasını əhalidən gizli saxlanmışdır. M.A.Doqadinanın fikrincə Rusiyada uşaqlara qarşı hər il 7-8 min seksual zorlama halının olduğu və bununla bağlı cinayət işlərinin açıldığı məlumdur. Əslində isə, real faktların bundan da çox olduğu şübhə doğurmur. Rusiya statistikasına görə, seksual zorakılıq qurbanları olan uşaqların 70%-i öz qohumları və tanışları, 28%-i isə valideynləri və qəyyumları tərəfindən bu təcavüzə məruz qalırlar. N.K.Asanovanın yazdığına görə, üçdə ikisi ailə şəraitində, yalnız üçdə biri ailədən kənar şəraitdə baş verir.

Q.İ.Qindin və O.B.Duxova qeyd edir ki, son 5 ildə Rusiyada uşaq və valideynlərə qarşı yönəlmiş seksual zorakılıq halları 12,5 dəfə artmışdır.

Xarici ölkələrdə də bu sahədə vəziyyət ağırdır. ABŞ-da hər il 150-200 min belə hadisə baş verir. Zorlamaya məruz qalan uşaq və yeniyetmələr arasında zərər çəkmişlərin 12%-i 12 yaşadək, 25%-i 13-17 yaşlarındadır.

Ailədaxili zorlamalara məruz qalanların yalnız 2%-i, ailədən kənar zorlama halında isə 6% uşaq bu barədə məlumat verir, əksəriyyət isə bu faktı cizli saxlayırlar. İ.S.Kon qeyd edir ki, uşaqların seksual hücumlara məruz

qalması cəmiyyətin mənəvi düşkünlüyü və deqradasiyasının əlamətidir. Bu halların çoxu yaşlı və seksual baxımdan xəstə adamlar tərəfindən törədilir. Seksual xarakterli zorakılıq adətən kasıb və natamam ailələrdə, uşağın aldanılması yolu ilə baş verir, uşaq seksual təcavüzün passiv obyektinə çevrilir. Uşaqlara qarşı seksual zorakılığın intim cinsi əlaqədən başqa, qeyri-kontakt formaları da mövcuddur ki, bunlar da seksual zorakılıq əlamətləri hesab olunur.

- nəvaziş, tumarlama, öpüş, uşağın bədəninin intim hissələrinə gizli şəkildə (məsələn, çimərkən) toxunma;
- uşağın cinsiyyət orqanlarının tamaşa etmək;
- soyunma və geyinmə zamanı uşağın müşahidə edilməsi;
- öz çılpaq bədənini uşağa nümayiş etdirmək;
- baxışlar, mülahizələr və seksual ifadələrlə uşağa yanaşma;
- uşağın yanında intim münasibətdə olmaq;

Psixoloqların fikrincə, uşaqlar həm məktəbdə, həm də ailədə müxtəlif zorakılıqlara məruz qalırlar. **Məktəb zorakılığı** zorakılığın xüsusi növü olub, müəllimlərlə uşaqlar arasında baş verən və uşağa qarşı yönəlmiş emosional və fiziki xarakterli təsirlərdən ibarət hərəkətlərdir. Bu təsirlər nəticəsində zorakılıq qurbanı olan uşağın psixoloji vəziyyəti pisləşir. Məktəbdə uşaqların qarşılaşdığı **fiziki zorakılığa** əsasən aşağıdakılar aiddir: döymə, zərbə endirmə, əşyaların əlindən alınması və xarab edilməsi.

Uşaqlara qarşı məktəbdə göstərilən emosional zorakılıq onların emosional durumunun pisləşməsinə, gərginliyinin artırılmasına və alçaldılmasına yönəlmiş antipedaqoji hərəkətlərdir. Bunlara istehza və lağaqoyma, ləqəb, yapışdırma, səbəbsiz olaraq sonsuz xəbərdarlıqlar, qeyri - obyektiv qiymətləndirmə, məşğərəyə qoyma, başqa uşaqların yanında təhqir etmə, əlindəkini zorla alma, təcrid etmə, yoldaşları ilə bir partada oturmaqdan, mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirakdan məhrum etmə və s. daxildir. Sağlam mənəvi –psixoloji iqlim olmayan istənilən məktəbdə hər bir uşaq bu və ya

digər zorakılıqdan sığortalı deyildir. Adətin hər hansı bir cəhətə görə başqa uşaqlardan zəif olanları həmyaşidlərin və böyüklərin daha çox zorakı təsirlərinin qurbanı olurlar. Bu xoşagəlməz halın yaranması aşağıdakı amillərlə bağlıdır.

- uşağın fiziki qüsurları. Eynək taxan, eşitmə və hərəkət qüsurları olan uşaqlara daha çox zorakılıq göstərilir. Onlar adətən zorakılıq qarşısında aciz və müdafiəsiz qalırlar;
- uşağın davranış xüsusiyyətləri. Adətən qapalı (introverd və fleqmatik) və impulsiv davranışlı uşaqlar məktəbdə aqresiya və istehzaya daha çox məruz qalırlar. Hiperaktiv davranışlı uşaqlar başqalarının “işinə” qarışır, söhbətinə müdaxilə edir, oyunda növbəni pozmağa meyilli olur və buna görə də başqaları tərəfindən “cavab zərbəsi” almış olurlar;
- uşağın xarici görkəmi: hədsiz, kök və arıq, kürən saçlı, çil sifətli, qabarıq qulaqlı, uzun burunlu, doşan dodaqlı, əyri ayaqlı, baş quruluşu qeyri adi olan uşaqlar;
- sosial vərdişləri inkişafdan qalmış uşaqlar (nitqi qüsurlu, pəltək, kəkələyən, səliqəsiz və s.);
- məktəbdən qorxan uşaqlar. Adətən özləri oxuyarkən məktəbdə ingidilmiş valideynlər öz uşaqlarında məktəb haqqında qorxulu təəssüratlar oyadırlar. Pis müəllimlər, pis qiymətlər uşaqda qorxu yaradır. Məktəbdən qorxan hər bir uşaq özünə qarşı inamsız olur və həmyaşidlərinin zorakılıq obyektinə çevrilir;
- kollektivdə yaşamaq təcrübəsi olmayan uşaqlar (ev uşaqları). Məktəbə daxil olanadək uşaq tərbiyə müəssisələrinə getməyən uşaqlar uşaq kollektivlərində yaşamaq və fəaliyyət göstərmək üçün zəruri vərdişlərdən məhrum olur, ünsiyyət çətinlikləri ilə qarşılaşırlar;
- xəstəliklər. Uşaqlarda olan epilepsiya, epurez (sidikburaxma) və nitq qüsurlarının həmyaşidləri tərəfindən lağa qoyulması onlarda dalğınlığa və psixoloji sarsıntıya səbəb olur;

- intellektin aşağı səviyyədə olması və təlimdə çətinliklər. Uşağın qabiliyyətlərinin aşağı səviyyədə olması onun təlim uğursuzluqlarını şərtləndirən əsas səbəblərdir. Təlimdə uğursuzluqlar uşaqlarda aşağı özünüqiymətləndirməyə səbəb olur. “Mən hamıdan zəifəm”; “Mən çətin ki, düzələm” və s. belə uşaqlar arasında məktəb zorakılığına məruz qalanlara daha çox təsadüf olunur.

Psixoloqların tədqiqatları sübut edir ki, südəmər yaş dövründə ana tərəfindən lazımi qayğı və nəvazişlə əhatə olunmayan və valideynlərinə bağlılıqdan məhrum olmuş **“sosial yetim”** uşaqlar normal ailələrdə böyüyən uşaqlara nəzərən zorakılığa daha çox meyilli olurlar.

Uşaqda zorakı əlamətlərin formalaşmasına təsir göstərən amillər içərisində ailədaxili münasibətlərin də rolu böyükdür. Bu baxımdan aşağıdakı ailə tiplərində zorakılığa meyilli uşaqların yetişməsi daha yüksəkdir;

1. Natamam ailələr;
2. Ananın həyata neqativ münasibət bəslədiyi ailələr;
3. Avtoritar ailələr;
4. Konfliktli ailələr;
5. Genetik cəhətdən zorakılığa meyilli olan ailələr

2.5.3. Yetim və valideyn himayəsindən məhrum edilmiş uşaqlara psixoloji yardımın təşkili məsələləri

Uşağın yetimliyi cəmiyyətin ağır sosial problemlərindən biridir. Ailədə boşanma və ya valideynlərin vaxtsız ölümü kiçik yaşlardan uşaqların yetimliyinə səbəb olan əsas amil hesab olunur. Yetimlik uşağın fiziki, psixi o cümlədən emosional inkişafına mənfi təsir göstərir. Valideyn qayğısının və emosional yaxınlığın itməsinə səbəb olan yetimlik uşağın fiziki-maddi və emosional tələbatlarının təmin olunmasında çətinliklər yaradır.

Uşağın valideynlərlə bağlılığı onun şəxsiyyətinin normal inkişafının ən mühüm amili və zəruri şərtidir. Ailədə, valideynlərin əhatəsində, onların gündəlik qayğısı mühitində böyüyən uşaqda təhlükəsizlik və inam hissi formalaşır. Uşağa kiçik yaşlarından göstərilən qulluq, nəvaziş, daimi ünsiyyət onun valideynlərə bağlılığının əsas amilidir. Ana uşağı fiziki və emosional qayğıdan məhrum edərsə, uşaqda ona qarşı bağlılıq hissi zəifləməsinə və inamın itməsinə səbəb ola bilər. Psixoloqların fikrincə, aylarla nənənin yanında qalan və ya onun himayəsinə verilmiş iki yaşlı uşağın inkişafında artıq müəyyən təhlükə yaranmış olur.

Çağalığ və körpəlik dövründə emosional baxımdan pis rəftar edilmiş uşaqda ziddiyyətli istəklər baş qaldırır: bir tərəfdən o daim valideynlərlə birgə olmaq istəyir, digər tərəfdən bu yaxınlıqdan yaranacaq cəza onu qorxudur. Bu isə, artıq ailədə uşağa qarşı körpə yaşlarından fiziki və emosional-psixoloji zorakılığın başladığına işarədir. Ayaq açıb yeriyan uşaqlar onlarla pis rəftar edildiyinə, daim haray-qışqırığa məruz qaldıqlarına görə mümkün qədər valideynlərdən qaçmağa, onlardan uzaq olmağa çalışırlar. Belə uşaqlar daim qorxu içində olduqlarına görə bir yerdə donuq şəkildə oturur, təlaş içində ətrafda baş verə biləcək dava–haraydan ehtiyatlanırlar. Onlar ətraflarındakı hər şeydən qorxur, yaşlılara qarşı inamsız olurlar. Daim pis rəftarla üzləşən belə uşaqlarla ünsiyyət yaratmaq çox çətin olur.

Yetim uşaqlar və valideyn himayəsindən məhrum edilmiş uşaqlar üç yaşınadək uşaq evlərində, sonralar isə **internat tipli müəssisələrdə** tərbiyə olunurlar. Fiziki və psixi cəhətdən sağlam uşaqlarla yanaşı, psixi və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün də ayrıca, **xüsusi tipli internat məktəbləri** də mövcuddur.

Belə müəssisələrdə tərbiyə olunan uşaqların ünsiyyət dairəsi məhdud olduğu üçün onlar daim məhəbbətə, diqqətə və qayğıya xüsusi ehtiyac duyurlar. Onlar sosial cəhətdən xüsusi qrup uşaqlar kimi seçilir, tərbiyə olunduqları müəssisədəki uşaqların eyni taleyə malik olduğunu dərk edirlər.

Yad, müəssisədənkənar adamlar arasında bir-birini müdafiə etsələr də, müəssisə daxilində bir-biri ilə münasibətlərində kobudluq və hətta qəddar rəftar hallarına tez-tez rast gəlinir. Bu mövqenin və rəftar tərzinin yaranmasının əsas səbəbi hər şeydən əvvəl uşağın qapalı mühitdə tərbiyə olunması, emosional vəziyyətinin daim qeyri-stabil olması, nəvaziş və qayğıya olan tələbatın ödənilməməsidir. Belə mühitdə böyüyən uşaqlarda ələbaxımlıq, istihlakçılıq psixologiyası, məsuliyyətsizlik hissləri daha güclü inkişaf edir, intizam formal xarakter daşıyır.

Uşaq evlərində və internat tipli məktəblərdə böyüyən uşaqlar üçün **psixi deprivasiya** halları-həyati vacib tələbatların təmin edilməsi imkanlarından məhrum olma və ya onların məhdudluğu halı səciyyəvidir. Deprivasiyanın depressiya, qorxu, həyəcanlılıq, intellektual dalğınlıq kimi sindromlarına yetim uşaqlarda daha çox təsadüf olunur.

Hələ 1760-ci ildə İspan yepiskoplarından biri yazmışdı ki, yetim evlərində uşaqlar kədərli olur və kədər çəkdikləri üçün ölürlər. Bu faktın mənfi elmi nəticələri XX əsrdə qapalı uşaq müəssisələrinin şəbəkəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq öz təsdiqini tapmış

Şəkil 31

oldu. Bu fenomen ilk dəfə sistemli şəkildə amerikan tədqiqatçı R.Şpits tərəfindən təhlil edilmiş və o bunu, “qospitalizm” fenomeni adlandırmışdır. R.Şpitsin kəşfinin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, qapalı uşaq müəssisələrində uşaqlar yalnız pis qidalanma, tibbi xidmətdən və belə müəssisələrin spesifik şəraitindən deyil, həm də yoxsul stimül mühitindən əzab çəkirlər. Yetim evlərindən birindəki şəraiti təsvir edən R.Şpits qeyd edirdi ki, körpə uşaqlar 15-18 aylığa kimi şüşə qutunun içində yatırılırdı. Onlar özləri sərbəst ayaq üstə qalxanadək başları üstündəki tavandan başqa heç nə görə bilmirdilər.

Ətrafda isə pərdələr asılmışdı. Onların hərəkətləri yataqla məhdudlaşdırılmışdı. Oyuncaqlar isə olduqca az idi. Psixoloq və pediatrların fikrincə, təcrid olunmuş, belə **sensor aclıq mühitində** böyüyən uşaqlar özlərinin psixi inkişafının səviyyəsinə və xarakterinə görə dərin sensor qüsurlarından yaranan nəticələrlə müqayisə edilə bilər. Rorşah testinin tətbiqi ilə kar uşaqların şəxsiyyətini öyrənən tədqiqatçı T.Levin müəyyən etmişdir ki, belə uşaqlarda emosional reaksiyaların, fantaziya və nəzarətin xüsusiyyətləri oxşarlığa malikdir. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, yoxsul mühit uşaqların yalnız sensor qabiliyyətlərinin inkişafına deyil, həm də onların psixikasının şəxsiyyətinin bütün cəhətlərinə “ mənfi” təsir göstərir.

“Qospitalizm” fenomeninin təsiri uşağın həyatının hansı mərhələsində daha böyükdür? Psixoloji tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, anasız tərbiyə edilən körpələr ana qayğısızlığından və ana ilə emosional əlaqələrin olmamasından əzab çəkirlər. Burada patogen amillər sırasında yoxsul xarici mühit amilinin də rolu ön plana çəkilir.

Çexiyada uşaq evlərində və internat tipli müəssisələrində uşaqların adi ailə mühitinə uyğun şəraitin yaradılması konsepsiyası artıq 20 ildən artıqdır ki, uğurla həyata keçirilir.

Respublikamızda isə bir sıra uşaq evlərində tərbiyə olunan uşaqların öz bioloji ailələrinə qaytarılması layihəsi son bir neçə ildə fəaliyyətə başlamışdır. Uşaq evlərində bir qayda olaraq atılmış, baxımsız, valideyn hüquqlarını itirmiş ailələrdən çıxmış və yetim uşaqlar tərbiyə olunur. Belə qapalı mühitdə tərbiyə olunan kiçik yaşlı uşaqlarda psixi deprivasiya, böyüklərdə isə sosial təcridolunmanın təsiri altında emosional süstlük və kasıblıq və ya aqressivlik, hislərə qapılma, ünsiyyətdən qaçma halları özünü göstərir. Psixoloqların qənaətinə görə, uşaq evlərindəki kiçik yaşlı uşaqlar arasında ağlama hallarına, nitqə yiyələnməyə ləngimə kimi fəsadlara daha çox təsadüf olunur. Psixoloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki, hətta tərbiyəçi və pedaqoqların fədakarlığına, yaxşı qulluğuna səbrli və qayğıkeş davranışına

baxmayaraq, belə mühitdə böyüyən uşaqlarda həyatın sonunadək aldıkları psixi və sosial-mənəvi zərbənin izləri aradan qalxmır. Onların gözlərində kədər və qəmginliyin acı təsiri qalmaqda davam edir. Yaxşı təlim-tərbiyə mühitində yetim uşaqlarda intellektual sahənin inkişafında müəyyən nəticələr əldə edilsə də, şəxsiyyətin və başqa adamlarla ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasında ciddi qüsurlar özünü göstərir. Uşaq evlərində böyüyən uşaqların üzlərində və hərəkətlərində başqa adamlarla ünsiyyət zamanı zəhlətökənlik, təngə gətirmə, acgözlük və məhəbbət, qayğı və diqqətə olan tələbatların şiddəti duyulur. Onlarda hisslərin xarici təzahürləri bir tərəfdən özünün kasıblığı, digər tərəfdən isə kəskinliyi və affektiv çalarlığı ilə seçilir. Belə uşaqlar üçün emosiyaların partlayışı-coşğunluqla müşayiət olunan sevinc, qəzəb və hisslərin dayazlığı və davamsızlığı xarakteridir. Uşaq evlərində böyüyən uşaqlarda praktik olaraq incəsənət əsərlərinə qarşı

Şəkil 32

etinasızlıq və duyğusuzluq nəzərə çarpır. Psixoloqlar belə hesab edir ki, bu kimi halların yaranma səbəbləri uşaqlarda frusasiya doğuran hallara qarşı dözümlülüyün aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdır.

Biri uşaq evində, digəri ailədə tərbiyə olunan iki yeniyetmənin “Mən özümə necə görünürəm?” mövzusunda yazdıqları inşa yazılarının qarşılıqlı müqayisəsinə nəzər yetirək.

Uşaq evindən olan oğlanın inşası:

Mən, L.A., VIII sinifdə oxuyuram. Uca boyluyam, qızların xoşuna gəlirəm, mənim yaxşı idman görünüşüm var. Mən özümü o qədər də yaxşı adam hesab etmirəm, buna baxmayaraq, məndə heç də hər şey pis deyildir. Əvvəllər mənə elə gəlirdi ki, mən çox şey bacarıram, çox şey edə bilərəm, ancaq indi bu fikirdən çox uzağam. Tərbiyəçi deyir ki, mən yalançıyam, kobudam, rəhimsizəm, eqoistəm. Ancaq mən adamlara kömək edə

bilərəm, nə isə yaxşı bir iş görə bilərəm. Mən idmanı və bədən tərbiyəsini sevirəm. Mən güclü və dözümlüyəm, ancaq heç də hamı bunaq inanmır. Mən belə hesab edirəm ki, tamamilə ağıllıyam. Gələcəkdə uzaq reyslərə yük daşıyan sürücü olmaq istəyirəm. Yəqin ki, peşə məktəbinə oxumağa gedəcəyəm. Mən daxili qaydalara məhəl qoymuram, ancaq çalışıram ki, az-az danlanım. Mən kollektiv tədbirlərindən qaçmağa çalışıram, yığıncaqlardan xoşum gəlmir.

Ailədə böyüyən oğlanın inşası:

Mənim 14 yaşım var. Üzgüçülüklə, stolüstü tenns və futbola maraqlanıram. Mən musiqi məktəbinin tar sinfində oxuyuram. Fotoşəkillər çəkməyi xoşlayıram. Balıq tutmağı, ov etməyi xoşlayıram. İstəyirəm ki, həyatda əsl dostum olsun. Lakin hələlik buna nail ola bilməmişəm. Mən belə hesab edirəm ki, insanlar dostluq edirsə, gərək bunu bütün həyat boyu davam etdirdinslər, bir-birinə kömək etsinlər. Cəsur və güclü adamlar mənim xoşuma gəlir. Məktəbi bitirdikdən sonra ali hərbi məktəbə oxumağa getmək arzusundayam. İdmanla məşğul olmağı, oynamağı, məktəbə getməyi xoşlasam da dərsləri oxumağa marağım yoxdur. Boş vaxtlarımda çoxlu bədii kitab oxuyuram.

Mənim çoxlu nöqsanların da var: əsas nöqsanım iradəmin zəifliyidir. Ancaq mən öz xarakterimi tərbiyə edirəm, çalışıram ki, hər şey yeri-yerində olsun. Ancaq bu bəzən alınır, bəzən isə yox. Qorxaq adamlardan xoşum gəlmir. Müasir estrada musiqisini sevirəm. Gələcəkdə hamının hörmətini qazanan bir adam olmaq istəyirəm. Faydalı bir adam olmaq istəyirəm.

Yetim uşaqların uşaq evlərinə gəldiyi ilk günlərdən onun yaşlılarla ünsiyyət tələbatlarının təmin edilməsində problemlər özünü göstərir. Bu, bir tərəfdən uşağın ünsiyyət tələbatının gərginliyi, digər tərəfdən isə ünsiyyət formalarının primitivliyi, inkişafdan qalmaması ilə bağlıdır. Uşaq evlərində tərbiyə olunan uşaqların ünsiyyət çətinlikləri həm də onların yaşlıları ilə qarşılıqlı münasibətlərində üzə çıxır. Onlar arasında tez-tez baş verən münaqişələrdə qarşılıqlı günahlandırma, təhqir, höcətlik, xəbərçilik kimi hallara da çox rast gəlinir. Psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, belə uşaqlarda ətrafdakıları günahlandırma, öz günahını boynuna almaqdan imtina etmə, konfliktin konstruktiv həll yolunu tapmaqda qabiliyyətsizlik nəzərə çarpır. Yetim uşaqlar geniş sosial əhatədən və ünsiyyət mühitindən məhrum

olduqlarına görə, onlar arasında emosional bağlılıq, özünümüdəfiə reaksiyaları zəif, aqressivlik isə güclü olur.

2.5.4. Ailə və ailədə tərbiyə işinin əsas konsepsiya və modelləri

Sosioloqlar ailəyə canlı ictimai orqanizm, cəmiyyətin ilkin özəyi, sosial tərbiyə institutu kimi baxırlar. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında baş verən bütün dəyişikliklər öz təsirini ailədə əks etdirir. Lakin digər sosial kollektivlərdən fərqli olaraq, ailədə əxlaqi və psixoloji yeniləşməsi uzun vaxt tələb edən, ziddiyyətli və mürəkkəb prosesdir. İqtisadi sahədə yeni münasibətlər daha sürətlə bərqərar olduğu halda, yeni əxlaq normaları ailədə daha yavaş tempdə özünə yer tapır. Bu, ailənin qapalı sosial qrup olmasından və mühafizəkar xarakterindən irəli gəlir. Ailənin qurulmasında və mövcudluğunda əsas sosial-iqtisadi amillərlə yanaşı, bioloji, psixoloji və demoqrafik amillər də iştirak edir. Bu isə ailədə köhnə və davamlı stereotiplərin mövcudluğunun əsas səbəbidir.

Ailənin həyat tərzi **sosial-bioloji, təsərrüfat-iqtisadi, mənəvi, psixoloji və demoqrafik** olmaqla çoxcəhətli münasibətlərlə səciyyələnir. Ailə cəmiyyətə və insana münasibət baxımından çox mühüm, ictimai cəhətdən əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirir.

Cəmiyyətə münasibətdə ailənin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- **fiziki baxımdan əhalinin təkrar istehsalı**

Nəsillərin əvəzlənməsi üçün müəyyən dövlət çərçivəsində müvafiq sayda uşağın olması;

- - **tərbiyəedici funksiya** yeni nəsle biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, norma və dəyərlərin, mənəvi sərvətlərin ötürülməsini əks etdirir;
- **istehsalat – təsərrüfat funksiyası.** Sosioloqların fikrincə, ailəni təsərrüfat qayğılarından (yeməyin hazırlanması, mənzilin yığışdırılması,

paltarların yuyulması və s.) azad olması üçün dünyada əlavə olaraq 40-45 mln. insan lazımdır.

- **asudə vaxtın təşkili və ya reproduktiv funksiya.** Ailənin vaxt büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsi işdənənar sahələrə - ailə ünsiyyəti, istirahət və gəzintiyə sərf olunur.

İnsana münasibət baxımından ailənin əsas funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir:

- **ər-arvadlıq funksiyası.** Ailədə ər-arvad ən yaxın cütlük, ən yaxın adamlardır. Onlar qarşılıqlı olaraq biri digərini tamamlayır, birgə istirahət edir, bir-birindən qarşılıqlı mənəvi dəstək alırlar.
- **valideynlik funksiyası.** Ailə uşaqların həyatının təşkili, onların böyüməsi üçün zəruri işləri görür, qocalıqda möhtac olacaqları qayğı üçün təminat yaradırlar.
- **məişətin təşkili funksiyası.** Məlumdur ki, ailənin məişət həyatı psixoloji mənada ən komfort məişət həyatıdır. Evdən yaxşı yer yoxdur.

Müasir ailələr bir çox cəhətdən öz inkişafı və qarşılıqlı əlaqələr baxımından bəzi xarakterik cəhətlərə malikdir. Onların dərk edilməsi müəllim və valideynlərə ailənin tərbiyə imkanlarını daha səmərəli şəkildə reallaşdırmaq imkanı verə bilər. Müasir ailənin məxsusi xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Şəhər və kənd ailələrinin **sosial ukladının** müxtəlifliyi; Kənd ailələrində böyüyən uşaqlar daim öz üzərlərində həmkəndlilərinin ciddi nəzarətini hiss etdikləri halda, böyük şəhərlərdə uşaqlar üzərində yaşlıların belə nəzarəti praktik olaraq mövcud deyildir.
- Valideynlərin təhsil səviyyəsi ilə uşaqların təlim göstəriciləri arasında birbaşa asılılıq mövcuddur. Valideynlərin təhsil səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, onların uşaqları məktəbdə adətən daha müvəffəq qiymətlərlə oxuyurlar. Müasir valideynlər fəal əməkçi olduqlarına görə, çox vaxt uşaqlar baba və nənənin himayəsində tərbiyə olunurlar. Bir

sıra belə hallarda uşaqların təhsil səviyyəsi zəifləyir. Çox vaxt baba və nənənin tərbiyə üsulları ilə gənc valideynlərin tərbiyə üsulları arasında uyğunsuzluqlar və ziddiyyətlər özünü göstərir.

- Cəmiyyətdə baş verən təbəqələşmə ayrı-ayrı sosial qrupların maddi həyat səviyyəsində kəskin fərqlərin yaranmasına səbəb olur ki, bu da uşaqlarla valideynlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə öz mənfi təsirini göstərir. Yüksək təminatlı ailələrin bir çoxunda lap kiçik yaşlarından uşaqlarda hər şeyə qarşı istehlakçı münasibəti formalaşır. Belə ailələrin uşaqları insan əməyi ilə yaradılmış maddi və mənəvi sərvətlərə qarşı etinasız olur, milli-mənəvi dəyərlərə hörmətsiz yanaşır, moda aludəçiliyi xəstəliyinə tutulur, başqalarından isə fərqli və cəlbedici görünməyə çalışırlar.
- Müasir ailələrin çoxu **nuklear tipli** (ata-ana və uşaqlar) olduğuna görə, belə ailələrdə valideynlər uşaqların tərbiyəsi, ailə problemlərinin həllində, uşaqların bağçaya və məktəbə aparılmasında çətinliklərlə qarşılaşırlar. Belə problemlər daha çox azyaşlı uşaqları olan işləyən anaların ailə həyatında özünü göstərir. Şübhəsiz müasir ailədə belə halların olması cəmiyyətin problemidir.
- Ailə üzvlərinin doğum göstəriciləri hesabına azalması həm şəhər, həm də kənd ailələrində müşahidə olunan əsas demoqrafik problemdir. Bunun səbəbləri çoxcəhətli və mürəkkəbdir: valideynlərin işləməsi, məktəbəqədər uşaq-tərbiyə müəssisələrinin azlığı, uşağın tərbiyəsi və ona qulluq üçün maddi xərclərin yüksək olması, qadın-ananın qayğılarının çoxluğu, ailənin mənzil- məişət şəraitinin əlverişsiz olması, valideynlərin “özü üçün yaşamaq” və s. kimi egoistik meyilləri.
- Boşanma hallarının artması. Psixoloq və sosioloqların fikrincə, səbəbindən asılı olmayaraq bütün hallarda boşanma uşağın psixikasına sarsıdıcı zərbə vurur. Statistik məlumatlara görə, boşanmanın 90%-ə qədəri ailə cütlüyünün birinci üç ilində baş verir. Bunun əsas səbəbi

cütlüklərin ailə həyatına hazır olmaması, məişət həyatını qura bilməməsi və nəticədə ailə münaqişələrinin yaranması ilə bağlıdır.

- Təkuşaqlı ailələrin sayının artması. Təkuşaqlı ailə uşağı ünsiyyət və kollektiv fəaliyyət təcrübəsinin əldə edilməsi baxımından böyük çətinlik qarşısında qoyur. Belə uşaqlar böyük bacı və qardaşın himayəsindən məhrumdur. Belə ailələrdə uşaq ailənin mərkəzi fiqurudur, ailənin bütün diqqəti, qayğı və nəvazişi ona yönəldildiyindən belə uşaqlarda **infantil əlamətlər**, egoizm, kollektivçilik hissələrinin olmaması özünü göstərir.

Aydındır ki, uşağın normal psixi inkişafı, onun şəxsiyyətinin formalaşması əhəmiyyətli dərəcədə ailə tərbiyəsi üslubundan asılıdır. Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, uşağın şəxsiyyətinin inkişafında valideynlərin uşağa münasibəti və nəzarətin xarakteri ən mühüm amillər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu baxımdan valideynlər üç əsas qrupa ayrılır: **demokratik, avtoritar və liberal** valideynlər.

Demokratik tərbiyə üslubu ailədə uşağa qarşı münasibətdə fəal əməkdaşlığa əsaslanır. Demokratik valideynlər ailədə öz uşaqlarına sərbəstlik verir, onların şəxsiyyətinə hörmət bəsləyir, isti münasibət göstərirlər. Onlar uşaqlara qarşı tətbiq edilən cəzalardan maksimum dərəcədə uzaq olmağa çalışırlar. Demokratik tərbiyə mühitində uşaqların azad inkişafı, fəallıq və yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait təmin olunduğundan, belə ailələrdə böyüyən uşaqlarda başqa adamlarla əməkdaşlıq etmək qabiliyyətləri yüksək səviyyədə inkişaf edir, onların başqa adamlarla münasibətlər qurmaqda ünsiyyət çətinlikləri olmur.

Demokratik tərbiyə üslubunun hakim olduğu ailələrdə uşağa və ailənin digər üzvlərinə qarşı **humanist dəyərlər**, qarşılıqlı hörmət, sevgi və məhəbbət hissələri daha üstün mövqeyə malik olur.

Müasir cəmiyyətdə **avtoritar tərbiyə üslubunun** hökm sürdüyü ailələrə daha çox təsadüf olunur. Avtoritar valideynlər uşaqlardan onların tələblərini sözsüz və qeyri-şərtsiz, qeyri-məntiqi olaraq qəbul edilməsini,

qayda-qanuna tam əməl edilməsini, ailə ənənələrinə və valideyinlərin nüfuzuna tabe olmalarını tələb edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, avtoritar tərbiyə ciddi surətdə **məcburi intizama yönəlmiş** tərbiyədir. Belə ailələrdə avtoritar tərbiyə üsulları eyni vaxtda valideyinlərin uşaqlara qarşı soyuq münasibəti ilə çulğalaşdıqda, uşaqlarda aqressivliyə və konfliktlərə cəhd daha tez-tez müşahidə olunur. Avtoritar ailələrdən çıxmış uşaqlar yeni həyat şəraitinə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Elə avtoritar ailələrə də təsadüf olunur ki, orada valideyinlər uşağın gələcəyi üçün hədsiz narahatçılıq keçirdiklərindən bir tərəfdən övladlarına isti münasibət göstərir, digər tərəfdən isə onların hər addımını izləyir və nəzarət edirlər. Belə ailələrdən çıxmış uşaqlarda təşəbbüskarlıq olmur, onlar qapalı, qətiyyətsiz, müti, ünsiyyətsiz, infantil və eqosentrik təbiətli olurlar. Bir çox ailələrdə uşaqların gün rejimi düzgün planlaşdırılmadığından onlar yaşlarına uyğun olmayan televiziya verilişlərinə və seriallara hədsiz maraq göstərir və onlardan ayrılı bilmirlər.

Psixoloqlar **liberal tərbiyə üslubuna**

malik olan valideyinləri xüsusi olaraq fərqləndirməklə yanaşı, belə tərbiyə üslubunun da zərərli olduğu qənaətinə gəlmişlər. Uşaqlara qarşı laqeyid və etinasız olan valideyinlər övladlarına heç

Şəkil 33

bir isti nəfəs, lazımi diqqət, qayğı və nəzarət göstərmədiyindən, onlar necə deyirlər “özbaşına” böyüyürlər. Onlarda bu baxımsızlıq hüquqa zidd əməllərə qədər ciddi davranış pozğunluqlarının yaranmasına gətirib çıxara bilər. Təsadüfi deyildir ki, azyaşlı cinayətkarlar və qanunpozanlar arasında məhz belə ailələrdən çıxmış uşaqlar çoxluq təşkil edir.

Uşaqların ailə tərbiyəsi işində valideyinlərin qarşılaşdığı əsas çətinliklər yeniyetmələrin böyüdüüyü ailələrdə özünü biruzə verir. Tərslik, hövsələsizlik, sözbəxmazlıq və kobudluq çətin yeniyetmə yaşlı dövrünün

tipik xüsusiyyətləridir. Yeniyetmələrin bu cür davranışı öz - özlüyündə təbii olaraq meydana gələn yaş böhranının simptomlarıdır. Çox vaxt isə belə qarşıdurma halları və konfliktlər yaşlıların yeniyetmənin müstəqillik cəhdlərinin anlamadığından, onun şəxsiyyətinə qarşı hörmətsiz münasibətindən törəyir. Yeniyetmə nə qədər böyükdürsə, o, azadlığının məhdudlaşdırılmasına qarşı bir o qədər dözümsüzdür. Məlumdur ki, bir çox valideynlər yeniyetmənin dostluq etdiyi yaşlıları haqqında öz rəylərini avtoritar formada bildirərək, onun maraqlarına təsir göstərməyə çalışırlar. Bəzən isə valideynlər yeniyetmə övladlarının məktub və gündəliklərini, telefon mesajlarını xəlvət oxuyur, buna haqları olduğunu söyləyirlər. Yeniyetmələr isə, onların sirlərini öyrənməyə cəhd edən, həyatlarına soxulan adamları heç də xoşlamırlar. Ailədə yeniyetməyə qarşı belə münasibət onun valideynlərdən ruhən uzaqlaşmasına, ünsiyyət və əlaqələrin itirilməsinə gətirib çıxarır. Aydın ki, ailədəki bütün uşaqlara, o cümlədən yeniyetmənin hərəkətlərinə nəzarət valideynin yalnız hüququ yox, həm də vəzifəsidir. Bəs yeniyetməyə necə nəzarət etməli, onun qarşısında hansı tələbləri qoymalı, ona necə optimal təsir göstərməli? Şübhəsiz ki, valideyn olan hər bir kəsi məhz bu suallar daim düşündürür. Yeniyetmənin valideyni üçün əsas problem uşağa qarşı münasibətin, adət edilmiş müraciət formalarının dəyişdirilməsindən, tərəflər arasında dialoqun qurulmasından ibarətdir. Valideyn yeniyetmə övladı ilə münasibətdə hər şeydən əvvəl **psixoloji məsafəni gözləməli**, “üz açmamalı”, “pərdə saxlamağı” bacarmalıdır. Övladı ilə münasibətdə optimal məsafəni tapan valideynlər xeyirxah məsləhətçi olmaqla yanaşı, eyni zamanda öz nüfuzlarını qoruyub saxlayaraq tələblərinin yerinə yetirilməsinə nail olmağı bacarırlar. Belə münasibətlər uşaq və yeniyetmənin şəxsiyyətinə hörmət üzərində qurula bilər. Yeniyetməni öz maraq və meyllərindən, ehtiraslarından avtoritar tərzdə məhrum etmək, onu yaşlılarından təcrid etmək heç də arzu edilən nəticənin əldə edilməsinə yol açma bilməz.

Müasir ailə tərbiyəsi psixologiyasında **optimal valideyn mövqeyi** haqqında təsəvvürlər yayılmaqdadır. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin mövqeyi o halda optimal hesab edilə bilər ki, onlar uşağı başa düşsün, ona isti münasibət göstərsin, onu obyektiv qiymətləndirsin və tərbiyə işini bu qiymətləndirməyə adekvat qurmağı bacarsın. Əgər valideynlər tərbiyə işinin forma və metodlarını uşağın həyatında baş verən dəyişikliklərlə düzgün uzlaşdırma bilsələr və tərbiyə səyləri uşağın gələcək həyatı ilə bağlı perspektivlərə əsaslanan tələbkərlərə və uşaq şəxsiyyətinə hörmətin optimal uzlaşdırılmasına əsaslanarsa, valideynlərin tərbiyə işində optimal mövqeyindən danışmaq olar

Optimal valideyn mövqeyi uşağın xoşbəxtliyinə yönəlmişdir. O, valideynlərdən tərbiyə işində yol verilmiş səhvlərə tənqidi münasibət, demokratik prinsiplərə və uşağın hüquqlarına hörmətlə yanaşmağı tələb edir. Bu isə öz növbəsində uşağa olan əsil məhəbbət deməkdir.

Hər bir uşaq lap erkən yaşlarından valideynlərin emosional rəğbət və stimullarına ehtiyac hiss edir. Nəvaziş, bəyənmə, təqdir etmə və tərif uşaqlarda öz qüvvəsinə inam yaradır. Danlaq və qadağanlar isə əksinə, uşaqda ruh düşkünlüyü, bacarıqsız və fərasətsiz olması haqqında təsəvvürlərin yaranmasına səbəb olur. Ailədə valideyn nəvazişi almayan, **sevgidən doymayan uşaqlar** bu boşluğu tərbiyəçi və müəllimdən əldə etdiyi qayğı və sevgi ilə “doldurmağa” çalışır. Uşağın özünə inamsızlığı yalnız qorxaqlığın deyil, həm də utancaqlığın əsas səbəbidir. Adətən yüksək iddialı olması ilə tanınan uşaqlarda təkəbbür və özündənrazılıq halları müşahidə olunur.

Bu cür uşaqların davranışı psixoloji terminologiyada **“affektiv” davranış** adlanır. Affektiv uşaqlara elə gəlir ki, valideynləri onları sevmir. Məktəbdəki uğursuzluqlar, yoldaşlarının təlimdə onları qabaqlaması, ədalətsizliklər onlarda dərin sarsıntılara səbəb olur. Onlar hər vasitə ilə öz sinif yoldaşlarının diqqətini cəlb etməyə, müəllimlərin rəğbətini qazanmağa

çalışmalar da, buna nail ola bilmirlər. Affektiv davranışlı uşaqlar əsasən valideyn məhəbbətinin və qayğısının çatışmadığı, hədsiz tələbkarlıq və ciddi münasibətin olduğu ailələrdə yetişirlər. Belə ailələrdə valideynlər həmişə özlərini haqlı hesab edir, hətta ailədə uşaqlara qarşı münasibətin dəyişdirilməsinin zəruriliyi haqqında psixoloqların və müəllimlərin tövsiyələrini qəbul etmirlər. Onlar müəllimlərlə dialoji ünsiyyətlərdən qaçır, heç kimin məsləhətlərinə ehtiyaclarının olmadığını söyləyirlər. Uşaqlara qarşı etinasızlıq çox vaxt ata və ananın şəxsiyyətinin fərdi xüsusiyyətləri, özünə və öz şəxsi problemlərinə münasibəti ilə bağlı olur. Valideynlərin uşaqlara qarşı etinasız və mənfi münasibətinin bir sıra səbəbləri vardır: boşanma nəticəsində ailənin tamlığının pozulması; valideynlərin uşağın şəxsiyyətinə hörmət qoymaması, uşağa yaşına uyğun olmayan hədsiz tələbkarlıqla yanaşılması; gücü çatmayan işlərə sövq edilməsi nəticəsində uşağın əldə etdiyi səviyyə ilə qane olmamaq; daim uşağa qabiliyyətsiz və bacarıqsız olduğu barədə tənqidlər ünvanlamaq və s. Valideyn məhəbbəti mühitində böyüyən uşaqlarda müdafiə, özünə və öz qüvvəsinə inam hissi yüksək olur. Ailədə mövqeyi qəbul edilən uşaqlarda ədalətlik, qərəzsizlik və qəbahətli hərəkətlərinə görə günah hissi formalaşır. Əksinə, istehza və gülünc hədəfinə çevrilən uşaqlar daim sıxıntı içində olur, qəmgin görünürlər. Onlar daim pərt edildiyindən utancaq və kinli olur, böyüyüb sərbəstlik əldə etdikdən sonra, uşaq vaxtı ona edilmiş haqsızlıqlara görə valideynlərinə qarşı soyuq və etinasız münasibət göstərirlər.

Ailədə tərbiyə işi uşağın mənafeələrinə yönəlməli, onun hüquqlarına və şəxsiyyətinə hörmət mühitinə əsaslanmalıdır. Çox vaxt ailədə uşağın qəbahətli hərəkətlərinə görə cəzaların seçilməsində valideynlər arasında fikir ayrılıqları olur. Tərəflərdən biri daha kəskin, digəri isə daha yumşaq, uşaqlarda incikliyə səbəb olmayacaq cəzaya üstünlük verirlər. Tərbiyə üsulu kimi cəza problemi indi də pedaqoji cəhətdən fikir ayrılığına səbəb olan

problemlərdən biridir. Hətta dünyanın elə ölkələri vardır ki, orada uşaqlara qarşı heç bir cəza tədbiri tətbiq olunmur.

Tərbiyə üsullarından biri kimi cəzanın formasının düzgün seçilməsi, onun uşağın yaş səviyyəsinə və qəbahətli hərəkətlərinə adekvat olması əsas məsələdir. Sınıf yoldaşının ad gününə getməkdən məhrum etmə kiçik məktəblidə inciklik hissi doğurduğu halda, yeniyetmədə kobudluğa səbəb ola bilər.

Anaya qarşı kobudluq etdiyinə görə ata oğlunu onun üçün marağı olan televiziya verilişlərinə baxmaqdan məhrum edərək cəzalandırıqda bu kobudluq daha sərt şəkildə ataya qarşı yönələ bilər. Bu halda yeniyetməyə qarşı ən təsirli cəza ananın oğluna qarşı soyuq görünməsi, “yadlaşması” ola bilər. Çox

Şəkil 34

vaxt bəzi ailələrdə uşaqlarda, xüsusən oğlanlara qarşı fiziki cəzanın verilməsinə haqq qazandırılır. Valideynlər öz uşaqlıqlarını xatırlayaraq onları da valideynlərinin fiziki cəhətdən cəzalandırdıqlarını, döydüklərini söyləyirlər. “Döyülməyən düyüdən aş olmaz”, “ata şapalağı dərmandır” kimi zərb məsələlərə, atalar sözlərinə istinad edirlər. Psixoloqlar isə ailədə uşaqların fiziki baxımdan ağır cəzalandırılmasına və döyülməsinə, başqa sözlə, fiziki zorakılığa fərqli mövqedən yanaşırlar. Onların fikrincə, əgər valideynlər uşaqlarını döyürlərsə, deməli, onlar tərbiyə məqsədlərinə çatmamışlar. Yaşlılar güclü olmaq imkanlarından istifadəyə əl atırsa, deməli, tərbiyə işində ciddi problemlər vardır. Belə cəza yaşlı ilə uşağın bir-birini anlamaq imkanlarına olan son ümidi də məhv etmiş olur. Fiziki cəza alan uşağda cəzaverən qarşısında qorxu əmələ gəlir. Onun yanında özünü ədəbli aparsa da, ətrafdakılara qarşı münasibətdə etinasız və saymaz olur. Uşaq üçün ən

böyük cəza onun hərəkətlərinə görə valideynlərin qəmgin və məyus görünmələridir.

Alman psixoloqu İ.B. Hippenreyter valideynlərə uşaqla ünsiyyət zamanı aşağıdakı qaydalara əməl etməyi tövsiyə edir:

1. Bütövlükdə uşağdan deyil, onun ayrı-ayrı hərəkətlərindən narazı olduğunuzu bildirin.
2. Nə qədər yolverilməz olsa belə, onun hissələrini deyil, əməllərini məzəmmət edin.
3. Heç vaxt uşağdan mümkün olmayan və ya yerinə yetirilməsi çətin olan işlər tələb etməyin. Yaxşısı budur, fikir verin, ətrafda nəyi dəyişdirmək mümkündür.
4. Uşağın hərəkətlərindən narazı olduğunuzu tez-tez üzə vurmayın. Əks halda o, düşünmək imkanını itirmiş olar.
5. Uşağın emosional problemlərini öz üzərinizə köçürməyə və onunla yüklənməyə çalışmayın.
6. Uşağa öz mənfi hərəkətlərinin nəticələri ilə üzləşmək imkanı verin. Bu ona öz səhvlərini anlamaqda kömək edər.
7. Uşaq yardım istəmədikdə, onun işlərinə müdaxilə etməyin. Əgər uşaq çətinliklə rastlaşmışsa və sizdən kömək istəyirsə, bunu əsirgəməyin.
8. Əgər uşağın hərəkətləri sizi hövsələdən çıxarırsa, bu barədə onu xəbərdar edir.
9. Artıq bu problem və konfliktlərdən uzaq olmaq üçün öz imkanlarınızın uşağınızdan üstün olduğunu göz önünə gətirin.
10. Tədricən, lakin durmadan uşağınızın şəxsi əməllərinə görə məsuliyyətdən uzaq olmağa çalışın. Qoy uşağınızın özü hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşdığına anlasın.
11. Öz hissələrinizi uşağdan gizlətməyə çalışmayın. Uşağınız haqqında fikir və hissələrinizi bildirməkdə ehtiyatlanmayın. Onun davranışı və hərəkətləri haqqında uzunçuluqdan çəkinin.

2.5.5. Psixoloji trening praktik psixoloqun iş metodlarından biri kimi

Psixoloji trening insanlarla iş zamanı psixoloji yardım göstərilməsi məqsədilə istifadə olunan praktik psixologiyanın fəal metodlarının məcmuyudur. Onun vasitəsilə insanlarda özünüdərkətmə və özünüinkışaf vərdişləri formalaşdırılır. Bu məqsədlə yaradılan trening qruplarla işin sistemində bütün iştirakçıların fəallığının tmin edilməsi, onlar arasında qrupdaxili fəal ünsiyyət mühitinin yaradılması, qarşılıqlı münasibətlərdə həssaslıq, əks əlaqə və sair kimi spesifik xüsusiyyətlər yer tutur. Bir çoxları treningi dərslə eyniləşdirir, bəziləri isə onu nə isə, fərqli bir metod hesab edirlər. Əslində isə, trening təlim forması, qeyri-standar dərs tipidir. Özünün spesifik cəhətlərinə görə trening daha çox kombinə edilmiş (mürəkkəb) dərslə təşkil qaydalarını və mərhələlərini xatırladır. Kombinə edilmiş dərslərdə olduğu kimi, treninqlərdə də dərslə şərti qəbul edilmiş əsas mərhələləri: aktualaşdırma və motivasiya yeni materialın izah edilməsi, möhkəmləndirmə, evə tapşırıq, şagirdlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi öz əksini tapır. Dərs-treningin özünəməxsus fərqi xüsusiyyətləri sırasına isə hər bir mərhələdə psixoloji təmrinlərdən, yaradıcı etüdlərdən, nağıl terapiyası elementlərindən, rollu oyunlar və refleksiyadan istifadə daxildir.

Müasir dövrdə **innovativ**, qeyri -standart təlim formalarına maraq artmış, onun əhəmiyyəti və zəruriliyi günün reallığına çevrilmişdir. Belə təlim metodlarından biri də psixoloji treninqlərdir.

Psixoloji trening hər şeydən əvvəl praktik psixologiyanın aktiv metodlarından biri olmaqla, müştərilərin qarşılaşdıqları psixoloji problemlərin həllində onlara səmərəli psixoloji yardımın göstərilməsini nəzərdə tutur. Öz peşəkar fəaliyyətində bu metoda istinad edən praktik psixoloq yalnız nəzəri biliklər deyil, həm də praktik bacarıq və vərdişlərə malik olmalıdır.

Psixoloji trening öz strukturu baxımından 4 əsas mərhələdən ibarətdir.

- tanışlıq mərhələsi;
- konfrantasiya (cəbhələşmə) mərhələsi;
- razılıq və əməkdaşlıq mərhələsi;
- inteqrasiya mərhələsi.

Tanışlıq mərhələsi adlanan ilk mərhələdə qrupun işi onun iştirakçılarının situasiyalara bələd olmaq cəhdləri ilə başlayır. Bu mərhələdə məqsəd qrup daxilində mövcud olan emosional gərcinliyin azadılması, əlverişli iş şəraitinin yaradılması, qrupda fəaliyyətin norma və prinsiplərinin bütün iştirakçıların birgə fəaliyyəti ilə müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Aydındır ki, trening qruplarda təmsil olan şəxslərin hər biri özlərinin fərdiyyəti ilə seçilir və bu özünü tanışlıq mərhələsində biruzə verir. Hər bir qrup üzvü həm özünü, öz mövqeyini müdafiə etməli, həm də həmin trening qrupuna məsuliyyətini hiss etməlidir. Qrup üzvləri bir-birini yaxşı tanıdıqdan sonra onların hər birinin sərbəstliyi artır.

Trening qrupun normaları ənənəvi qruplardan xüsusi kəskin fərqlənən psixoloji iqlim yaradır ki, bunun da nəticəsində qrup normalarını dərk edən hər bir qrup üzvü qaydaların gözlənilməsində maraqlı olan şəxs kimi çıxış edir.

Bu mərhələyə aid sadə bir treningə diqqət yetirək:

MƏNİM PLAKATIM

İştirakçılara bir vərəqdə bir neçə bölmədən ibarət plakat çəkmək təklif olunur.

Yazmaq

1. Adım;
2. Yaşım;
3. Çəkimi;
4. Boyum;
5. Mənim sevdiyim rəng

Çəkmək

1. Mən nə ilə məşğul olduğum sevirəm;
2. Mənim bəzi dostlarımla;
3. Xoşbəxt anlarda mən necə görünürdüm
(avtoportret);
4. Mənim yeganə istəyim;
5. Mənim sevimli yerim.

Bu plakatlar iştirakçıların sinəsindən asılır və onlar otaqda 15 dəqiqə sərbəst gəzirlər.

Cəbhələşmə mərhələsində qrup üzvləri özlərini daha sərbəst hiss edir, öz təhlükəsizliklərinə əmin olaraq müxtəlif eksperimentlər aparırlar. Bu zaman

onlar tanışlıq mərhələsində bir-birləri haqqında əldə etdikləri ilk təsəvvürlərdən imtina edirlər. Bu mərhələdə əsəbilik, həyəcanlılıq və aqresiya o qədər artır ki, hətta aparıcıya da yönələ bilər. Mühüm mövzuların müzakirəsi zamanı qrup üzvləri tez-tez qütblərə bölünürlər. Qrupa verilən tələblərlə iştirakçının tələbatları arasında ziddiyətlər meydana çıxır. Bu mərhələdə qrup üzvlərinin özlərinin destruktiv davranışlarını boynuna alması və qrupun emosional və koqnitiv enerjisini manipulyasiya etməsinin yolverilməz olması vacib şərtidir.

Konfrontasiya (cəbhələşmə) mərhələsində konfliktlərin həll edilməsi yolunun seçilməsi, konfliktin təbiətinin anlaşılması, yaradıcılığın yeni imkanları kimi konfliktlərə münasibətin formalaşdırılması başlıca məqsəd hesab olunur. Qrup üzvləri mümkün konfliktlərin optimal həlli yollarının mümkünlüyü qənaətinə gələrək, belə davranışın profilaktikasının əsas elementlərindən biri kimi əməkdaşlığın mümkünlüyünü və zəruriliyini dərk edirlər. Bu mərhələdə qrup üzvləri konfliktlərin dinc yolla həllinin 3 əsas forması: bəyənmə, ünsiyyət və əməkdaşlıq ilə tanış olurlar.

Bəyənmə konflikt üzrə tərəfdaşın ən yaxşı keyfiyyətlərinə hörməti ifadə edir. Bu zaman ünsiyyət tərəfdaşı dinləmək bacarığına əsaslanmaqla yaranmış konfliktin səbəblərini anlamağa kömək edir, konsepsusun əldə edilməsi vasitəsi kimi özünü göstərir.

Cəbhələşmə mərhələsinə aid konkret bir trainingin təşkilinə nəzər yetirək:

“Konflikt nədir?”.

İştirakçılara çox da böyük olmayan bir vərəqdə konfliktin tərifini yazmaq təklif olunur. Sonra iştirakçılara təklif olunur ki, cavab yazdıqları vərəqləri “konfliktlər səbəti” adlanan qutuya və ya torbaya atsınlar. Aparıcı qutunu və ya torbanı əlinə götürərək iştirakçılara növbə ilə yaxınlaşır və oradan bir vərəqi götürərək oxumağı təklif edir. Beləliklə, kollektiv zəkanın köməyi əsasında konfliktin tərifini tapmaq imkanı yaranmış olur.

Psixoloji trainingin **razılıq və əməkdaşlıq mərhələsi** adlanan üçüncü mərhələsində iştirakçılar ikinci mərhələdə yaranan əsəbilik və aqressivlikdən

fərqli olaraq, öz hisslərini yeni səviyyədə ifadə etmək imkanı əldə etmiş olurlar. Bu mərhələdə onlar bir-birinə qarşı daha çox hörmət bəsləyir və bir-birinə bu hisslərini bildirməkdən utanmırlar. Qrupa mənsubluq onların hər birində razılıq hissi doğurur. Bu mərhələdə qrup üzvləri arasında ünsiyyət səmimi xarakter kəsb edir və hər bir iştirakçı özünün bütün istək və tələbatları ilə özünü daha təbii hiss edir. Qrup üzvləri qrupun iş qüvvəsini müdafiə edir və onun sonadək saxlanılmasını istəyirlər. Onların əksəriyyəti qrupa aid olmayan maraqları qəbul etmir, bir-birinə qarşı neqativ hisslərdən uzaq olur, daha yüksək dözümlü nümayiş etdirilir.

Məlum olduğu kimi, insanların bir-biri ilə ünsiyyəti olduqca mürəkkəb və həssas bir prosesdir. Ünsiyyətin baş tutmaması və ya onun səmərəsizliyi adamların bu və ya digər kommunikativ bacarıqlarının tam və ya qismən olmaması ilə də bağlıdır. Bu prosesdə özünə nəzarət bacarıqları və konkret situasiyanın düzgün qiymətləndirilməsi kimi müsbət cəhətlərlə yanaşı, impulsivlik və aqressivlik kimi mənfi amillərin də təsiri olduqca böyükdür.

Ünsiyyət treninqi qruplarında əsas məqsəd fəal ünsiyyət üslubunun mənimsənilməsindən, səmərəli ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasından, ehtibarlı ünsiyyət və ətrafdakı adamları anlamaq vərdişləri yaratmaqdan ibarətdir. Ünsiyyət bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasında kommunikativ treninqlərin xüsusi rolu və əhəmiyyəti vardır. Bu məqsədlə yaradılan kommunikativ qruplar bir növ şəxsiyyətlərarası ünsiyyət vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi laboratoriyası funksiyasını yerinə yetirir.

Ünsiyyət treninqlərinə aid konkret bir nümunəyə nəzər salaq:

“ Tərcüməçi ”

İştirakçılar cütlüklərə bölünürlər. Cütlüyə daxil olan oyunçulardan birinə öz başına gələn nə isə uzun bir əhvalat haqqında danışmaq təklif olunur. Onun tərəfdaşı olan digər şəxsə isə onun nitqini diqqətlə dinləmək, onu yığcam və dəqiq, sanki xarici dilə sinxron tərcümə etmək tapşırığı verilir.

Dinləmə prosesində “ tərcüməçi ”yə danışan tərəfdaşını saxlamaq, onun dediklərini “tərcümə etmək” hüququ verilir. Bundan sonra danışmaq davam edir. Əhvalat başa

çatdıqdan sonra əhvalat danışandan “tərcüməçi”nin onun fikirlərini düzgün söyləyib-söyləmədiyi soruşulur, fikir mübadiləsindən sonra tərəfdaşlar öz rollarını dəyişirlər.

İnteqrasiya mərhələsi adlanan sonuncu mərhələ psixoloji tələmin ən mühüm mərhələsidir.

Qrup səmərəli kommunikasiya sisteminə və etibarlı əks-əlaqə prosesinə yiyələndikdən sonra iştirakçılar daha mürəkkəb və çoxcəhətli vəzifələri yerinə yetirə bilirlər. Qrup daxilində onlar birlikdə öz problem və çətinliklərini daha yaxşı dərk etmək və müzakirə etmək, davranışlarını müdafiə etmək və dəyişdirmək imkanına sahib olurlar. Bunun üçün daha çox vaxt, enerji və həvəs, davranış üsullarının, məqsəd və vəzifələrin daha ciddi refleksiyası lazım gəlir.

İnteqrasiya mərhələsində daha çox müxtəlif psixoterapevtik təmrin və tapşırıqlardan istifadə olunur. Bunların sırasına **bədən terapiyası, neyrolinqvistik proqramlaşdırma elementləri, humanistik, geştalt yanaşma** üsulları daxildir. Bədən terapiyası metodları içərisində **plastik treninqlərin** xüsusi yeri vardır. Bu treninqlərin əsas məqsədi “bədənin dili”nin dərk edilməsi hesabına psixoloji əhvalının yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi tələb olunur:

1. Bədən sıxıntısı yaradan səbəbin tapılması və aradan qaldırılması;
2. Ünsiyyətin qeyri-verbal komponentlərinin öyrənilməsi;
3. Öz bədəninin dilinin dərk edilməsi.

Bədən terapiyası üzrə təmrinlər olduqca genişdir. Nümunə üçün belə təmrinlərdən birinə nəzər yetirək:

“Od-buz”

Bu təmrinə növbə ilə bütün bədənin gərginləşdirilməsi və zəiflədilməsi, gücdən salınması üzrə hərəkətlər daxildir. İştirakçılar dairəvi şəkildə düzülərək bu hərəkətləri yerinə yetirirlər. Aparıcı **“Od”** komandası verdikdən sonra bütün iştirakçılar bütün bədənlerini əhatə edən intensiv hərəkətlərə başlayırlar. Hərəkətlərin sərbəstliyi və intensivliyində hər bir iştirakçı öz iradəsinə tabedir və müstəqildir. **“Buz”** komandası

verildikdən sonra bütün iştirakçılar olduqları pozada donub qalırlar. Aparıcı bu komandaları növbə ilə bir neçə dəfə verir və hər komanda üzrə ayrılan vaxtı istədiyi kimi müəyyən edir.

Psixoterapiya üzrə təmrinlərə bədən terapiyası ilə yanaşı, metafora ilə iş, kreativliyin inkişafı üzrə treninqlər, geştalt-terapiya üzrə oyunlar və s. daxildir.

2.5.6. Pedaqoji kollektivlərin psixologiyası

Məlumdur ki, təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsində pedaqoq və tərbiyəçilər, məktəb rəhbərləri əsas subyekt rolunda çıxış edirlər. Hər bir pedaqoq öz peşə fəaliyyəti ilə bağlı funksiyaları öz imkanlarına uyğun şəkildə yerinə yetirir. Təhsil müəssisələrində tərbiyəedici, öyrədici və inkişafetdirici funksiyaların səmərəliliyi, pedaqoji məqsədlərin uğurla yerinə yetirilməsi ayrı-ayrı müəllim və tərbiyəçilərin səylərinin birliyindən, qarşılıqlı münasibətlərin xarakterindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ona görə də, təhsil müəssisələrində çalışan pedaqoqların fəaliyyətinə nəzər yetirərkən ilk növbədə onlar arasındakı münasibətlərin strukturunu yaradan **pedaqoji kollektivlərin psixologiyasına** istinad etmək lazımdır.

Psixoloq P.X.Şakurovun fikrincə, pedaqoji kollektivin həyat və fəaliyyəti bütövlükdə onun **təlim-tərbiyə** və **sosial-humanitar** olmaqla iki əsas funksiyasında əks olunur. Birinci funksiya cəmiyyətin, ikinci funksiya işçilərin maraqlarını ifadə edir.

Pedaqoji kollektivin işgüzar strukturu kollektivi təşkil edən ayrı-ayrı pedaqoqların pedaqoji fəaliyyətdə uğurların əldə edilməsinə yönəlmiş işgüzar peşə əməkdaşlığından asılı olaraq formalaşır. Bu əməkdaşlıq həm formal, həm də qeyri-formal xarakter daşıyır, sosial-psixoloji məzmun kəsb edir.

Pedaqoji kollektivlərin işgüzar strukturu kollektiv qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən irəli gələn işgüzar əlaqələr və münasibətlərin əsasında yaranır. Kollektivin funksiyalarının yerinə yetirilməsi səviyyəsi və

tərzi Təhsil Qanunu məktəbin Nizamnaməsi, Əsasnaməsi, təlimat və qaydalar əsasında tənzimlənərək onun işgüzar modelini yaradır. Bu model nə qədər ideal olsa da, real işgüzar münasibətlərdə kollektiv üzvlərinin və rəhbərlərin öz sosial rollarını yerinə yetirmə səviyyəsindən asılı olaraq müəyyən dəyişikliklərə uğrayır. Belə dəyişikliklərin yaranmasında kollektivdə baş verən struktur dəyişmələri, kollektivin tərkibcə yeniləşməsi, kollektiv üzvlərinin psixoloji xüsusiyyətləri və bunun şəxsiyyətlərarası münasibətlərə təsiri xüsusi rola malikdir. Kollektivdaxili münasibətlərin pozulması müəllim və məktəb rəhbərlərinin sosial rollarını yerinə yetirə bilməməsi, işdə buraxılan kobud səhvlər, valideynlərlə münasibətlərin pozulması, məktəbin təlim-tərbiyə sahəsində nəticələrinin get-gedə aşağı düşməsi, kollektivdə ayrı-ayrı şəxslərin iddia səviyyəsini yüksəltməsi, **mənəvi-psixoloji iqlimin** korlanması deməkdir.

Pedaqoji kollektivlərin sosial-psixoloji strukturu öz təbiəti etibarlı ilə psixoloji əlaqələr zəmində formalaşır. Bu struktura simpatiya və antipatiya, hörmət və sayğısızlıq, qrup məqsədləri, birgəfəaliyyət məqsədlərinə və onun nəticələrinə münasibət və s. daxildir.

Sadalanan amillər sırasına kollektivin sabit əhval-ruhiyyəsini, tələbat və maraqları, mənəvi dəyərlər və yönəlişliklər sistemini də ayırd etmək olar. Pedaqoji kollektivin sosial-psixoloji strukturunun əsasını şəxsiyyətlərarası münasibətlər-kollektiv üzvlərinin bir-birinə münasibəti təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan kollektivin **inteqrasiya səviyyəsi** (həmrəyliyi), kollektivin hər bir üzvünün əhval-ruhiyyəsini əks etdirən **mikroiqlim**, **referentlik** (pedaqoqların qrup etalonunu qəbul etməsi), **liderlik** (pedaqoji kollektivə əhəmiyyətli təsir göstərən real şəxslərin mövcudluğu) onun başlıca fərqləndirici əlamətləridir.

Pedaqoji kollektivdə peşəkar fəaliyyətin zəruri şərtləri sırasında pedaqoji əməyə, uşaqlara məhəbbət, uşaq kollektivi ilə ünsiyyət meyli əhəmiyyətli yer tutur. Müəllimin uşaqlara məhəbbəti onları bu günkü və

gələcək xoşbəxtliyi üçün fədakarcasına çalışmaqda, uşaqları anlamaqda, onların uşaq aləminə nüfuz etmək qabiliyyətində, onlara qarşı diqqətli, həssas, xeyrxah münasibətdə, yaranan müxtəlif problemlərinin həllində yardımçı olmaq söylərində ifadə olunur. Pedaqoji kollektivin real səmərəli fəaliyyət qabiliyyəti iki başlıca amildən-**mütəşəkkillikdən** (qrup üzvlərinin özünüidarə qabiliyyəti) və **birgə fəaliyyətə hazırlıq səviyyəsindən** asılıdır. Kollektivdə sosial-humanitar vəzifələrin yerinə yetirilməsi müəllimlərin ən müxtəlif tələbatlarının təmin olunmasından asılıdır. Pedaqoji kollektivdə qarşılıqlı işgüzar münasibətlərin formalaşmasında və bu zəmində sosial-humanitar vəzifələrin yerinə yetirilməsində intellektual, emosional və iradi kommunikativliyin və bu amillərin təsiri fonunda yaranan **“psixoloji iqlim”**in rolu olduqca böyükdür. Bu anlayışı psixologiya elminə ilk dəfə H.C.Mansurov gətirmiş, M.B.Şenel isə həmin anlayışa belə tərif vermişdir:

“Psixoloji iqlim kollektiv üzvləri arasındakı psixoloji əlaqələr, onların yaxınlığı, simpatiyası, xarakterlərin, maraq və meyllərin uyğunluğunun emosional təzahürüdür.”

Psixoloji iqlim müəyyən konkret kollektiv və onun üzvləri üçün əhəmiyyətli olan psixoloji vəziyyətlərin nisbətən davamı sistemidir. O, fərdin gündəlik əmək fəaliyyətinin gedişinə, onun fəaliyyət motivlərinə, davamlılığı və səmərəliliyinə, yaradıcı fəallığına təsir göstərir. Pedaqoji kollektivin yaradıcılığa və peşəkar səfərbərliyə istiqamətlənməsində psixoloji iqlim çox mühüm amildir. Məktəbdə sağlam mənəvi psixoloji iqlimin formalaşmasında müəllimlərin peşə azadlığı əsas şərt kimi qəbul edilməlidir. Müasir məktəbin müəllimi demokratizmi yüksək qiymətləndirir, inzibati-amillik metodları ilə idarəetməni, avtoritarizmi qəbul etmir. Məktəblərdə istedadlı və üstün qabiliyyətli müəllimlərin yetişməsində hər şeydən əvvəl məktəbdə formalaşmış təşkilati və idarəetmə mədəniyyətinin güclü rolu vardır. Kollektivdə çalışan yüksək peşəkar müəllimlər əslində həmin kollektivin başlıca qüvvəsi və əsas yaradıcı potensialıdır. Onların əməyi və fəaliyyəti öz

həmkarları, bütövlükdə kollektiv üçün stimullaşdırıcı amildir. Bu cür münasibətlər mühitini psixoloqlar **şəxsi-aktiv psixoloji iqlim** adlandırır. Kollektivdə formalaşmış davamlı ənənələr, xeyrxah şəxsi qarşılıqlı münasibətlər, məktəb müdiriyyətinin qayğısı pedaqoqların peşəkar fəaliyyətinə stimul yaradır. Məktəbi doğma evi kimi qiymətləndirən müəllimlər peşə borcuna daha məsuliyyətli yanaşır, müəllimliyi ən yüksək peşə kimi dəyərləndirirlər. Kollektivdə dostbazlıq, qohumbazlıq, yerliçilik kimi halların kök salması peşə tələbkarlığının, intizamın zəifləməsinə, nəticədə təlim-təربiyə nəticələrinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Bu cür psixoloji mühit tipi kollektivdə şəxsi-passiv tip kimi nəzərdən keçirilir. Pedaqoji kollektivdə özünüidarəetmə onun həyat və fəaliyyətinin təşkilinin əsas formasıdır. Pedaqoji kollektiv qarşısında məqsəd qoyan məktəb direktoru bir qayda olaraq onun yerinə yetirilməsi tələbi ilə çıxış edir. **Məktəb psixoloqu** daim pedaqoji kollektivdə baş verən prosesləri izləməlidir. Hər şeydən əvvəl o, sosiometriya vasitəsilə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin diaqnostikasını keçirməli, kollektivdə baş verən inkişaf və dəyişiklikləri görməlidir. Psixoloq kollektivdə əlverişli, emosional mühitin formalaşmasına, konfliktlərin qarşısını almağa və ya onların həllinə nail olmalıdır. Pedaqoji kollektivlərdə müsbət psixoloji iqlimin əsas göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsinə rus psixoloqları E.S.Kuzmin və A.T.Kovalev tərəfindən cəhd göstərilmişdir. Belə meyarlar sırasına şəxsiyyətlərarası, mənəvi, emosional, hüquqi qarşılıqlı münasibətlər, həmçinin kollektivin daha səmərəli fəaliyyətini təmin edən aşağıdakı ümumi xarakteristikalar daxildir:

- kollektiv üzvlərinin kollektivdə olmalarından, buradakı proseslərdən və əməyin nəticələrindən razılığı;
- kollektivin rəhbərinin, formal və qeyri-formal liderlərin nüfuzunun tanınması;
- kollektivdə həyati yaşam əhvalının olması;

- kollektiv üzvlərinin kollektivin idarəsində və özünüidarədə yüksək iştirak səviyyəsi;
- kollektiv üzvlərinin həmrəyliyi və mütəşəkkilliyi;
- şüurlu intizam;
- əməyin məhsuldarlığı;
- kollektivdən kadr axınının olmaması;

Kollektivin ümumi iqlimi onun üzvlərinin şəxsi, intellektual, emosional, iradi xarakter əlamətlərindən asılıdır. Kollektivin ayrı-ayrı üzvlərinin idrak fəallığı, yenilik hissi, ixtiraçılığı pedaqoji kollektivin **innovasiya fəaliyyətinə** - yeni texnologiyaların axtarışına stimül yaradır. Pedaqoji kollektivin rəhbəri güclü iradə sahibi olduqda, kollektivin bütün üzvlərini öz arxasınca apara bilər. Kollektiv üzvlərinin intellekti, emosionallığı və iradəsi pedaqoji fəaliyyətin məqsədləri ətrafında səfərbər olunarsa, deməli, onun uğurlarına etibarlı təminat yaradılmışdır. Konkret bir adamın kollektivə, onun sosial-psixoloji iqliminə təsirinin əsas uğurları **inandırma, təlqin və şəxsi nümunədir**.

İnandırma insanların rəy və qiymətləndirmələrinin dəyişdirilməsinə, inandıran adamda mövcud olan norma və davranış qaydalarının müvafiq qaydada dəyişdirilməsinə yönəlmiş təsir üsuludur. Bu zaman inandıran şəxs faktların, məntiq və arqumentlərin gücündən istifadə etməklə, müsahiblərinin yalnız düşüncəsinə deyil, həm də hissələrinə təsir göstərir. Təlqin prosesində bir adamın başqa adama və ya bütövlükdə kollektivə ixtiyari və ya qeyri –ixtiyari təsiri baş verir. Təlqinin köməyi ilə pedaqoji kollektivdə əhval-ruhiyyə yüksəldilir, pedaqoji mədəniyyətin ideya və dəyərləri təsdiq olunur. Şəxsiyyətin kollektivdə müsbət sosial-psixoloji iqlimin formalaşdırılmasına təsirinin səmərəli üsullarından biri də nümunədir. Bu cür nümunə öz işinə, peşə həmkarlarına, kollektiv rəyə və özünə münasibətlə bağlı ola bilər. Nümunə həmişə konkretidir, davranış və fəaliyyət üçün yol göstərir.

Pedaqoji kollektivlərin formalaşması və inkişafında, müsbət psixoloji iqlimin bərqərar olunmasında **konfliktlərin** xüsusi rolu və təsiri vardır.

Bir çox mütəxəssislər sosial-psixoloji konfliktlərə insanların vasitəsiz ünsiyyəti fonunda ziddiyyətlərin qəflətən kəskinləşməsi kimi baxırlar. Pedaqoji kollektivlərdə yaranan konfliktlər öz təbiəti etibarlı ilə şəxsiyyətlər-arası konfliktlər olub, insanların qarşılıqlı fəaliyyət situasiyalarını əks etdirir. Konfliktlər müxtəlif səbəblərin nəticəsi kimi meydana çıxıb bilər. Pedaqoji kollektivlərdə konfliktlər əsasən pedaqoji birgəfəaliyyət qaydaları və əlaqələrin pozulmasına görə yaranır. Bu əlaqələr həm **işgüzar** (vəzifə borcu ilə əlaqədar məktəb rəhbərləri və müəllimlər arasında) həm də **rol davranışı** (peşə etikası və normalarının pozulması) xarakterli ola bilər. Bu cür şəxsi xarakterli konfliktlərin yaranmasında kollektiv üzvlərinin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri əsas amildir. Pəs pedaqoqu L.B.Simonovanın fikrincə, pedaqoji kollektivdə yaranan konfliktləri üç əsas qrupa ayırmaq olar.

I qrup konfliktlər - peşə konfliktləri adlanır. Bu cür konfliktlər peşəkar pedaqoji fəaliyyət zamanı qarşıya qoyulan məqsədə çatmaqda əngəllərin yaranması ilə bağlı olub, özünü işgüzar əlaqələrin pozulmasında göstərir. Onlar əsasən müəllimlərin səriştəsizliyi, pedaqoji fəaliyyətin məqsədlərini başa düşməməsi, işdə təşəbbüskarlığın olmaması və s. kimi səbəblərdən törəyir.

II qrup konfliktlər - gözləmə konfliktləri olub, müəllimin davranışının qəbul edilmiş qarşılıqlı münasibət normaları ilə uyğun gəlməməsi, rol gözləmələrinin təmin olunmaması nəticəsində meydana gəlir. Müəllimin kollektiv üzvü olan həmkarlarına, şagirdlərə münasibətindəki neqativ hallar, kollektivin tələblərinə əməl olunmaması, peşə etikasının pozulması gözləmə konfliktlərinin yaranmasını şərtləndirən əsas səbəblərdir.

III qrup konfliktlər – şəxsi birgəfəaliyyət zəminində yaranan konfliktlər olub, pedaqoji prosesin iştirakçıları kimi müəllimlərin fərdi

psixoloji xüsusiyyətlərinin, xüsusilə, xarakter və temperamentinin uyğunsuzluğu nəticəsində yaranır. Bu qrupa aid konfliktlərin yaranmasında səbrsizlik və dözümsüzlük, hədsiz emosional reaktivlik, yüksək özünü qiymətləndirmə və egoizm, hədsiz küsəyənlik və s. əsas rol oynayır.

Psixoloq və konfliktoloqlar konfliktlərin aradan qaldırılması məntiqində aşağıdakı ardıcılığa əməl edilməsini tövsiyə edirlər: konfliktin qarşısının alınması; o artıq baş verdikdə onun idarə olunması; konfliktli situasiyanın optimal həll yolunun qəbul edilməsi; konfliktin aradan qaldırılması.

Xəbərdarlıq adlanan birinci mərhələdə konfliktə daxil olmağa hazırlaşan tərəfləri başa salmaq, nə üçün belə hərəkət etdiyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Pedaqoji kollektivin rəhbəri yaranmaqda olan konfliktlərə etinasız qala bilməz. O, tərəfləri açıq müzakirəyə dəvət etməli, münasibətləri aydınlaşdırmalı, yaranmış vəziyyəti birgə təhlil etməlidir. Konfliktin idarə olunması mərhələsində kollektivin rəhbəri konfliktin hər bir iştirakçısı ilə fərdi söhbət aparır, onları psixoloji cəhətdən növbəti görüşə, ünsiyyətə hazırlayır.

Əgər başlanğıc mərhələdə konflikti dayandırmaq, qarşısını almaq mümkün olmamışdırsa, onun həll edilməsinin strategiya və taktikası müəyyənləşdirilməlidir. Bu məktəb direktoru və ya onun müavini tərəfindən həyata keçirilir, zəruriyyət yarandıqda məsələ pedaqoji şuraya çıxarılır. Peşə və rol gözləmələri ilə əlaqədar konfliktlər əmək şəraitinin dəyişdirilməsi, təlim-tərbiyə prosesinin təşkili və məktəbin iş rejiminin dəyişdirilməsi yolu ilə aradan qaldırıla bilər. Şəxsi keyfiyyətlər və xarakterlə bağlı konfliktlər daha mürəkkəbdir. Onların aradan qaldırılması üçün kollektiv üzvlərinin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla problemin həllinə daha optimal yanaşma tələb olunur.

Kollektivdə psixoloji iqlimin öyrənilməsi metodikası

Kollektivdə psixoloji iqlimin öyrənilməsi sahəsində etibarlı metodikalardan biri rus psixoloqu R.S.Nemov tərəfindən təklif edilmişdir.

Kollektiv üzvünə və ya üzvlərinə A və B variantları əsasında hazırlanmış hər biri 13 sualdan ibarət sorğu blankı və qiymətləndirmə şkalası təqdim edilir.

Şkalada:

3 – xüsusiyyətin kollektivdə daim;

2 - əksər hallarda;

1 – nadir hallarda;

0 – bu və ya digər xüsusiyyətin eyni dərəcədə təzahür etdiyini bildirir.

S. N	A variantı üzrə psixoloji iqlimin xüsusiyyətləri	Qiymətlər	B variantı üzrə psixoloji iqlimin xüsusiyyətləri
1	Şən və həyatsevər əhval-ruhiyyə üstünlük təşkil edir.	3210123	Gərgin və məyus əhval-ruhiyyə üstündür
2	Münasibətlərdə xeyirxahlıq və qarşılıqlı simpatiya hökm sürür	3210123	Münasibətlərdə konflikt və antipatiya hökm sürür.
3	Kollektiv daxilindəki qruplaşmalarda qarşılıqlı anlaşma və rəğbət mövcuddur.	3210123	Qruplaşmalar arasında konflikt mövcuddur.
4	Qrup üzvləri asudə vaxtı birlikdə keçirməyi, birgə fəaliyyətdə iştirak etməyi xoşlayırlar.	3210123	Qrup üzvləri kollektivçilikdən uzaqdır, onlar arasında mənfi münasibətlər və ünsiyyət çatışmazlığı vardır.
5	Qrup üzvləri arasında səmimiyyət var, uğurlara və uğursuzluqlara hər bir qrup üzvü şərikdir.	3210123	Qrup üzvləri yoldaşlarının uğuru və ya uğursuzluğuna qarşı etinasızdır və ya paxıllıq edir.
6	Başqalarının fikirlərinə hörmətlə yanaşılır	3210123	Hər bir kəs öz fikrini əsas hesab edir, başqalarının fikirlərinə dözümsüzlük göstərir.
7	Qrup uğur və uğursuzluqlarını hər kəs özününkü hesab edir	3210123	Qrupun uğur və uğursuzluqları heç kimdə həmrəylik yaratmış
8	Çətin günlərdə qrup üzvləri arasında emosional vəhdət vardır: "hamı bir nəfər, bir nəfər hamı üçün" prinsipi əsasdır.	3210123	Çətin günlərdə qrupda münasibətlər daha da qabarıq, münasibət və mübahisələr qızıdır, qarşılıqlı günahlandırmalar güclənir.

9	Rəhbərlik kollektivə görə iftixar hissi keçirdiyini qeyd edir.	3210123	Qrup tərif və rəğbətə qarşı etinasızlıq göstərir.
10	Qrup yüksək enerjiyə və fəallığa malikdir	3210123	Qrup süst və passivdir
11	Qrup yeniliklərə qarşı xeyirxahdır, onların öyrənilməsində bir-birinə kömək göstərilir.	3210123	Yeniliklərə qarşı ögey münasibət var. Çoxları onlara qarşı düşmən münasibəti bəsləyir
12	Bütün kollektiv üzvlərinə qarşı ədalətli yanaşma var, zəif və imkansızlar müdafiə olunur, kömək göstərilir.	3210123	Qrup imtiyazlara bölünmüşdür. Zəiflər sıxışdırılır.
13	Birgə işdən hamı razıdır, kollektiv işdən hamı məmnundur.	3210123	Qrupu birgə fəaliyyətə yönəltmək mümkün deyil, hər bir kəs öz maraqları haqqında düşünür.

Nəticələrin hesablanması və qiymətləndirilməsi

Soldakı 13 suala verilən cavab ballarını (3, 2, 1, 0) cəmləyin. Bu cəmi "A" ilə işarə edin. Sağ tərəfdəki 13 suala verilən cavab ballarını (0, 1, 2, 3) cəmləyin və "B" ilə işarə edin. A ilə B-nin fərqi tapın: $C = A - B$.

Əgər C sifıra və ya mənfi ədədə bərabər olarsa, bu fərdin nəzərində kollektivdə aydın ifadəli əlverişsiz psixoloji iqlimin hökm sürdüyünü göstərir; Əgər C 25-dən böyükdürsə, deməli kollektivdə əlverişli psixoloji iqlim mövcuddur. Əgər C 25-dən kiçikdirsə, psixoloji iqlim o qədər də əlverişli deyil.

Kollektivdə iqlimin orta qrup qiyməti $C = \frac{C}{M}$, burada M-qrup üzvlərinin sayıdır),

Kollektivdə iqlimi əlverişsiz hesab edənlərin faizi isə $\frac{n(C-)}{M} \cdot 100\%$

düsturu ilə hesablanır. Burada n (C-) – kollektivdə iqlimi əlverişsiz hesab edənlərin miqdarını, M – qrup üzvlərinin sayını göstərir.

Öz yaradıcılıq potensialınızı qiymətləndirin

Bu sorğu vasitəsilə müəllimin yaradıcı potensialını müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək mümkündür. Müəllimlərə təqdim edilən bu sorğu 18

sualdan ibarətdir. Siz təklif olunan variantlardan özünüz üçün məqbul olan birini seçməlisiniz.

1. Belə hesab edirsinizmi ki, Sizi əhatə edən ətraf aləm yaxşılaşa bilər?
 - a) bəli;
 - b) yox;
 - c) hə, lakin heç də hər şey yox.
2. Fikirləşirsinizmi ki, Siz əhatə olduğunuz ətraf aləmin əhəmiyyətli şəkildə dəyişdirilməsində rol oynaya bilərsiniz?
 - a) bəli, əksər hallarda;
 - b) yox;
 - c) bəli, bəzi hallarda.
3. Belə hesab edirsinizmi ki, Sizin ideyalarınızın bəziləri seçdiyiniz fəaliyyət sahəsində əhəmiyyətli tərəqqiyə səbəb ola bilər?
 - a) bəli;
 - b) belə ideyalar məndə hardandı?
 - c) hesab etmirəm ki, əhəmiyyətli tərəqqi olsun, ancaq nə isə bir uğur mümkündür.
4. Belə hesab edirsinizmi ki, gələcəkdə nəyinsə prinsipial olaraq dəyişdirilməsində mühüm rol oynaya bilərsiniz?
 - a) bəli, yəqin ki;
 - b) ehtimal çox azdır;
 - c) ola bilər.
5. Siz nəyi isə həll etmək qərarına gələrkən əminsinizmi ki, bu iş alınacaq?
 - a) əlbəttə;
 - b) tez-tez şübhə edirəm, görəsən bu alınacaq mı?
 - c) inamımdan inamsızlığım daha çoxdur.
6. Sizdə özünüz üçün naməlum olan, tamamilə səriştəniz olduğunuz qətiyyən bilmədiyiniz bir işlə məşğul olmaq istəyi baş qaldırır mı?
 - a) bəli, hər cür naməlum iş məni cəlb edir;

b) yox;

c) hər şey işin özündən və şəraitdən asılıdır.

7. Tanış olmadığınız bir işlə məşğul olmuşsunuzmu? Belə işlərdə özünüzü sınamaq və təkmilləşmək istəyiniz varmı?

a) bəli;

b) nə alınsa, olan bəsimdir;

c) əgər bu o qədər çətin olmasa, onda hə.

8. Əgər bilmədiyiniz iş xoşunuza gəlsə, onu öyrənmək istərdinizmi?

a) bəli;

b) yox, gerek bunu lap dərindən öyrənəsən;

c) yox, mən buna bir həvəs kimi baxardım.

9. Siz uğursuzluğa düçar olarkən:

a) bir müddət inadkarlıq edirsiniz;

b) bu hadisənin qaçılmaz olduğunu bilərək ona əhəmiyyət vermirsiniz;

c) nə qədər ki, sağlam fikirlər çətinliklərin aradan qaldırılmasında sizə mane olmur, öz işinizi davam etdirirsiniz.

10. Peşəni seçərkən gerek buna əsaslanasan:

a) öz imkanlarınıza və gələcək perspektivinizə;

b) peşənin stabilliyinə, əhəmiyyətinə, lazımlı olmasına və ona olan tələbata;

c) peşənin nüfuzuna və üstünlüklərinə.

11. Səyahətə gedərkən başqalarına əvvəllər olduğunuz yerlər barədə bələdçilik etməyi bacararsınız mı?

a) bəli;

B) yox;

c) əgər həmin yerlər xoşuma gəlmiş və yadımda qalmışsa, bəli.

12. Söhbətdən dərhal sonra nə barədə danışıldığını xatırlaya bilərsiniz mi?

a) bəli;

b) yox;

c) mənim üçün maraqlı olanları xatırlayıram.

13. Əcnəbi dildə bir söz eşidərkən, onun mənasını bilmədiyiniz halda, səhsiz olaraq hecaları təkrar edə bilərsinizmi?

a) bəli;

b) yox;

c) təkrar edərdim, ancaq tam doğru olmazdı.

14. Asudə vaxtlarınızda siz nəyə üstünlük verərdiniz?

a) təklidə qalıb fikirləşməyə;

b) kompaniyalarda olmağa;

c) harada olmağımın mənim üçün fərqi yoxdur.

15. Siz hər hansı bir işlə məşğulsunuzmu? Bu işi hansı halda dayandırardınız?

a) işi başa çatdırdıqda və onu əla yerinə yetirdiyimə əmin olduqda;

b) az və ya çox gördüyümə əmin olduqda;

c) iş başa çatıb, ancaq onu daha yaxşı görmək olardı. Ancaq nə üçün?

16. Siz tənha olarkən:

a) hər hansı şeylər, ola bilsin mücərrəd şeylər haqqında fikirləşməyi sevirsiniz;

b) özünüzdə hər hansı konkret bir məşğuliyyət tapmağı sevirsiniz;

c) bəzən işlərinizə aid olmayan nə isə başqa şeylər haqqında düşünməyi sevirsiniz.

17. Hər hansı bir ideya sizə hakim kəsiləndə o barədə düşünməyə başlayırsınız?

a) harada və kiminlə olmağımdan asılı olmayaraq düşünməyə başlayıram;

b) ancaq təklidə olanda fikirləşməyə başlayıram;

c) yalnız sakitlik olan yerdə.

18. Siz hər hansı fikri, mülahizəni o halda qəbul edirsiniz ki,:

a) apponentlərin fikirləri sizə inandırıcı görünsün;

b) hər hansı arqumentin irəli sürülməsindən asılı olmayaraq öz fikirlərimdə qalırım;

c) mənə qarşı müqavimət həddən artıq güclü olduqda, öz fikrimi dəyişirəm.

Nəticələrin işlənilməsi və təhlili

Sörğunun nəticələri qiymətləndirilərkən “a” variantına 3 bal, “b” variantına 1 bal, “c” variantına isə 2 bal hesablanır. Bu diaqnostik sorğu vasitəsilə Sizin hər şeylə maraqlanmağınız, özünüzə inamınız, görmə və eşitmə hafizəniz, müstəqilliyə can atma meyliniz, mücərrədləşdirmə və diqqəti paylama qabiliyyətiniz müəyyənləşdirilir ki, bu da şəxsiyyətin yaradıcı potensialını xarakterizə edən əsas keyfiyyətlərdir.

Əgər Siz 48 və daha çox bal toplamışsınızsa, Sizde əhəmiyyətli dərəcədə **yüksək yaradıcı potensial** mövcuddur. Bu Sizə yaradıcılıq imkanlarından geniş istifadə etmək şansı verir.

Əgər Siz 24-27 bal toplamışsınızsa, bu onu göstərir ki, Sizde yaradıcılıq potensialı mövcuddur, lakin müəyyən maneələr onun qarşısında əngəl yaradır. Burada ən təhlükəli maneə qorxudur. Uğursuzluqdan qorxmaq yaradıcılığın əsasında duran təxəyyülə buxovlayır.

Müəllimlər üçün peşə stressi testi

1. Yaxşı tanıdığınız iki nəfər Sizi müzakirə edir. Onların aşağıdakı mülahizələrindən hansını Sizin barənizdə söylədiklərini ehtimal edirsiniz? (Burada Sizin şərti adınız “X”-dir.)

- a) “X” olduqca qapalı admdır. Görünür hətta güclü bir hadisə də onu narahat etmir.
- b) “X” möhtəşəm adamdır. Lakim Siz ona nə vaxtsa bir söz desəniz, gərək ehtiyatlı olasınız.
- c) Belə görünür ki, “X”-in həyatında heç də hər şey lazımı səviyyədə getmir
- ç) Mən “X”-i daim darıxdırıcı və gözlənilməz hərəkətlər edən adam kimi görürəm.

d) Mən “X”-i nə qədər az görsəm, bir o qədər yaxşıdır.

2. Aşağıda göstərilən geniş yayılmış xüsusiyyətlərdən hansılar Sizin həyatınız üçün səciyyəvidir?

- nadir hallarda nəyi isə düzgün etmək hissi;
- kimlərsə Sizi təqib edib küncə sıxışdırmaq, tələyə salmaq istədiyi haqqında hisslər;
- pis həzm;
- pis iştaha;
- gecələr yuxusuzluq;
- qısamüddətli baş gicəllənməsi və sürətli ürək döyüntüləri;
- isti havada fiziki yük olmadan, hədsiz tərləmə;
- qapalı binada və ya kütlə arasında küyə düşmə;
- yorğunluq və enerjinin tükənməsi.
- ümitsizlik hissi (bütün bunlardan nə fayda?);
- hər hansı xarici bir səbəb olmadan zəiflik və ürək bulanması;
- ən xırda şeylərə görə bərk əsəbləşmə;
- gecələr rahatlaşma qabiliyyətinin (intim mənədə) olmaması;
- gecə yarısı və səhər tezdən müntəzəm ayılmalar;
- qərar qəbul etmədən çəkinmək;
- keçən gün baş vermiş hadisənin təsirindən narahat olmaq;
- ağlamaq hallarının tez-tez olması;
- Siz heç nəyin öhdəsindən tap gələ bilmirsiniz;
- hətta daha vacib və həyati əhəmiyyətli işlərdə ruh yüksəkliyinin çatışmamazlığı;
- yeni adamlarla görüşmək və yeni təcrübəni mənimsəmək istəyinin olmaması;
- Sizdən nəyi isə xahiş edərkən “yox” deməyi bacarmamaq;

- Sizdən tələb olunan məsuliyyət, öhdəsindən gələ biləcəyinizdən də böyükdür;
3. Hal-hazırda Siz nə dərəcədə nikbinsiniz;
a) həmişəkindən daha çox; b) həmişəkindən daha az; c) həmişəki kimi;
 4. İdman yarışlarına tamaşa etmək xoşunuza gəlirmi?
a) hə; b) yox;
 5. İstirahət günlərində Siz çarpayıdan uzun müddət qalxmadıqda buna görə günah hissi keçirirsinizmi?
a) hə; b) yox;
 6. Siz müəyyən çərçivədə açıq danışmağı bacarırsınızmi?
a) rəislə; b) həmkarlarla; c) ailə üzvlərimlə;
 7. Sizin həyatınız üçün mühüm qərarların qəbul edilməsində adətən məsuliyyəti kim öz üzərinə götürür?
a) Siz özünüz; b) kim isə başqa biri;
 8. Rəhbərləriniz iş yerində Sizi tənqid edərkən adətən özünüzü necə hiss edirsiniz?
a) çox məyus oluram; b) qismən məyus oluram; c) az məyus oluram;
 9. Siz iş gününü əldə etdiklərinizə görə məmnunluqla başa vurursunuz?
a) adətən; b) bəzən; nadir hallarda;
 10. Vaxtınızın çoxunu həmkarlarınızla həll edilməmiş münaqişələrinizin olması haqqında fikirləşməyə həsr edirsinizmi?
a) hə; b) yox;
 11. Yerinə yetirdiyiniz işlər üçün ayrılmış vaxt bəs edirmi?
a) həmişə; b) bəzən;
 12. Öz peşə perspektiviniz haqqında Sizin aydın təsəvvürləriniz varmı?
a) bir qayda olaraq; b) bəzən; c) təsadüfən nadir hallarda;
 13. Özünüz üçün ayırdığınız vaxt Sizi qane edirmi?
a) hə; b) yox;
 14. Öz şəxsi problemlərinizi müzakirə etmək istədikdə adətən Sizi

- dinləyənlər olurmu?
- a) hə; b) yox;
15. Siz öz həyatı məqsədlərinizə nail olmaq yolundasınız mı?
- a) hə; b) yox;
16. Siz işdə darıxırsınız mı?
- a) tez-tez; b) bəzən; c) çox nadir hallarda;
17. Siz işə gedərkən yüksək əhval-ruhiyyə ilə, həvəslə gedirsiniz mi?
- a) çox vaxt; b) bəzi günlərdə; nadir hallarda;
18. Hiss edirsiniz ki, işdə Sizin qabiliyyətlərinizi və işinizi layiqincə qiymətləndirirlər?
- a) hə; b) yox;
19. Belə hesab edirsiniz ki, işdə Sizin əməyinizi, qabiliyyətinizi layiqincə mükafatlandırırırlar?
- a) hə; b) yox
20. Siz belə hiss edirsiniz ki, Sizin rəhbərləriniz:
- a) işləməyə fəal şəkildə mane olur;
- b) işdə Sizə fəal şəkildə kömək edir.
21. Əgər bugünkü peşəkarlığınızı 10 il bundan əvvəl görmək imkanınız olsaydı, bugünkü ilə müqayisədə o necə görünür?
- a) gözlədiklərimdən də artıq;
- b) gözlədiklərimə uyğun;
- c) gözlədiklərimdən aşağı

Testin açarı

1. a) 0;
b) 1;
c) 2
ç) 3
d) 4
2. hər bir "hə" cavabına görə 1 bal.
3. a) 0;

- b) 1;
c) 2.
4. a) 0;
b) 1.
5. a) 0;
b) 1.
6. hər bir "hə" cavablarına görə - 0;
hər bir "yox" cavablarına görə -1.
7. a) 0;
b) 1;
c) 1.
8. a) 2;
b) 0;
9. a) 0;
b) 1;
c) 2.
10. a) 1;
b) 0.
11. a) 2;
b) 1;
c) 0.
12. a) 0;
b) 1;
c) 2;
13. a) 0;
b) 1.
14. a) 0;
b) 1.
15. a) 0;
b) 1.
16. a) 2.
b) 1.
c) 0

17. a) 0;
b) 1;
c) 2.
18. a) 0;
b) 2.
19. a) 0;
b) 1.
20. a) 1.
b) 0.
21. a) 0;
b) 1;
c) 2.
22. "5" cavabına görə 0 bal, "4" cavabına görə 1 bal, "3" cavabına görə 2 bal, "2" cavabına görə 3 bal, "1" cavabına görə 4 bal, "0" cavabına görə 5 bal.

Yekun qiymətləndirmənin interpretasiyası

Stress şkalası üzrə toplanmış balları çox ehtiyatla interpretasiya etmək lazımdır. Əks halda toplanmış ballar əsasında çıxarılan nəticələr şübhəli ola bilər.

0-15 bal – stress Sizin həyatınız üçün problem deyil;

15-30 bal – məşğulluğu və işi çox olan peşəkar üçün mülayim stress səviyyəsi;

31-45 bal – stress Sizin üçün şübhəsiz problem yaradır. Korreksiyaedici əməliyyatlara ehtiyac duyulur. Bu stress səviyyəsində nə qədər çox işləsəniz, Sizə kömək etmək bir o qədər çətin olacaqdır. Stress Sizin üçün ciddi problemə çevriləcəkdir.

46-60 bal – bu səviyyədə stress Sizin həyatınız üçün ciddi problemdir. Siz üzücü bir gərginlik halındasınız. Bu gərginlik hökmən zəiflədilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar:

Azərbaycan dilində:

1. Mərdanov M.C. Azərbaycan Təhsil Sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. (YUNESKO ilə əməkdaşlıq kontekstində) "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 15 iyul, 2006-cı il.
2. Xalq Təhsili Sistemində Psixoloji xidmət haqqında Əsasnamə. (rus dilindən tərcümə) B., 1999.
3. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı. (1920-1985-ci illər) B., "Maarif", 1991.
4. Bayramov Ə.C., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat. B., 1986.
5. Çələbiyev N.Z. Psixodiagnostika məsələləri. B., ADPU, 2003.
6. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası. B., ADPU, 2005.
7. Çələbiyev N.Z. Təlimdə geridəqalmanın klinik göstəriciləri və korreksiya imkanları. // AMİ-nin xəbərləri, B., 2007, №3, səh. 86-92.
8. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. B., "Pedaqogika"; 2004.
9. Əmrəhli L.Ş. Psixoloji xidmətim əsasları. I kitab. B., MBM, 2006.
10. Həməzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. B., "Maarif", 1991.
11. Həməzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. B., "Adiloğlu", 2003.
12. İsmayılov H.B. Psixiatriya. B., "Maarif", 1992.
13. Quliyev E.M. Kiçik məktəblinin psixologiyası. B., ADPU, 2003.
14. Məmmədov İ.Ə. Məktəb psixoloqlarının hazırlanması təcrübəsi haqqında. // İbtidai məkrəb və məktəbəqədər tərbiyə. B., 2004, N3, səh 52-56.
15. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. B., "Mütərcim", 2006.
16. Məmmədov İ.Ə. Məktəb psixoloqunun məlumat kitabı. B.,

“Pedaqogika”, 2003.

17. Məmmədov İ.Ə. Azərbaycan məktəblərində psixoloji xidmətin təşkili təcrübəsi və elmi-metodik problemləri. B., “Gənclik”, 1996.
18. Məmmədzadə P.H. Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmət. (Metodik vəsait). B., 1996.
19. Zeynalabdinova Ə.X. Məktəbdə psixoloji xidmətin praktik məsələləri. B., 2003.

Rus dilində

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. Издание второе, стереотипное. М., «Академия», 1997
2. Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе. М., «Просвещение» , 1989.
3. Веселова В.В. Психолого-педагогическая служба «гайденс» в средней школе США.//«Советская педагогика»,1982,№6,стр.116-119.
4. Воспитание трудного ребёнка. Дети с девиантным поведением (Под. ред. М.И. Рожкова) М., «Владос», 2003.
5. Гамезо М.В., Петрова Е.А., Орлова Л.М. Возрастная и педагогическая психология. М., «Педагогическое общество России», 2003.
6. Детская практическая психология. (Под.ред. Т.Д.Марцинковской), М., «Гардарики», 2003.
7. Дубровина И.В.Практическая психология образования. М., 1998.
8. Зиновьева Н.О., Михайлова Н.Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребёнок в кризисной ситуации. М., «Речь», 2003.
9. Интеллектуальное развитие и воспитание дошкольников. (Под. ред. Л.Г. Нисканен). М., «Академия», 2002.
10. Ковалев С.В. Психология современной семьи. М., «Просвещение»,
11. Когнитивная психология. (Материалы финско - совеского симпозиума). М., «Наука», 1986.
12. Лейтес Н.С. Возрастная одарённость школьников. М.,«Академия»,

2001.

13. Маликова В.А. Теория и практика профессионального взаимодействия психолога и педагога. Оренбург, 1999.
14. Немов Р.С. Практическая психология. М., «Владос», 2001.
15. Немов Р.С. Психология. М., «Просвещение», 1990.
16. Немов Р.С. Психология 2. М., «Владос», 1999.
17. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. М., «Педагогическое общество России», 2003.
18. Обучение и воспитание детей шестилетнего возраста в школе. (Под. ред. И.Д.Зверева, А.М.Пышкало) М., «Педагогика», 1987.
19. Педагогика. Педагогические теории, системы, технологии. (Под.ред. С.А.Симирнова), М., «Академия», 2003.
20. Певзнер М.С. Клиническая характеристика детей с задержкой развития. // Дефектология. М., 1977, № 3
21. Педагогическая психология. (Под. ред. Н.В.Клюевой) М., «Владос-пресс», 2003
22. Психологическая диагностика. (Под. ред. М.К.Акимовой, К.М.Гуревича). 3-е издание. М., «Питер», 2005.
23. Практиком по патопсихологии (Под. ред. Б.В. Зейгарник, В.В.Николаевой, В.В. Лебединского) М., Изд-во Московского Университета. 1987.
24. Потапова А.В., Нартова - Бочавер С.К. Детская психологическая служба. курс лекции. Часть II М., МОСУ, 2001.
25. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Дети без семьи М., «Педагогика», 1990.
26. Пенолопа Лич. Младенец и ребенок. От рождения до пяти лет. (Перевод с англ.) М., «Педагогика», 1985.
27. Психологический тренинг в группе. Игры и упражнения. (Авторы-составители Т.Л.Бука, М.Л.Митрефонова. М., Изд-во Института

- Психотерапии. 2005.
28. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. В двух книгах. Книга 1, 2. М., «Владос-пресс», 2006.
 29. Ротенберг В.С., Бондаренко С.М. Мозг, обучение, здоровье . М., «Просвещение», 1989.
 30. Рубинштейн С.Я. Психология умственного осталоого школьника. М., «Просвещение», 1986.
 31. Слостенин В.А. Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. М., «Педагогика», М., «Академия», 2002.
 32. Столяренко Л.Д. Основы психологии. Практикум. Ростов-на-Дону. «Феникс», 2002.
 33. Фридман Л.М., Волков К.Н. Психологическая наука – учителю. М, «Просвещение», 1985
 34. Фридман Л.М. О концепции школьной психологической службы. // «Вопросы психологии», М., 2001, №1, стр. 97-106.
 35. Шнейдер Л.Б., Вольнова Г.Б., Зыкова М.Н. Психологическое консультирование. М., «Ижица», 2002.
 36. Широкова Г.А. Справочник дошкольного психолога. Изд. Пятое. Ростов-на-Дону, «Феникс», 2007.
 37. Щуркова Н.Е. Педагогическая технология. М., «Педагогическое общество России», 2002
 38. Энциклопедия психологических тестов. (Составитель С. Касянов) М., «Эксмо», 2002.

ƏLAVƏLƏR

Şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsi və pedaqoji-psixoloji xarakteristikasının tətbiqi üçün nümunəvi sxem (əlavə 1).

I. Ümumi məlumatlar.

Şagirdin adı və soyadı

Təvəllüdü

Sınıf

Ümumi fiziki inkişaf

Sağlamlığın vəziyyəti

Ailədə həyat şəraiti. Ailə tərbiyəsinin əsas istiqamətinin düzgünlüyü.

II. Təlim fəaliyyəti.

1. Təlim müvəffəqiyyəti (aldığı qiymətlər, ayrı-ayrı fənlər üzrə mənimsəmə göstəriciləri).
2. Ümumi əqli inkişaf (ümumi görüş dairəsi və məlumatlılığı).
3. Nitqin inkişafı (söz ehtiyatı, nitqin obrazlılığı, emosionallığı, öz fikrini şifahi və yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığı).
4. Təlimə qabiliyyəti:
 - diqqətin xüsusiyyətləri (ixtiyari diqqətin inkişafı və onun keçirilmə, davamlılıq səviyyəsi, paylama qabiliyyəti);
 - təlim materialını anlama sürəti;
 - ixtiyari və manalı hafizənin səviyyəsi və xarakteri (mexaniki və ya sözlü-məntiqi hafizə, ixtiyari yaddasaxlama üsulları, yaddasaxlamanın sürəti və davamlılığı, yadasalmanın asanlıığı, hafizənin fərdi xüsusiyyətləri).
 - Təfəkkürün inkişafı (əşya və hadisələrin mühüm və ikinci dərəcəli əlamətlərini fərqləndirmə bacarıqları, ümumi və mücərrəd anlayışları mənimsəmə səviyyəsi, müqayisə, ümumiləşdirmə, müstəqil nəticə çıxarmaq bacarıqları, həll yolunu tapma sürəti).

5. Təlim işində çalışqanlığı.
6. Dərsə marağı və təlimə münasibəti (təlimə marağın olub-olmaması, daha çox maraq göstərdiyi fənlər, qiymətə, müəllim və valideynlərin tərifinə münasibəti, təlim fəaliyyətinin əsas motivi)
7. Oxumaq bacarıqları (gün rejimini gözləməsi, kitabla müstəqil işləmək, plan tərtib etmək və s. bacarıqları).

III. Əmək (əmək dərsləri, evdə və məktəbdə ictimai - faydalı əmək)

1. Əməyə münasibət. Əməyə hörmətlə, yoxsa etinasız yanaşır? Əməyin ictimai əhəmiyyətini dərk edirmi, əməyi sevirmi? Əmək prosesində onu daha çox nə cəlb edir?
2. Əmək bacarıq və vərdisləri, onları asanlıqla qazanırmı?
3. Əməkdə mütəşəkkilliyi və intizamlılığı.
4. Əməkdə səy vərdisləri.
5. Əməyin hansı növünə daha çox hörmət bəsləyir?

IV. İctimai fəaliyyət və fəallıq.

1. Kollektivin ictimai həyatına münasibəti (kollektivə hörmət edir, etinasızlıq göstərir, yaxud mənfi münasibət bəsləyi?)
2. Ölkənin ictimai həyatına marağı (qəzet oxuyurmu, radioya qulaq asırmı, ictimai hadisələrin müzakirəsində iştirak edirmi?).
3. İctimai vəzifəni yerinə yetirir (daim, epizodik, heç vaxt).

V. Şagirdin şəxsiyyətinin istiqaməti və xüsusi qabiliyyətləri.

1. Maraqları. Uşağın maraqlandığı hər şeyi sayın: (texnika, rəsm, musiqi, idman, kolleksiyaçılıq və s.). Dərinlik və fəallıq baxımından maraqların xarakteri, bədii, elmi-kütləvi, əyləncəli ədəbiyyata göstərdiyi maraq.

2. Hər hansı fəaliyyətdə (musiqi, rəsm və s.) xüsusi qabiliyyətinin təzahürü.
3. Gələcək planları və arzuları (VI sinifdən sonra oxuyan uşaqlar üçün nəzərdə tutulur).

VI. İntizamlılığı.

1. Davranışın ümumi xarakteristikası.
2. Məktəb rejiminin gözlənməsi.
3. Yaşlıların tələbini yerinə yetirməsi. Uşağın davranışındakı tipik qüsurların gözlənməsi.

VII. Kollektivlə qarşılıqlı münasibəti və məktəbə münasibəti.

1. Kollektivdə vəziyyət.
2. Sınıf yoldaşlarına münasibət.
3. Kollektivdə öz mövqeyi ilə razıdır mı?
4. Məktəbə münasibəti (məktəbə həvəslə gedir, yoxsa valideynlərin və müəllimlərin qorxusundan?).
5. Müəllimlərə və tərbiyəçilərə münasibəti. Onlar arasında əlaqə varmı?

VIII. Temperament və xarakterin xüsusiyyətləri.

1. Xarakterin müsbət və mənfi xüsusiyyətləri aydın ifadə olunur mu? (adamlara, təlimə, əməyə, özünə münasibətdə ifadə olunan xarakter əlamətləri). Xarakterin iradi əlamətləri (müstəqillik, tərslik, dözümlülük və s.)
2. Temperamentin xüsusiyyətləri (emosionallıq, iş qabiliyyəti, mütəhərriklik və s.)
3. Üstün görünən əhvalı (şən, qəmgin, ümitsiz). Əhvalın davamlılığı, onun dəyişməsi nə ilə bağlıdır?

IX. Ümumi pedaqoji-psixoloji nəticələr.

1. Şagirdin formalaşmaqda olan şəxsiyyətinin əsas üstünlükləri və qüsurları, onların daxili və xarici səbəbləri. (ailə tərbiyəsi şəraiti, xəstəliklər, müəyyən qabiliyyətlərin olmaması və s.)
2. Müəlimin şagirdlə gələcəkdə tərbiyə işində aparmalı olduğu mühüm pedaqoji, psixoloji vəzifələr.

Sınıf kollektivinin öyrənilməsi və xarakteristika tərtibi üçün nümunəvi sxem (əlavə 2)

1. Ümumi məlumatlar (sınıf kollektivi və onun formalaşması tarixi (şagirdlərin sayı, onlardan oğlanlar və qızlar, onların sayı və yaş tərkibi, sinifdə qalanlar, kollektiv nə vaxt formalaşmışdır, başqa kollektivlə birləşmə olmuşdurmumu? Sınıf rəhbərinin dəyişməsi və s.)

2. Sınıf kollektivinin təşkili və rəhbərlik (sinifin təşkiləddici növəsi, onun fəalları; sınıf nümayəndəsi və onun işi; sinfin fəallarının xarakteristikası; Kollektivdə qeyri-formal liderlərin sayı, onların sınıf kollektivinə təsirinin xarakteri, onlara sinfin fəallarının münasibəti. Kollektivdə “təcrid edilən” və “rədd edilənlər”in sayı; kollektiv daxilində qarşılıqlı münasibətlər: ümumi mənəfe və maraqlar, qarşılıqlı tələbkarlıq, dostluq, qarşılıqlı yardım və hörmət); kollektivdə tənqid və özünütənqid; oğlanlarla qızlar arasında qarşılıqlı münasibətlər, kollektivin ayrı-ayrı üzvləri arasındakı münasibətlərin səbəbləri; sınıf rəhbərinin şəxsiyyəti (təhsili, ümumi mədəniyyəti, təşkilatçılıq qabiliyyətləri, şagirdlərin psixologiyasını bilməsi və s.) onun kollektivdə nüfuzu və ona təsiri.

3. Kollektiv fəaliyyətin məzmunu və xarakteri: təlim fəaliyyəti (müvəffəqiyyət və intizamın ümumi xarakteristikası; ayrı-ayrı şagirdlərin təlim göstəriciləri, sınıf rəhbərinin təlim keyfiyyətinin yüksəltmək sahəsində fəaliyyəti: dərs zamanı sinifdə intizamın səviyyəsi: təlim prosesində müşahidə edilən mənfi hallar və s.

Kollektivın dərscdən kənar həyatı: siyasi hadisələrə, musiqiyə, ədəbiyyata, idmana və s. maraq; kollektivin ümumməktəb tədbirlərində iştirakı;

İctimai –faydalı əmək və onun kollektivin sinifdən xaric həyatında yeri; əməyin növü və onun yerinə yetirilmə xarakteri; şüurlu intizamın təzahürləri.

4. Ümumi nəticələr. Kollektivin inkişaf səviyyəsi (mərhələsi). Ümumi emosional iqlimin xarakteri (ruh yüksəkliyi, həyatsevərlik, sükunət, gərgin-əsəbi və s.) Kollektivin həyatının təşkilindəki əsas nöqsanların müəyyən edilməsi və onun aradan qaldırılması yolları.

Dərsin psixoloji təhlili üçün nümunəvi sxem (əlavə 3)

I. Dərsdə şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişləri.

1. Dərsdə şagirdlər hansı biliklərdən istifadə etdilər? Onların səviyyəsi.
2. Dərsdə anlayışların formalaşdırılması prosesi necə cərəyan etdi?
3. Dərsdə şagirdlərin vərdişləri və onların inkişaf səviyyəsi.
4. Dərsdə şagirdlərin bacarıqları və onların səviyyəsi.
5. Dərsdə bacarıq və vərdişlərin formalaşması şəraiti.

II. Dərsdə şagirdlərin idealları, əqidə və baxışlarının formalaşdırılmasını psixoloji şəraiti.

1. Dərsdə şagirdlərin elmi dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsi şərtləri.
2. Dərsdə şagirdlərin əqidə və ideyalarının təzahür səviyyəsi.

III. Şagirdlərin təlimə münasibəti və dərsdə təlim işinin motivləri

1. Dərsdə şagirdlərin təlimə münasibətində hansı cəhətlər üstün əks olunurdu? Şagirdlərin təlimə mənfi münasibəti hiss olunurdumu? Bunun səbəbi nə ilə bağlıdır?

2. Dərsdə şagirdlərin fəaliyyətini təşkil etmək üçün müəllim hansı motivlərdən istifadə edirdi?

IV. Dərsdə şagirdlərin idrak fəaliyyəti.

1. Təfəkkür:

- şagirdləri fikri fəaliyyətə hansı amillər təhrik edirdi? Dərsdə problemlə vəziyyətlər yaradıldı mı? Şagirdlərin problemin həllində iştirakı və fəallıq;
- dərsdə şagirdlərin əqli fəaliyyət üsullarının xarakteri və onların səviyyəsi;
- şagirdlərdə hansı əqli keyfiyyətlər təzahür edirdi? Müəllim onların formalaşdırılmasına necə münasibət bəsləyirdi?
- Dərsin müxtəlif mərhələlərində şagirdlər tərəfindən fikri məsələlərin həllinə müəllim necə nəzarət edirdi? Hər bir şagirdin fəaliyyətinə müəllimin nəzarəti necə idi?

2. Hafizə:

- şagirdlərin təlim materiallarını yadasalma prosesinin xüsusiyyətləri. Müəllim bu prosesə necə nəzarət edirdi?
- dərsdə təlim materiallarının unudulması halları müşahidə olunurdumu? Onların səbəbləri.
- şagirdlərin təlim materiallarını yaddasaxlaması prosesinə necə rəhbərlik edilirdi?

3. Təxəyyül:

- dərsdə şagirdlər tərəfindən hansı obrazlar yaradılmalı idi? Bu təmin olunurdumu?
- Şagirdlər tərəfindən təxəyyül surətlərinin yaradılması prosesində hansı qüsurlar müşahidə olunurdu?
- uşaqların təxəyyül fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edən amillər.

V. Dərsdə şagirdlərin psixi vəziyyəti.

1. Dərs zamanı şagirdlərdə hansı psixi vəziyyətlər müşahidə olunurdu?
2. Onların səbəbləri nə ilə bağlı idi?

Dərsin təhlilində aşağıdakı mümkün səbəblərə diqqət yetirilməlidir.

- şagirdlərin fiziki vəziyyəti(dalğınlıq,yorğunluq,sağlamlıq durumu və s.)
- dərsdə və tənəffüzdə şagirdə edilmiş təsirlər.
- dərsin təşkili və gedişi, təlim materialının xarakteri, iş materialları, sinfin səliqə-səhmanı, müxtəlif əyani və texniki vasitələr, dərsin tempi, müəllimin əhvalı və davranışı, psixi vəziyyəti, şagirdlərin fəaliyyətinin nəticələri və onun qiymətləndirilməsi xarakteri və s.

VI. Dərsdə müəllimin fəaliyyəti və davranışı.

1. Müəllim dərsdə şagirdlərə hansı yeni bilik, bacarıq və vərdişlər aşılaya bildi?
2. Müəllimin daha qabarıq görünən pedaqoji və psixoloji qabiliyyətləri.
3. Müəllimin hansı şəxsi keyfiyyətləri və xarakterinin hansı əlamətləri dərsin uğurla və ya qüsurlu olmasına səbəb oldu?

Proqnozlar xəritəsi
(Konkret şagird üçün doldurulur)

Şagirdin adı, soyadı, atasının adı _____

Yaşı _____

Sınıf _____

Tibbi müayinənin nəticələri _____

Normadan kənar davranışa təhrik edən amillər	Təzahürlər və ümumi xarakteristika
Şagirdlərin emosional aləmi	
Əhvalının xüsusiyyətləri	
Baxışları və münasibətləri	
Təfəkkürünün xüsusiyyətləri	
Özünüqiymətləndirmə	
Ətraf aləmi qiymətləndirməsi	
Tələbatlar, istək və maraqlar aləmi	
Ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətləri, ailədə qarşılıqlı münasibətlər	
Şagirdin daxil olduğu qrupda vəziyyəti	
Referent qrupun şagirdə təsiri	
Normadan kənar davranış təzahürlərinin ümumi xarakteristikası	
Ehtimal olunan proqnoz	
Profilaktika və korreksiya işinin təşkili üzrə tövsiyələr	

Proqnozlar xəritəsi

(sınıf kollektivi üçün doldurulur)

1. Sınıf: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 (altından xətt çəkin)
2. Yaş üzrə sinfin tərkibi: 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13,14,15,16,17 (xətt çəkin)
3. Cinsə görə sinfin tərkibi: qızlar _____
oğlanlar _____
4. Səhhətində qüsurlar olan şagirdlər _____
5. Sinfin strukturu, qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri _____
6. Sinfin mikroqrupları: yalnız oğlanlar _____
yalnız qızlar _____
hər iki cins _____
7. Mikroqruplar arasında münasibətlər _____

8. Qrupun sərvət meylləri, davranış normaları _____

9. Sinfin liderlərinin qısa xarakteristikası _____
10. Rədd edilənlərin qısa xarakteristikası _____

11. Sinfin ənənələri _____
12. Sinfin üstünlük verdiyi fəaliyyət növləri və onun xarakteristikası _____
13. Məktəbdə sinfin yeri _____
14. Sınıfdə normadan kənar davranışın təzahür xüsusiyyətləri _____
15. Şagirdlərin valideynləri ilə qarşılıqlı münasibətləri _____
16. Ehtimal olunan proqnoz _____
17. Sınıfdə profilaktika və korreksiya üzrə işin təşkilinə dair tövsiyələr

Şagird şəxsiyyətinin xəritəsi

Adı, soyadı, atasının adı _____

Yaşı _____

Sınıf _____

Valideynlər haqqında məlumat (adı, soyadı, atasının adı, təhsili, iş yeri, ailədə uşaqların sayı) _____

S N.	Ş a g i r d	Bu gün	Əlvə məlumatlar	Dəyişikliklər
1	2	3	4	5
1	<p style="text-align: center;">Sağlamlıq durumu:</p> <p>1- psixi potologiyalı 2- xroniki xəstəlikli 3- tez-tez xəstələnən 4- kafi</p>			
2	<p style="text-align: center;">İctimai fəallıq:</p> <p>1- ictimai həyatda iştirak etmir 2- ictimai işlərdə passivdir 3- yaradıcı işlərin fəal iştirakçısıdır 4- kollektiv yaradıcı işlərin təşkilatçısıdır</p>			
3	<p style="text-align: center;">Təlimə münasibət:</p> <p>1- mənfi 2- seçici 3- müsbət 4- həvəslə oxuyur</p>			
4	<p style="text-align: center;">Şagirdin ailəsi:</p> <p>1- sərxoş valideynləri olan problemlə ailə 2- valideynlərdən biri içkiyə meyilli olan problemlə ailə 3- zahirən xoşbəxt ailə kimi görünə də, dözülməz problemləri var 4- xoşbəxt ailə</p>			
5	<p style="text-align: center;">Ailədə emosional münasibətlərin xarakteri:</p> <p>1- gərgin –konfliktli münasibətlər 2- konfliktlərin epizodik baş verdiyi soyuq ailə 3- münasibətlər normal görünə də emosional yaxınlıq yoxdur 4- dostluq, səmimiyyət və qarşılıqlı anlaşma olan ailə</p>			

6	<p>Həmyaşıdlarla ünsiyyətin xarakteri:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- müxtəlif hüquq pozmalara görə polisin qeydiyyatında olan asosial qrupun üzvü 2- vaxt keçirməyə yönəlmiş boşboğaz ünsiyyətli 3- az ünsiyyətli 4- faydalı maraqlar əsasında qurulan ünsiyyət 			
7	<p>Müsbət yönümlü həyat planları və peşə niyyətlərinin məcmuyu:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- asosial istiqamətli həyat planları 2- qeyri-müəyyən, bəzən qeyri-real həyat planları 3- həyati yönəlişlik olmadan peşə niyyətli həyat planları 4- müsbət həyati yönəlişliyi olan aydın ifadəli peşə planları və niyyətləri 			
8	<p>Maraq və tələbatların inkişaf səviyyəti:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- asosial xarakterli maraqlar və yalnız maddi tələbatlar 2- maraqların dəyişkənliyi və maddi tələbatların üstün olması 3- çoxcəhətli maraqlar, maddi və mənəvi tələbatların ağıllı uzlaşdırılması 4- mənəvi tələbatların üstünlüyü və aydın ifadəli maraqlar 			
9	<p>Pedaqoji təsirlərə münasibət:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- tərbiyə olunmamış adamı xatırladan qaba və kobud hərəkətlər tərbiyəvi təsirlərə yatımsızlıq 2- passiv müqavimət formasında pedaqoji təsirləri qəbul etməmək 3- pedaqoji təsirlərə seçici münasibət 4- müəllimlərin xəbərdarlıqlarına meyillilik, sözbəxanlıq, cəza və rəğbəti düzgün qəbul etmə 			
10	<p>Kollektivin həyat normalarına münasibət:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- aydın ifadəli fərdiyyətçi, kollektiv həyat normalarından tam imtina etmə 2- əhvaldan asılı olaraq kollektivin həyat normaları ilə hesablaşma 3- kollektivin həyat normalarını tənqidsiz qəbul edən kollektivin passiv üzvü 4- kollektivin həyat normalarına müsbət münasibət bəsləyən, öz nöqtəyi-nəzərini ifadə etməyi bacaran kollektivin fəal üzvü 			
11	<p>Başqalarının hərəkətlərini hüquqi və əxlaqi normalar baxımından tənqidi yanaşma qabiliyyəti:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- asosial yönümlü hərəkətləri bəyənmə, hüquq və əxlaq normalarından açıq imtina 			

	<p>etmə</p> <p>2- münasibətlərdə “neytrallıq” hüquq və əxlaq normalarına münasibətdə etinasızlıq</p> <p>3- öz şəxsi mövqeyi əsasında hüquq və əxlaq normalarını “yaxşı” və “pis” deyə hissələrə bölmə</p> <p>4- asosial hərəkətlərə qarşı fəal mübarizə aparmaq</p>			
12	<p>Özünü tənqid və özünü qiymətləndirmə:</p> <p>1- qeyri-adekvat özünü qiymətləndirmə, özünə qarşı tənqidi münasibətin olmaması</p> <p>2- yüksək özünü qiymətləndirmə, özünə qarşı tənqidi münasibətin nadir hallarda olması</p> <p>3- özünə qarşı etinasızlıq münasibəti, aşağı özünü qiymətləndirmə</p> <p>4- özünə qarşı tənqidi münasibət, adekvat özünü qiymətləndirmə</p>			
13	<p>Ətrafdakı adamlara və onların yaşantılarına diqqətli münasibət:</p> <p>1- ətrafdakılara qarşı amansız və aqressiv münasibətin təzahürləri</p> <p>2- kobudluq və diqqətsizlik, yalnız öz kompaniyasının tərəfini tutma</p> <p>3- yalnız doğma adamlarla münasibətdə təəssübkeşlik</p> <p>4- başqalarının ağrısını duyma qabiliyyəti, onlara kömək etməkdə ifadə olunan əsl empatiya qabiliyyəti</p>			
14	<p>İradi keyfiyyətlər:</p> <p>1- asosial davranışda təzahür edən güclü iradə</p> <p>2- başqalarının təsiri altına asanlıqla düşmə</p> <p>3- yad təsirlərə müqavimətdə ifadə olunan yaxşı özünü tənqid etmə</p> <p>4- yad təsirlərə müqavimət göstərmə, başqalarını düz yola yönəltmədə əks olunan güclü iradi keyfiyyətlər</p>			
15	<p>Xarici davranış mədəniyyəti (xarici görünüş, nitq mədəniyyəti, rəftar) :</p> <p>1- geyimin və saçın pinti görkəmdə olması, ədəbsiz ifadələri müntəzəm işlətmə, asosial davranış</p> <p>2- xarici görünüşün zövqsüz olması, ədəbsiz ifadə və vulqar sözlərdən adətən istifadə etmə, asosial davranış meyilləri</p> <p>3- geyimə, saç düzümünə etinasız münasibət, nadir hallarda kobud sözlər işlətmə, müstəsna hallarda asosial davranışın olması</p> <p>4- səliqəli xarici görünüş, inkişaf etmiş zövq</p>			

	hissi, yüksək nitq mədəniyyəti, ədəbli davranış			
16	<p>Narkomaniya, taksikomaniya, alkoqolizm və siqaretə münasibət:</p> <p>1- narkotik və digər toksiki vasitələri qəbul edir, içir, müntəzəm siqaret çəkir</p> <p>2- narkotik, toksiki vasitələrin dadına baxmışdır, bəzən alkoqol qəbul edir, müntəzəm siqaret çəkir</p> <p>3- narkotik və toksik maddələrə münasibəti neytraldır, içki içmişdir, nadir hallarda siqaret çəkir</p> <p>4- narkotik və toksik maddələrə qarşı münasibəti mənfidir, alkoqol qəbul etmir, siqaret çəkmir</p>			

Psixoloji rəy blankı
Ümumi psixoloji rəy

Uşağın soyadı və adı _____

Uşağın kodu _____

Uşağın yaşı _____

Müayinə tarixi _____

Psixoloqu adı və soyadı _____

I. İnkişafın ümumi xarakteristikası

1. Fiziki inkişaf _____

2. Xarici görünüş _____

3. Böyük motorika _____

4. Kiçik motorika _____

5. Həyat fəaliyyətinin tempi _____

6. Fəaliyyətin təşkili _____

7. Steniklik _____

8. Müayinəyə reaksiyası _____

II. İdraki inkişaf

1. Qavrayış _____

a) obyektin rənginin qavranılması _____

b) obyektin formasının qavranılması _____

c) obyektin ölçülərinin qavranılması _____

ç) obyektin tamlığının qavranılması _____

2. Təfəkkür _____

3. Təxəyyül _____

4. Hafizə _____

5. Nitq _____

6. Diqqət _____

III. Şəxsi emosional inkişaf

1. Şəxsi fəallıq _____

2. Şəxsiyyətin istiqaməti _____

3. Emosional labillik _____

4. Emosional təzahürlər _____

Mimika _____

Pantomimika _____

IV. Kommunikativ inkişaf

1. Müayinə zamanı ünsiyyətin xüsusiyyətləri _____

2. Ailə üzvləri (valideyinlər) ilə ünsiyyətin xüsusiyyətləri _____

3. Müəllim və tərbiyəçilərlə ünsiyyətin xüsusiyyətləri _____

4. Həmyaşıdlarla ünsiyyətin xüsusiyyətləri _____

V. Fəlalyyətin xüsusiyyətləri

1. Təlim _____
2. Oyun _____
3. Əmək _____
4. Üstün qabiliyyətlər _____

VI. İnkişafın xüsusiyyətləri

VII. İnkişafda problemlər

VIII. İnkişaf haqqında proqnoz

IX. Təvsiyələr

İmza: _____

**Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar haqqında
psixoloji xəritənin tərtib sxemi**

I BÖLMƏ

1. Uşaq haqqında məlumat

1. Adı, soy adı _____
2. Təvəllüdü _____ ünvanı _____
3. Telefon nömrəsi _____
4. Bağçaya daxil olduğu tarix _____

2. Sağlamlıq haqqında məlumat

A)

- tez-tezmi xəstələnir (tez-tez, hərdənbir, nadir halda)
- xroniki xəstəliklər (hansılardır) _____
- sinir sistemi fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri (tez yorulur, yorulma bilmir, oyanma və tormozlanma üstünlük təşkil edir və s.)
- uşağın fiziki göstəriciləri (boy, çəki) _____

B)

- valideynlər haqqında məlumat _____
- ailə tərkibi _____
- valideynin uşaq haqqında rəyi _____

II BÖLMƏ

Uşaq davranışında şəxsi keyfiyyətlərin təzahürü

1. a) maraqların istiqaməti

- əmək fəaliyyətinə;
- idmana;
- insanlar arasında ünsiyyətə;
- bədii estetik fəaliyyətə.

b) Əməyə münasibəti

- uşağın əməksevərliyi, verilən tapşırığı həvəslə yerinə yetirməsi;
- işi axıra çatdırma bilməsi;
- əmək vərdişlərinin səviyyəsi, uşağı maraqlandıran əmək növləri.

2. Məsuliyyəti.

- ona tapşırılmış işi təyin olunmuş vaxta yerinə yetirməsi;
- işə məsuliyyətlə, həvəslə, ciddi yanaşması;

3. Təşəbbüskarlıq və mütəşəkkilliyi

- heç kimin minnətdarlığını qazanmağa can atmadan çox işlərin ilkin təşəbbüskarı olması, təkliflər verməsi;
- öz işini vaxta görə düzgün bölməsi.

4. Səliqəliliyi və gigiyena qaydaları

- öz şeylərini həmişə ideal sahmanda saxlayır;
- ona bağlı olan şeyləri lazımı qaydada saxlayır;
- əllərini yuyur (yeməkdən əvvəl və sonra);
- dişlərinə qulluq edir;
- özünə qulluq etməyi bacarır;
- səliqəli geyinir.

5. Fiziki inkişafı.

- uzun müddət yorulmur;
- ağır topu tutur;
- bir ayağı üstündə hoppanır;
- oturan yerdə əşyaları qaldırır;
- ipin üstündən hoppanır.

6. Əxlaq tərbiyəsi (davranışı)

- başqalarına lazım olduqda kömək edir;
- oyuncaqlarını başqalarına verir;
- başqalarının oyuncaqlarını götürür (onların razılığı ilə).

7. Ünsiyyətliyi.

- yoldaşları ilə işləməyi, istirahət etməyi sevir;

- oyunda hisslərini sözsüz ifadə edə bilir;
- oyunda müxtəliflik göstərir: “o biri uşaqları da oyuna sövq edir”
- oyun zamanı ideyalar təklif edir və qəbul edir.

8. Dilin ifadəliyi

- səsləri düzgün tələffüz edir;
- tanış hekayəni yaxşı nəql edir:
- özü haqqında danışır;
- rəsmlərdə gördüyünü təsvir edir;
- hekayəyə öz ideya və rəsmlərini əlavə edir.

9. Yoldaşlıq hissi və həssaslığı

- çətin işdə yoldaşlarına köməklik göstərməsi;
- yoldaşları öz qayğılarını onunla tez-tez bölüşdürür;
- dostların dərvinə səmimi şərik olur.

10. Özünü tənqid və özünənəzarət

- tənqidi qeydləri, məsləhətləri həmişə diqqətlə dinləyir;
- seyrixah məsləhətlərə qulaq asır;
- öz nöqsanlarını düzəltməyə səbatlıdır;
- öz sözlərinə, hərəkətlərinə ciddi nəzarət edir.

11. Müvəffəqiyyətlə, birinciliyə can atması

- həmişə və hər işdə birinci olmağa can atır;
- idmanda birinci olmağa can atır;
- inadkarlıqda buna nail olmağa çalışır;
- onu maraqlandıran sahədə müvəffəqiyyət qazanmağa can atır.

12. Qrupda nüfuzu və rəğbəti

- qrupun sevimlisidir;
- qrupda uşaqlar ona hüsn-rəğbətlə yanaşırlar;
- bütün qrup uşaqları arasında şərtsiz nüfuza malikdir;
- ona hörmət bəsləyirlər, onun fikri ilə hesablaşırlar.

III BÖLMƏ

PSIXİ PROSESLƏRİ VƏ EMOSİYALARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

A) Diqqət, hafizə, təfəkkür:

- tərbiyəçinin izahına öz diqqətini həmişə asan və tez cəmləşdirir;
- öz fikrini kənar işlərə yönəltmir;
- hekayəni yadda saxlamaq üçün onu dəfələrlə təkrara edir;
- mexaniki öyrənmə tələb edən materialı asan yadda saxlamağa çalışır; tez-tez özünün orijinal həllini, üsullarını təklif edir;
- məsələni həmişə birincilər sırasında həll etməyə çalışır.

B. Emosiyaların xüsusiyyətləri

- həmişə hərəkətdədir, bütün sahələrdə çox fəaldır;
- sakitdir, hərdən güclü emosional coşmaları olur;
- istənilən həyati hadisələrə emosional cəhətdən həmişə coşqun reaksiya verir;
- xırda səbəb üzündən emosional coşmaları tez-tez olur;
- emosional cəhətdən əhvalı sabitdir və s.

Əlavə 9.

Münaqişəli pedaqoji situasiyalar

Situasiyaları təhlil edib davranış proqramını müəyyən edin

Situasiya 1.

Dərsdə müstəqil iş zamanı iki şagird öz aralarında söhbətə başladı. Bu situasiyada siz necə hərəkət edərdiniz? İki mümkün variantdan birini seçin və əsaslandırın.

- 1. Dərsi dayandırıb şagirdlərə xəbərdarlıq etmək;*
- 2. Müəllim sakitcə həmin şagirdlərə yaxınlaşır və heç nə demədən onları sakitləşdirir.*

Situasiya 2.

Gənc riyaziyyat müəllimi müəllimlər otağına qaçaraq göz yaşları içində deyir:

- VII^a sinifindəki Abbasov məni təhqir etdi!*
- Bu nə üstündə baş verib? – deyə onun həmkarları soruşdular.*
- Sınıf yoxlama işi yazırdı. Mən partalar arasında gəzərkən hiss etdim ki, Abbasov arxadakı parta yoldaşının yazısına baxır. Mən ona bir neçə dəfə xəbərdarlıq etdim. Şagird buna əhəmiyyət vermədi. O, yazı işi dəftərini mənim stolumun üstünə qoyduqda mən dəftəri cırdım. Abbasov məni təhqir etdi.*

Sakitləşən müəllimə həmkarlarının fikri ilə razılaşdı və bildirdi ki, bir qədər əsəbiləşmişdi, yazı işi dəftərini cırmaq istəmirdi. Qoy Abbasov bütün sinif qarşısında üzr istəsin. O, məni bütün sinfin qarşısında təhqir edib.

Müəllimin davranışını təhlil edin və ona qiymət verin. Müəllim bütün sinfin qarşısında Abbasovun üzr istəməsi tələbini irəli serməkdə haqlı idimi? Abbasov və bütün sinif bu tələbə necə reaksiya göstərəcək. Müəllimə və Abbasov bu münaqişəni həll etmək üçün necə hərəkət etməlidirlər?

Situasiya 3.

Yeni keçəcəyi dərsin mövzusunun lövhəyə yazan müəllim arxa partada əyləşən şagirdlərdən birinin it kimi hürdüyünü eşitdi. Müəllim buna əhəmiyyət vermədən mövzunu yazmaqda davam etdi. (reaksiyanın ləngidilməsi). Sonra müəllim sakitcə geriye boylandı, saatına baxdı:

- *“İndi saat 11⁴⁵-dir. sabah bu vaxtı özünüzü gözləyin. Hürən kimdirsə, dişləyə də bilər”.*

Bu sözlərdən sonra bütün şagirdlər gülüşdü, sinifdəki gərginlik aradan qalxmış oldu. İntizamsız şagird xoşagəlməz vəziyyətə düşmüşdü. (Situasiyanın rasionallaşdırılması).

Situasiya 4.

Müəllim yeni mövzuya aid materialı izah edərkən Ş. Adlı şagird qulaq asmır, əksinə, öz parta yoldaşı ilə nə isə barədə danışaraq gülür. Müəllim öz izahını başa çatdırdı. Həmin şagirdə heç bir xəbərdarlıq etmədi. Müəllim Ş-ya sual verdi və onu lövhəyə çağırtdı. Ş. Lövhə qarşısına əlləri cibində çıxdı. Suala cavab verə bilmədi, yenə də gülməkdə davam etdi. Bütün sinif bu vəziyyətin necə sona çatacağını gözləyirdi.

Müəllim necə hərəkət etməlidir?

Situasiya 5.

Sınıf müəllimin verdiyi müstəqil işi yerinə yetirir. Bir qədər keçdikdən sonra müəllim görür ki, K. Adlı şagird sakitcə oturub, hələ də işə başlamayıb. Müəllimin “Sən özünə gəldinmi?” sualına şagird: “Heç fikirləşməmişəm də!” deyər cavab verdi.

Müəllim hansı davranış proqramı ilə hərəkət etməlidir?

Situasiya 6.

Sinifdən bayıra qaçan şagird qapı önündə sinfə daxil olan müəllimə ilə bərk toqquşur. Şagird üzr istədi. Müəllim nə etməlidir?

Situasiya 7.

Şagird fənn üzrə ev tapşırıqlarını müntəzəm olaraq yerinə yetirmirdi. Müəllim onun gündəliyinə hər dəfə “2” yazdıqda adətən o deyirdi: “Nə qədər istəyirsiniz yazın!”. Növbəti sorğu zamanı şagird yenə də cavab vermədiyi üçün “2” aldı.

Müəllim bu situasuyada necə hərəkət etməlidir?

Situasiya 8.

“Mühazirə zamanı bir tələbə müəllimə əhəmiyyət vermədən əlindəki qəzeti saymazlıqla o tərəf-bu tərəfə çevirərək oxumaqdadır...”

Mühazirəçi müəllim necə hərəkət etməlidir.

Situasiya 9.

“Müəllim sinfə daxil olduqda görür ki, üç nəfər yeniyetmə siqaret çəkir.

Müəllim necə hərəkət etməlidir.

Situasiya 10.

“Ağıllı və erudusiyalı şagirdlərdən biri hər dərs müəllimə deyir ki, keçilən mövzu maraqlı və aktual deyil. Niyə icazə vermirsiniz ki, xaricdə olduğu kimi, şagird hansı mövzunu lazımlı hesab edirsə, onda gəlib iştirak etsin. Belə dərslər cansıxıcıdır. Uşaqlar bunun deməkdən sadəcə olaraq məkinirdilər....”

Müəllim necə cavab verməlidir?

Situasiya 11.

“Şagird dərsdə partanın üstünə şəkinmədən, aşkar surətdə bir xətt çəkdikdən sonra ikincini də çəkməyə başladı”...

Müəllim necə hərəkət etməlidir?

Situasiya 12.

Müəllim sinfə daxil olarkən görür ki, sinifdə sərçə uçur və uşaqlar onu tutmağa çalışırlar.

Müəllim nə etməlidir?

Situasiya 13.

Sinif tərbiyə saatından yayınmağa çalışan yeniyetməni müəllim sinfə dəvət edir. buna əhəmiyyət verməyən yeniyetmə "Nəyimə lazımdır?" deyərək çıxıb gedir. Bütün bunlar dəhlizdə digər şagirdlərin gözləri qarşısında baş verir. Sinif rəhbəri necə hərəkət etməlidir?

Situasiya 14.

Müəllim sinfə daxil olarkən görür ki, lövhədə biədəb bir ləqəb yazılmışdır. Nə etməli?

Situasiya 15.

VIII sinif şagirdi Rəyza əslində əlaçı olmağa qabiliyyətli şagirdidir. II rüb ərzində özünü gicliyə qoymuşdur. Yekunlaşdırıcı mövzu üzrə sorğu keçirilərkən müəllim onu lövhəyə çağırır. Güc-bəla ilə "3"-ə cavab verir. II rübdə "3" qiymət aldı. Rəyza və onun rəfiqələri diliuzunluq və ədəbsizlik edərək qiymətlərindən narazılıqlarını bildirir, saqqız çeynəyirlər. onları sinifdən qovmaq doğru olmazdı. Dərsi isə belə şəraitdə davam etdirmək mümkün deyil. Nə etməli?

Situasiya 16.

V sinif şagirdi Vüqar daim evlərindən müxtəlif oyuncaqlar və bəzək-düzək əşyaları gətirir, dərsə diqqət yetirmir. Müəllim xəbərdarlıq edir ki, kim dərsdə kəmar işlərlə məşğul olarsa, ona 3 dəfə xəbərdarlıq edəcək. Sonuncu dəfə əlində olanları alacaq, valideyni gəlməsə verməyəcək, ya da dərs ilinin

sonunadək qaytarmayacaqdır. Müəllim Vüqara 2 dəfə xəbərdarlıq etsə də, nəticəsi olmadı. Üçüncü xəbərdarlıqdan sonra o, şagirdin əlindəkini almaq istəsə də şagird onu verməkdən imtina etdi.

Necə hərəkət etməli?

Situasiya 17.

IX sinifdə şagirdlərdən biri dərsi keçməkdə müəllimə mane olur. Müəllimin “Sinifdən çıx” tələbinə etinasız yanaşan şagird “Çıxmıram”- deyər cavab qaytarır. Müəllim deyir: “Bəlkə onda mən çıxıb gedim?”. Cavabında həmin şagirddən “Buyurun gedə bilərsiniz” sözünü eşidir.

Müəllim nə etməli?

Situasiya 18.

IX sinifdə oxuyan qızlardan birinin valideyni məktəb psixoloquna qızının tərbiyəsi ilə bağlı ona kömək göstərməyi xahiş edir. Həmin qızın daha təhsilli və təminatlı ailələrdən çıxmış yeni rəfiqələri varmış. Özünün məişət şəraitini rəfiqələri ilə müqayisə edən qız anasına iddia edir ki, mən də onlar kimi dəblə geyinmək istəyirəm. O, valideynlərini yaşamağı, pul qazanmağı bacarmamaqda günahlandırır. Ana çıxış yolu tapmaqdan ötrü psixoloqdan məsləhət almaq qərarına gəldi.

Psixoloq necə hərəkət etməlidir?